

विपन्मित्रं पत्रम्

अथवा

विपत्तिबेलानो मित्र.

कृता.

शीघ्रकवि शंकरलाल भाटेश्वर.

कीमत ८ आना.

Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

श्री ६२१
श्रीमते शास्त्रिकृतय
सत्यव्रताय श्रीमते
प्रेम्णा समर्पित इह
पुस्तकं ज्येष्ठ शास्त्रिणा
आचार्य,

श्री रवाजीराम संस्कृत पाठशाला
मोरवी. [बौध्द]

1 APR 1964

Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

શીઘ્રકવિ શંકરલાલ માહેશ્વરે રચેલ

[સંસ્કૃત અને ગુજરાતી]

વિપન્નિત્રં પત્રમ્

અથવા

વિપત્તિ વેલાનો મિત્ર.

મુંબઈ,

ભવજી દાદાજીના

નિર્ણયસાગર છાપખાનામાં છાપ્યું.

સંવત્ ૧૯૫૨, વૈશાખ શુદ્ધ ૫.

[સર્વ હક્ક સ્વાધીન.]

Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

અર્પણપત્રિકા.

વિશ્વહિતૈપિ જગદ્ધ્યાંધવ મહાશય શિરોમણી
મુરળી ભાઈ શ્રી કર્ણાશંકર ઉર્ફે ઝંકુ વિઠ્ઠલજી.

મહામાયાલુ ધર્મધુરંધર મહારાજ સાહેબ
જામશ્રી વિભાજી કે, સી, આઈ, ઈ ના કૈલાસ-
વાસથી તદ્દવિરહજન્ય જે દુઃખ, જે ખેદ અને
જે ઔદાસ્ય આપને થાયછે તેની શાંતિને અર્થે
અને મહારાજશ્રીનાં પવિત્ર નામસ્મરણનેમાટે
આ કંઈક મદદ કર્તા થઈ પડશે એમ ધારી,
આપના તરફથી મળેલ ઉપદેશને પુસ્તકના આ-
કારમાં ગોઠવી તે આપનેજ અર્પણ થાય એ
વધારે યોગ્ય છે એમ માની, અને આપનો
મારાતરફ નિઃસીમ પ્રેમ છે તેથી, આ લઘુ
પુસ્તક આપનેજ અર્પણ કરવામાં મારા શ્રમની
સફળતા માનુંછું.

લા० શંકરલાલ માહેશ્વરના

દંડવત્પ્રણામ.

Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

॥ श्रीः ॥

॥ विपन्मित्रं पत्रम् ॥

श्रेयःश्रियः सदाशंभोः स सदा प्रददातु वः ।
 दयावलोको यल्लेशाद्राजराजायते जनः ॥ १ ।
 आजन्ममित्र हे जाड्य नमस्ते याहि सत्वरम् ।
 मयि जागर्ति यज्जाड्योन्मूलिनी सद्गुरोर्दया ॥ २ ।

अयि सद्गुणरत्नरत्नाकरायमानमानसानि सु-
 शीलतासारल्यलीलानिलयायमानस्वांतानि सु-
 हृन्मनोमयूरविश्रामारामायमानचित्रचरित्राणि
 पवित्राणि सन्मित्राणि मे ! यद्यपि सर्वेपि
 यूयं मदपेक्षया बुद्धिमंतो धैर्यवंतो विवेकवंतो
 विचारवंतो विमृष्यकारितावंतश्च स्थेति सानुभ-
 वं निर्विवादं च जाने । तथापि केनाप्यलौकिकेन
 प्राकृतनेन संबन्धेनाबाल्यादेवारभ्य युष्मासु
 निबद्धेन प्रेम्णा चाहितशतशंकाकुलान्येव सुह-
 दां चेत्तांसीति वाक्यानुसारेण कातरतरतामुप-

गतं मुहुर्मुहुर्घटिताघटितशंकासहस्रसंकुलं च
चेतो मे लिखितुमेतत्प्रेरयति मां । प्रायः कातर-
स्वांतशिरोमणयो बहवो मानवा दूरादेव विप-
त्तिं विलोक्य विह्वलचित्ता अकार्यकारिणो भ-
वंति नैतावदेव स्वकीयं जीवितमपि महासंशय-
शय्याशयालु कुर्वन्ति । बहवः श्रुताः श्रूयन्ते बह-
वो दृष्टा दृश्यन्ते बहवोनुभूता अनुभूयन्ते च ता-
दृशा भीरवो ये विपल्लवमप्यवलोक्य सविद्या
अपि सगुणा अपि प्रौढवयस्का अप्यकस्माद्विह्व-
लतामुपययुरुपयांति च । अन्येतिधीरप्रकृतयोपि
स्वांतातिकोमलतया कदाचिद्विपत्तितः पराभव-
पात्रतामुपयांति । विलोक्य चैवं बहुषु स्थलेषु
विपत्तिपराभवप्रावलयं पत्रमेतदस्मदीयवंश्यबा-
ला अपि मा विपदं विलोक्येतरवर्त्तिककर्तव्यमू-
ढतां कांदिशीकतां विकलतां चापि भजंत्विति
विपद्वाकुलस्वांतेभ्यो धैर्यधनमर्पयितुं प्रेषितम-
स्ति । सन्मित्राणि मे ! विचार्यागामिनीं विपदं पू-
र्वं का विपत्का चाविपदिति विपत्स्वरूपमेव वि-
चिंत्यं विज्ञैः । वस्तुतो विचार्यमाणे विपत्स्वरूप-

मेव न विचारवतां विचारपदवीमवतरति, त-
 न्मन्ये स्वल्पज्ञताकल्पितः कश्चिन्मनोविकारो
 विपच्छब्देनोदीर्यते । तथाहि । यः कश्चिद्बालको
 राजकुमारमवलोक्य तत्तुल्यालंकारवसनाशन-
 वाहनादिविभवान् मनसा समभिलष्य तदप्रा-
 प्तौ स्वात्मानं महापत्पयोधिपूरमग्नं मन्यते स एव
 पुनः प्रौढवयस्को विदितवेदितव्यश्च संस्मृत्यसं-
 स्मृत्य स्वकीयान् बालभावविरचितान् विचारान्
 हंत किमर्थं मयायमात्मा राजकुमारतुल्यामूल्या-
 लंकारवसनाशनवाहनादिविभवानप्राप्यहाहंम
 हापन्महोदधिनिमग्नोऽसीति मृषा विपदा सं-
 तापितः । नासीत्तदानीं काचिद्विपत्किंतु वाञ्छा-
 पिशाचीव केवलं मन्मनःसंकल्पकल्पिता कापि
 मृषैव विपदासीदिति निश्चित्य स्वयं स्वमेव स्वां-
 तेनोपहसति । ततो यथायथा ज्ञायते ज्ञातव्यम-
 धीयते ध्येतव्यमधिगम्यते चाधिगंतव्यं तथात-
 था नास्ति विपच्छब्दवाच्यं स्वकीयाज्ञानमंतरेण
 किमपि वस्त्विति निश्चीयते ।

नाविदितं खलु महाराजस्यार्कस्य चरितं

श्रीमतां तथापि स्मारयितुमत्र लिखामि । सकल-
 भूपालकुलकमलाकौऽलकौ नाम महाराजो नि-
 जाग्रजेभ्यः साहाय्यदानायागतेन महाराजेन
 काशीपतिना सह बहुवर्षाणि युयोध । क्रमेण नि-
 युद्ध्य नियुद्ध्य निष्कपटमनोवचनकर्मसु कृतज्ञ-
 जनपुरःसरेषु सुरपुरविलासिनीविलासितामु-
 पगतेष्वनेकेषु किंकरेषु कृतघ्नताकलंककालिमा-
 घलेपानवलोक्य दुर्लपनधरेषु च किंकरेषु भया-
 ल्लोभात्क्षोभाच्च विपक्षिपक्षमेवालंबमानेषु क्षीण-
 सहायः क्षीणबलः क्षीणकोशश्चैकाकी किं कर्त-
 व्यं क्व गन्तव्यमिदानीं को मे दुःखमिदमनल्पं
 मूलत उन्मूलयिष्यतीति विचारयन् ददर्श नि-
 जकरकमलकनिष्ठाङ्गुलीलग्नं रत्नाङ्गुलीयकम् ।
 दृष्ट्वैव समुत्पन्नस्मृतिरहो दयामृतमयाशया हि
 मे माता मदालसा तपोवनप्रयाणसमये सम-
 र्पितवती मह्यमिदमङ्गुलीयकम् समुपदिष्टवती
 च वात्सल्यविवशाशया सा वत्स ! यदा तेऽति
 दुःसहातिदुस्तरा च दुर्दैवयोगादापतेदापत्तदा
 त्वेतदङ्गुलीयकरत्नतलविलीना पत्रिका विलो-

कनीया त्वया । तत्पत्रिकांतलिखितोपदेशानुस-
 रणेनैव त्वं तु सत्वरतरं दुस्तरापारविपत्पारावा-
 रपारमुपगमिष्यसीति । तद्विलोकयामि तावदेनां
 पत्रिकामिति निश्चित्य समुत्खात्य च रत्नांगुली-
 यकरत्नं तत्तलविलीनां चादाय पत्रिकां तत्र सू-
 क्ष्मतराक्षरमालालिखितमतिहृद्यमिदं पद्यद्वयं
 स्वयं स्वकीयनयनद्वयांगणातिथित्वमुपानयत् ।
 संगः सर्वात्मना त्याज्यः सचेत्त्यक्तुं न शक्यते ।
 स सद्भिः सह कर्तव्यः सतां संगो हि भेषजम् ॥
 कामः सर्वात्मना हेयो हातुं चेच्छक्यते न सः ।
 मुमुक्षां प्रत्यसौ कार्यः सापि तस्यापि भेषजम् ॥
 विलोक्येदं पद्यद्वयं प्रथमं सत्संग एव कर्तव्यत्वे-
 नात्रोपदिष्टस्ततो मयापि प्रथमं सत्संग एव वि-
 धेय इति विचार्य सत्संगाय स्वकीयनगरनिक-
 टाश्रममलंकुर्वतं भगवंतं दत्तात्रेयमेव शरणमुप-
 गत्य भगवन् ! महादुःखपरंपरापरितापितस्यास्य
 जनस्य सकलानि दुःसहानि दुःखानि दयार्द्रया
 दृशा दूरीकुरुष्वेति सप्रणयं प्रार्थयामास । दया-
 मृतमयात्मा भगवान् दत्तस्तु ध्याननिमीलिते

लोचने ईषदुन्मील्य विलोक्य च तं कृपापीयूषपू-
 रपूर्णया दृशा वत्स ! ब्रूहि किमस्ति ते दुःसहं
 दुःखं तद्वरीकरोमीति वाचमुवाच । एवमुक्तश्च
 भगवता दत्तेन तत्कृपावीक्षणक्षणएव समुत्पन्ना-
 त्मज्ञानेक्षणो नाहं देहो नेंद्रियाणि न प्राणा नां-
 तःकरणचतुष्टयं च किं दुःखं कस्य दुःखं किमि-
 दमहं मुहुर्मुहुर्मोहान्मत्त इवोन्मत्त इव महाश-
 यशिरोमणेरस्याग्रे जगदेकदैवतस्य जगदेति म-
 नसि विचारयन् न किञ्चित्प्रतिवचनमवोचत् ।
 पुनःपुनश्च भगवता वत्स ! किं विचारयसि कथं
 न वदसि । वद वद किमस्ति ते दुःसहं दुःखं त-
 न्मूलत उन्मूलयिष्यामीति निर्वधेनोक्तः कृतां-
 जलिः प्रणामप्रणम्रश्च भगवन्नास्ति मे किञ्चिदुःखं
 न चास्म्यहं दुःखी किंत्वखंडानंदामृताब्धिरेवा-
 स्म्यहम् । यश्चाभूत्कतिपयक्षणात्पूर्वं दुःसहतरो
 दुःखभरो मे स तु श्रीमतां कृपाकटाक्षवीक्षणेनैव
 मूलत उन्मूलितः कुतोऽतःपरं दुःखलेशाश्लेषा-
 शंकापि भवेद्भवेस्मिन्निति निगदन् गलदमंदा-
 नंदाश्रुपूर्णाश्रुपूर्णमयजोऽव्यक्तस्वरूपान्जस-

मीपे विसस्मार च सर्वाणि दुःखानि । प्रणतव-
 त्सलो भगवान् दत्तोपि वत्स ! ममतामूला हि
 सर्वा विपद्विषवल्लर्यो ममता चातुलतराज्ञानमू-
 लैवाज्ञानं च ज्ञानाग्निप्रकाशमात्रप्रशमनीयमतो-
 जसमनुघस्रं विविधविपद्विषवल्लरीमूलोन्मूल-
 नाय ज्ञानाग्निरेवोपास्य आपत्प्रहारप्रपातात्पूर्व-
 मेव सर्वैः सुज्ञैरित्युपदिदेशेति विचित्रं पवित्र
 महासत्या मदालसायाश्चरित्रं स्वनिर्मितपुराण-
 चित्रपटले चित्रयता भगवता मार्कण्डेयेनापि
 स्वाज्ञानमूलसंभवा एव सर्वा विपद इति निद-
 र्शितम् । सिद्धमेतावता नास्ति विपच्छब्द-
 वाच्यं किमपि वस्तु । किंतु निजाज्ञानकृता मनो-
 विकृतिरेव विपत्तया प्रतिफलति सर्वेषामज्ञाना-
 मतिमलिनेषु मनोमुकुरेष्विति । यद्यप्येवं तथापि
 तादृशविचारवंतो धीधैर्यवंतः संतो विरला
 एव वसुधावलयेपि । निर्मलतरज्ञानसुधासरो
 वरलीयमानमानसमानुष्यमात्रानुसेव्योयं मार्गः
 सूक्ष्मसूक्ष्मतरोयं विचारोनुत्पन्नज्ञानांकुराणां न-
 राणामनुभवविभवा भूमिरेव ज्ञेयं रीतिरिति वि-

चार्यानुत्पन्नोत्तमोत्तमज्ञानेभ्योप्यनूरीकृताज्ञाने-
 भ्यो मध्यमस्थित्यवस्थानेभ्यो विश्ववरेभ्यो नरेभ्यो
 विपत्समये कर्तव्यत्वेन संपत्समये च कर्तव्यत्वेन
 सकलसद्विद्याविलासावासो निर्जरनिर्झरिणी-
 तरंगपरंपराप्रतिमपवित्रवाग्विलासो भगवान्
 व्यासोपि किमुपदिदेशेति चिंत्यम् । तथाहि ।
 अतिदीर्घयातिसूक्ष्मया कदाचिदप्यकुण्ठप्रसरया
 शास्त्रदृष्ट्या तु विलोक्यमाने प्राक्तनजनुःकृ-
 तदुष्कृतशतसंक्षयकारिणीषु विपत्सु प्रतिदिन-
 मधमानोत्साहसाहसैर्विपत्प्रदत्तेषु दुःखेष्वपि
 सुखबुद्धिभिर्निराकुलैः क्षणं क्षणार्द्धमप्यत्यक्तध-
 र्मधैर्यसाहसाश्रयैः परमकृपालुपरमेश्वरचरणक-
 मललीनमनोमधुकरैर्भाव्यं भव्यकुलसंभवैः । प्रा-
 क्तनजनुःकृतागण्यपुण्यपुंजप्रणाशकारिणीषु सं-
 पत्सु तु समापतितासु प्रतिदिनं प्रतियामं प्र-
 तिघटिकं प्रतिक्षणं किं बहुना प्रतिनिमेषोन्मेष-
 मपि संचितैः सविचारैः पुण्यप्रचयकरणप्रणयि-
 भिः संपत्प्रदत्तेषु सुखेष्वपि दुःखधीभिरनु-
 च्छिन्नलैरनहंकारैरमदांधैरपंडितमन्यैः सत्संग-

शास्त्रसंगसद्विचारधर्मकर्मपरायणांतःकरणैर्वि-
वेकविनयसौशील्यसारल्यमयाशयैर्निरंतरं दू-
रीकृतदुःसंगदुराचारदुर्व्यसनैर्धीधैर्यधनैर्भाव्यं
सज्जनैरिति । भगवतो वेदव्यासस्यैव महाभारते
लिखितमखिलमाशयमाश्रित्य बालभारतं ना-
मापूर्वं महाकाव्यं रचयता निर्मलयशोवपुषा
त्वद्याप्यमरेणामरेण महाकविना संपद्विपद्विषये
किमुक्तं विलोक्यतां तावत्तदपि पवित्रैर्मै स-
न्मित्रैः ।

माविषादविषान्मोहं व्रज धैर्यं भज प्रभो ।
ते हि धीरा धरायां ये व्यसनेभ्यो न विभ्यति ॥
सत्त्ववंतो हि नात्मानं हापयन्ति विपद्रुतम् ।
उड्डीना इव धावन्ति पक्षच्छेदेऽपि वाजिनः ॥ २॥
ज्ञानीव तेजस्तमसोर्यस्तुल्यः संपदापदोः ।
तमर्दयितुकामानां मुग्धा धीः कर्मणामपि ॥ ३॥
यः संपदापदोर्भेदं न वेद स्वान्ययोरिव ।
स सेव्यः स महातीर्थं स स्तुत्यः स तपःशुचिः ॥
प्रीयतां व्यथतां वा स्वैः संपदापत्कणैः स किम् ।
पश्यत्यात्मानमिव यः संपदापन्मयं जगत् ॥ ५ ॥

ते शूरा व्यसने दूरादायाति सति विद्विषि ।
 हसंतो हर्षसंलीनाः संमुखीना भवंति ये ॥ ६ ॥
 अप्येत एव विद्वांसो ये हर्षाद्वैतवादिनः ।
 व्यसनेन विजीयन्ते न दुःखाद्वैतवादिना ॥ ७ ॥
 सधीमान् सविविक्तात्मा प्राक्पुण्याद्यव्ययोद्यतां
 संपदं विपदं वेत्ति विपदं संपदं च यः ॥ ८ ॥
 इत्यादि

नैतावदेव किंतु न च विपदः संपदो वा
 स्वयं विपत्तां संपत्तां वा धारयितुं शक्ता य-
 तोऽस्माभिः संपद्धिया विलोकिता विपदोपि
 संपत्तामधिवहन्ति संपदश्च विपद्धिया विलो-
 किता विपत्तामेवाधिवहन्ति । एवमस्मन्मन
 एव संपदं विपदं विपदं च संपदं कर्तुं
 शक्तं यर्हि तर्हि संपदं विहाय किमर्थं विप-
 दुपादेयास्माभिरित्येतया रीत्या विचार्यमाणेपि
 नास्ति विपच्छब्दवाच्यं किमपि वस्त्विति निश्ची-
 यते । ज्ञानदृशा तु नास्ति कापि संपन्नास्ति
 कापि विपच्च । केवलं मनोविकार एव तदुभया-
 कारेण ~~व्यभिचारी~~ ^{व्यभिचारी} । परं तादृशी ज्ञानदृष्टिरेव के-

पांचिद्विरलानां प्राक्तनागण्यपुण्यप्रभावादभंग-
शास्त्रसंगप्रभावात्सत्संगप्रभावाच्च प्रादुर्भवति ।
ततोनेके विद्वांसः संति विपदो बह्व्यो बहुप्रका-
राश्चेति प्रतिपाद्य स्वल्पदोषा अनल्पगुणाश्च
विपदः संपद्भ्यः श्रेष्ठतमा इति प्रतिपादयन्ति ।
विपत्सु परमकृपालोः परमेश्वरस्य यत्स्मरणं य-
द्भंदनं यद्भजनं च विधीयते विशुद्धया श्रद्धया
विपन्मग्नैरज्ञैरपि जनैर्न तत्सहस्रांशोपि संप-
त्सुधासिंधुलग्नैः सुज्ञैरपि प्रज्ञैः कर्तुं शक्यते
कदाचिदिति निर्विवादम् । तत एव कथापथाती-
तविपद्यथानुभवभाजनं पृथापि वृथाविषयसु-
खविमुखमनोवृत्तिर्दृक्पथागतं भगवंतं श्रीकृष्णं
प्रति कथाप्रसंगे—विपदः संतु नः शश्वद्यत्रयत्र
जगद्गुरो । भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनमि-
ति विविधा विपद आबाल्यादनुभूयानुभूयापि
संपत्सुखानुभवावसरे पुनर्विपदापतनमेव प्रा-
र्थितवतीति प्रसिद्धमेव श्रीमद्भागवते । ततोप्य-
ल्पदोषवत्यपि विपदनल्पगुणवती वरीवरीती-
त्यनुमीयतेऽनुभूयते च तथैव ।

अस्मिन् किलासारसंसाररणक्षेत्रे समुत्तीर्य न
यावद्विपत्तिपरिपंथिनं पराभवन्ति धैर्यशौर्यशे-
वधयः सुधियो न तावत्ते धीरवीरगणनायां ग-
ण्यन्ते कदाचिद्धीरधीररत्नपरीक्षकैः प्रेक्षावद्भिः ।

मन्येहं तु परमदयालुना परमेश्वरेण स्वकीय-
वालानामस्माकं हृदयेषु शौर्यधैर्यगांभीर्यपराक्र-
मप्रज्ञोत्साहसाहसादिसद्गुणसमृद्धिवृद्धिसिद्धये
प्रेषितोस्ति विपत्कालरूपः कोपि सकलसद्गुणगण
शिक्षणातिदक्षिणोतिविलक्षणलक्षणः शिक्षागु-
रुरिति । यस्तु नास्माकं नामानि लिखति नास्मा-
नध्ययनायाह्वयति नास्मान् घोषाय प्रेरयति ना-
स्माकं परीक्षां गृह्णाति नास्मभ्यमेकमप्यक्षरं मु-
खेन पाठयति नास्मभ्यमर्द्धमप्यक्षरं लिखित्वा
दर्शयति किंतु केवलं केनाप्यद्भुतेन पाठनपरि-
पाटीपाटवेन येषांयेषां निकटे तिष्ठति तेषांतेषां
हृदयेषु निःसीमशौर्यवत्तां निरवधिधैर्यवत्ताम-
समतमपराक्रमवत्तामनन्यसामान्यप्रज्ञोत्साह-
साहसवत्तामतुलतरसद्गुणगणशालितां च स्व-

ल्पेनैवानेहसा समुत्पादयति । यस्माच्च सकल-
 सदुपदेशोपदेशकाद्देशिकात्संप्राप्तसद्गुणगणशि-
 क्षणाः सुलक्षणा अतिदक्षिणा अनेके रंका राजा-
 नश्च प्राचीनाः श्रूयंतेद्यापि पुराणेतिहासकथा-
 कथानकेषु प्रख्याताप्रतिमप्रतापकीर्तयो महाश-
 यशिरोमणयो ये सर्वस्या अपि भारतभूमेर्भूष-
 णगणगणनायां परिगण्यन्ते । यस्यैव शिष्यताम-
 नुभूयानुभूय प्रख्यातख्यातयोर्वाचीना अप्यनेके
 रंका अनेके राजानोनेके महाराजा अनेके राजा-
 धिराजा अनेके पंडिता अनेके कवयोनेके शिक्षा-
 गुरवोनेके मंत्रिणोनेके प्रधाना अनेके सामंता
 अनेके सद्गृहस्थाश्च दृश्यन्ते श्रूयन्तेनुभूयन्ते चास्मा
 भिः । तादृशाप्रतिमप्रतापस्यापत्समग्रशिक्षागुरोः
 समीपमुपेत्य कः खलु कातरतां निरुत्साहतां
 चोररीकुर्याद्विनामूर्खमूर्खतरान्नरानिति निश्चि-
 त्य दैवयोगाद्दशायोगाच्च संप्राप्ते विपत्समयम-
 हाशिक्षागुरौ तत्सकाशात्सत्त्वरतरमधीत्याध्ये-
 तव्यं ज्ञात्वा ज्ञातव्यमनुभूय चानुभवनीयं दशदि-

गंतविख्यातसत्कीर्तिप्रसरैर्भाव्यं भव्यकुलसंभ-
वैर्नरैरिति मे प्रतिभाति ।

अनधीतशब्दशास्त्रोप्यपरिशीलितछंदःशा-
स्त्रोप्यनालोकितकाव्यकथाकथानकोप्यज्ञातर-
सालंकारसारस्योपि विपत्समयमहाकविः स्व-
कीयप्रतियोद्धुर्धीरवीरकोटीरस्य नरस्य यादृशीं
सत्कीर्तिं लोकेषु प्रथयति तादृशीं सत्कीर्तिं
प्रेमपूर्णस्यात्मसन्मित्रस्यापि प्रथयितुं प्रबद्धो-
त्साहा महाकवयः क्वचित्कदाचिदेव महता
प्रयासेन लभ्यन्ते । ततो विपत्कालकुशल-
कवीश्वरे दैवादस्मन्निलयांगणातिथितामुपया-
ते धीरैर्वीरैरतिगभीरैश्च नरैः परिशीलि-
तम् आबालयादेवानुदिनमाश्रितया मुहुर्मुहु-
र्विहिताश्रितहितयातिहितया हि तथा शास्त्र-
संगत्या सत्संगत्या चोपदिष्टमपापपंकमतापशं-
कमरजःपुंजमकंटककलंकमतिस्वच्छं च सन्मा-
गमनुसृत्यानुसृत्यास्माभिस्तथा तथा वर्तितव्यं
यथायथा यथार्थवृत्तांतलेखनशीलो निर्मलय-
शोवर्णनपरः स एव विपत्कालमहाकवीश्वरः

स्वयं सर्वा अपि दिग्भिर्त्तीरस्मदीयसद्यशःप्रसर-
प्रशस्तिलेखैरेवाभिपूरयेत् ।

उपरचिताष्टविधचिकित्साचातुर्यान् प्रवद्धर्तु-
चर्यान् निबद्धदिनचर्यान् निर्मितकालज्ञानकौश-
ल्यान् गुंफितनाडीज्ञानप्रपञ्चान् विस्तीर्णविस्ती-
र्णशारीरनिदानविचारान् बहुविधान् बहून् प्र-
बन्धान्निबध्यापि नैकस्य रंकस्य राज्ञोपि वा शरीरं
जरामरणविहीनं विधातुं समर्थान्, केवलं स्वकी-
यसन्निधिमात्रेणैवानेकेषामसंख्यानां रंकानां रा-
ज्ञां च यशःशरीराण्याचन्द्रदिवाकरं जरामरणभ-
यविहीनानि विधायोपहसत्ययमापदवसरवैद्य-
राजश्चरकसुश्रुतवाग्भट्टप्रमुखानायुर्वेदहार्दवि-
दो विज्ञान् ।

अगणितरक्षोगणोन्मूलननिस्तन्द्रस्य श्रीराम-
चन्द्रस्य वैरिवनदवानलस्य पुण्यकीर्तेर्नलस्य
निजप्रजामनःकैरवकुलविकचीकरणचन्द्रस्य स-
त्यमूर्तेर्हरिश्चन्द्रस्य दशदिगंतनृत्यशालाप्रख्या-
तसत्कीर्तिनर्तकीताण्डवानां पाण्डवानां च यदि
नापतिष्यन् दुःसहा दुस्तराश्च विविधा वि-

पदो न च ते श्रीरामचंद्रादयो यदि तादृशी-
रपि विपदो निर्भर्त्स्य तत्संमुखीना अभविष्यन्
तर्हि पुराणेतिहासप्रसिद्धां निष्प्रतिमां पवित्राम-
द्याप्यनाप्तजराजीर्णत्वकणिकामकलंकां सत्की-
र्तिचंद्रिकामतंद्रामलभिष्यंत किम्। न कदाचिदि-
तिसर्वोपि वदिष्यति। येये प्राचीना अर्वाचीना-
श्च प्राभवन् प्रज्ञाप्रज्ञातपरतत्वाः प्रज्ञावंतोऽस्मिन्
किलाखिलावनिवलये ते ते सर्वेपि न विपद्वेला-
तुल्याः स्वकीयधैर्यस्थैर्यस्य प्राणप्रियायाः प्रेम्णः
सन्मित्राणां मैत्रीरसस्य सोदराणां सौहार्दहा-
र्दस्य च परीक्षानिकषशिलासमुल्लसत्यपरेति-
प्रावदन्। न केवलमस्मिन् विषये भरतभूमिभू-
षणायमानमान्ययशस आर्यावर्तवासिन आ-
र्यविद्वांस एवैकमत्यं भेजुर्विपश्चितामपश्चिमाः
पाश्चिमात्या अपि प्रेक्षावंतो न तद्विरुद्धविचार-
चारिचित्ता भवंति। विपद्वेलायां यादृशी परम-
कृपालोः परमेश्वरस्य निर्व्यलीका भक्तिर्भवति
न तत्सहस्रांशोपि तदितरवेलायां स्फुरतीति
केषामविदितम्। “धर्मकृत्यामपि यत्किंचिदा-

पतति तल्लोकस्तु साध्वसाधु वा जानातु परं प-
 रिणतौ परमाभ्युदयनिदानतामेवावलंबते” इति
 वदता यूनानभौमभूषणेन प्लेटोसंज्ञेन सुज्ञम-
 णिना, स्वनिबद्धे विपद्विषयनिबन्धे विपत्तौ नास्ति
 किञ्चिदुःखदत्वमिति प्रतिपाद्य न येन मनुज-
 नुषा कदाचिदपि विपद्विलोकिता न तादृशम-
 न्यद्भूतलेस्ति दुःखस्थानमितीतरप्राक्तनपंडित-
 वचनं स्वमतदृढीकरणाय प्रमाणत्वेन लिखता
 रोमस्थेन प्रख्यातख्यातिना सेनीकाख्येन विद्व-
 न्मणिना, न सद्गुणाविपत्तिमंतरा प्रकाशतामुप-
 यांतीति प्रतिपादयता लार्डबेकननाम्ना पंडित-
 प्रकांडेन च स्फुटं प्रदर्शितमेवैकमत्यमार्यविद्व-
 द्भिः सह विपद्वेलाया अनिद्यत्वप्रतिपादनप्रसं-
 गेषु । किञ्च श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि-
 सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वा प्रियम् ।
 प्राप्तं प्राप्तमनुभवेत् हृदयेनापराजितः ॥
 सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखम् ।
 पर्यायेणोपसर्पेते नरं नेमिमरा इव ॥
 इत्याहुः कृत्वा भगवता व्यासेनापि संपत्स्वनुच्छं-

खलेन विपत्सु धैर्यधरेण भाव्यं भव्येन नरेणेत्युप-
दिष्टम्। चरमां व्यासोक्तिं महाकविः कालिदासो-
पि कस्यात्यंतं सुखमुपगतं दुःखमेकांततो वा नी-
चैर्गच्छत्युपरि च दशाचक्रनेमिक्रमेणेतिलिखन्
संपदां विपदां चातिचंचलत्वं दर्शयति। ततः
कतिपयवासरविलासिन्यां विपदि धैर्यमुत्सृज्य
किमर्थं कातरतरता स्वीकार्या। विचार्यतां चिरं
चेतसा तावत् भुवनेस्मिन् भाग्यवशादवश्यं
भाविनी विपत्तिः कातराणां नराणां भीरुतां
कांदिशीकतां विह्वलतां चालोक्यालोक्य श्रु-
त्वा श्रुत्वा च करुणकरुणानि रुदितानि समुत्पन्न-
करुणावेशविवशांतःकरणा प्रतिनिवर्तते किम्?
न कदाचित्। तर्हि किमर्थं व्यर्थं दैन्यं प्रचंडा-
शयाया रंडाया विपत्तेरग्रे धीरवीरकोटीरैर्धी-
धनैर्महाजनैर्दर्शनीयम्।

यद्यपि समापतंत्यनेकप्रकाराः प्राणभृतामु-
परि प्रतिदिनमापत्प्रकरास्तथापि बह्वीनामापदां
मूलं तु मनुजगुणां मुख्यत्वमेवास्ति। साधारणतरा

अप्यापदो मूर्खाणामखर्वेण मौर्ख्येण दुःसहतां
दुस्तरतरतां चोपगच्छन्ति । सत्कवित्वसृष्टेः प्र-
थमः स्रष्टा भगवानादिकविर्वाल्मीकिरपि—

न व्याधिर्न विषं नापत्तथा नाधिश्च भूतले ।
खेदाय स्वशरीरस्थं मौर्ख्यमेकं यथा नृणाम् ॥
आपदो या दुरुत्तरा याश्च तुच्छाः कुर्योनयः ।
तास्तामौर्ख्यात्प्रसूयन्ते खदिरादिव कंटकाः ॥
वरं शरावहस्तस्य चांडालागारवीथिषु ।
भिक्षार्थमटनं राम न मौर्ख्यहतजीवितम् ॥
वरं घोरांधकूपेषु कोटरेष्वेव भूरुहाम् ।
अंधकीटत्वमेकांते न मौर्ख्यमतिदुःखदम् ॥

इत्यादिना वचनरचनाप्रपंचेन मूर्खतामूल-
तामेवापदां प्रतिपादयामास । भगवान् द्वैपा-
यनोपि—

शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पंडितम् ॥

इत्यनेन पद्येन हर्षशोकावेशवैवश्यमूलभूतां
मूढतामेव दर्शयति । ततः सर्वासां विपदां मू-
लभूतत्वात् मूर्खताविषयत्वात् मूलोन्मूलनाय

सद्विद्यासाम्राज्यश्रियं च समुपार्जयितुमपास्य
सलीलामालस्यलीलां विद्राव्य व्यसनवितरण-
विनिद्रां निद्रां दूरीकृत्य च निर्व्रीडां बालक्रीडां
धैर्योत्साहसाहससाहाय्यवंतोत्रभवन्तो भवन्तः
सर्वेपि मे सवयसः प्रबद्धपरिकरा भविष्यन्त्ये-
वेत्याशासे । समुपार्जितायां च सद्विद्यासाम्रा-
ज्यलक्ष्म्यां न विपलेशोपि लोचनगोचरतामुपै-
ष्यतीत्यद्वापरमवगन्तव्यम् ।

विविधविषद्विलीना धनलवहीना दीना वयं
कथमिव सद्विद्यासाम्राज्यश्रियं समुपार्जयामः
कथमिव चाभ्युदयभाजनतां भजेमेति वदतो-
तिविषादवतो मे सवयसः संप्रार्थयामि । अदृष्ट-
मातृमुखस्याप्राप्तपितृपाददर्शनस्याश्रुतसुहृत्संब-
न्धिवन्धुवावधस्य केवलं वल्मीकादेव प्राप्तजन्मनो
भगवतः श्रीवाल्मीकेरेव विचार्यतां विचित्रं च-
रित्रम् । निष्प्रतिमप्रतिभाकल्पलताकल्पितशत-
कोटीरामायणस्य यस्य—

वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे ।

वेदः प्राच्यते सादासीत्साध्याद्वात्मायणात्मना ॥

इति निरवद्यं हृद्यं पद्यमिदमद्यापि प्रदर्शयति
महीमहितमहीनमहिमानम् । गीयते च यः कवि-
त्वसृष्टेराद्यः स्रष्टा । शीतलयंत्यद्यापि यस्य सु-
धानिधेः शुधालहर्य इवामंदानंदार्पणप्रणयिन्यो
नानारसयुक्तयुक्तयः सूक्तयो विविधतापतप्तानि
भुवनानि । विचार्यतां पवित्रं चरित्रं श्रीपार्वती-
प्राणप्रियेण पुत्रीकृतस्य भगवतः श्रीपाणिनेर्यद्र-
चितशद्वशास्त्रानुसारेणैव पारेपराद्धं प्रबद्धाः
प्रबध्यन्ते च पवित्रचित्रबंधाः प्रबंधाः स्मर्यतां
च गुणाढ्योपि तत्समानकालीनः कविकुलालं-
कारः । 'शश्वद्वाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा ।
धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रंजितो जन' इति-
श्लोक एव यस्यास्तोकतरं श्लोकमुपश्लोकयति ।
वर्णनपथातीतश्च बृहत्कथासुधासागरोद्यापि
यदीयः समाह्वयति सकलदिगंतरालानि । वि-
चार्यं च वररुचेरपि रुचिरं चरित्रम् । स्मृति-
पथातिथितामुपनेयश्च भगवान् भारतकारो
यद्रचितस्य महाभारतस्य महिमानं—
चत्वारश्चैकतो वेदा भारतं चैतदेकतः ।
पुरा किल सुतैः श्रुतैः समस्ततुल्या भूतम् ॥

चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योभ्यधिकं यदा ।
तदाप्रभृति लोकेस्मिन् महाभारतमुच्यते ॥
महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥
यद्भारते न तन्न । कथायां भारती कथा ।
कर्णांतविभ्रमभ्रांतकृष्णार्जुनविलोचना ।
करोति कस्य नाह्लादं कथा कांतेव भारती ॥
इत्यादिभिर्वहुभिर्वचनैर्वहवो बहुज्ञा वर्णयामासु-
र्वर्णयन्ति चाजस्रमनुघस्रम् । किञ्च ।
अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।
अभाललोचनः शंभुर्भगवान् वादरायणः ॥

इतीदं पद्यमेव यस्य भगवतो वादरायणस्य
विशदयति शरच्चंद्रचंद्रिकाविशदामाकल्पस्था-
यिनीमलौकिकचमत्कृतिशालिकृतिशालिता स-
त्कीर्तिम् ।

विचार्यमिदानीं प्रियवयस्यैर्मे केवलं वाल्मी-
कादेव प्राप्तजन्मनो भगवतो वाल्मीकेर्जनुःस-
मय एव मात्रापि कुत्रचिद्वीपे परित्यक्तस्य केव-
लमायुर्वलेनैवैश्वरेच्छया च प्राप्तपालनलालन-
पोषणस्य भगवतो वैपायनस्य, लघोवनैकवा-

सिनस्तपःशांतादतिदांताद्भगवतो जमदग्नेः प्रा-
 तजन्मनः पुण्यारण्यपशुमात्रपरिवारस्य श्रीप-
 रशुरामस्य, कुंभादेव प्राप्तजन्मनो भगवतोऽ-
 गस्त्यस्य, हरिणीजठरजातजनुषऋष्यशृंगस्य,
 बाल्य एव नद्यां मात्रा निक्षिप्तस्य निखिलवदा-
 न्यवृंदवन्दनीयस्य कर्णस्य, किं सुहृत्संपत्तेरानु-
 कूल्यमासीत् किं मित्रसंपत्तेः साहाय्यमासीत्
 किंवा धनसंपत्तेरप्रातिकूल्यमासीत् । विचार्य-
 माणे कतमापि नानुकूलासीत्संपत्तयाम् । कवल-
 मतिदृढमूलाया उत्साहसंपदः प्रत्यूहव्यूहलक्षै-
 रण्यनपनेयस्थैर्याया धैर्यसंपदश्च साहाय्येनैव
 सर्वेपि ते परमाभ्युदयभाजनभूमयोऽभूवन् भू-
 यांसो विद्वांसः । अत्र—अपहस्तितांतरायानर्था-
 नुररीकृतान् प्रसाधयतः । विधिरपि विभे-
 ति तस्मान्निरतिशयं साहसं यस्येति कविचक्रच-
 क्रवर्तिनो भट्टत्रिविक्रमस्योपदेशः स्मृतिपथमु-
 पयाति । स्मरत तावदार्यवर्यं श्रीशंकराचार्यम् ।
 यो हि जन्मतः पंचम एव वर्षे कैलासशैलावा-
 सितामुपयातेषु खेषु पितृपादेषु संधार्य धैर्य-

मवधीर्य विविधा विपदः संपाद्य चातिहृद्या नि-
 रवद्याः सद्यः सर्वा विद्याः सर्वस्या अप्यार्यावर्त-
 सृष्टेः सद्गुरुपदमलंचकार । यस्याद्यापि निःसी-
 मानः सद्गुणा गीयन्ते प्राचीनैरर्वाचीनैश्च प्रज्ञा-
 वह्निः । किंच । शंकरः शंकरः साक्षाद्यासो ना-
 रायणः स्वयमित्येतदर्द्धमपि पद्यं श्रीशंकरगुरो-
 र्नाल्पं महिमानं दर्शयति । शंकरदिग्विजयाद-
 योनेके ग्रंथा यस्यालौकिकान् गुणान् वर्णयन्ति ।
 यस्य च मूर्तानि यशःशरीराणीव शारीरकभा-
 ष्याद्वैतसिद्ध्युपदेशसहस्रीदशोपनिषद्भाष्यादी-
 नि पुस्तकान्यद्याप्यप्रतिमप्रतिमतामगाधां ज्ञान-
 शक्तिमनिर्वचनीयामीश्वरांशतां च निवेदयन्ति ।
 कविकुलशिरोमणेः कालिदासस्यापि चरिते
 कोस्त्यभिज्ञोनभिज्ञो यो हि कस्यचिदुर्बलस्थिते-
 ब्राह्मणस्य गृहे समासाद्य जन्म नाशोडशवर्ष
 वर्णज्ञानेप्यभिज्ञोभूत् । विलोक्य च संप्राप्तसर्व-
 विद्यावैशद्यायाः स्वकांतायाः कवीश्वरस्य मा-
 यकवेर्दुहितुर्विद्योदयं निष्प्रतिमाभिः प्रयत्नपरं-

पराभिः स्वल्पेनैवानेहसा कविचक्रचक्रवर्तिप-
 दमलंचकार, यस्य मेघदूतकुमारसंभवरघुवंशा-
 दीनि काव्यानि विक्रमोर्वशीमालविकाग्निमि-
 त्राभिज्ञानशाकुंतलाद्यानि च नाटकरत्नानि स-
 माहादयन्ति सहृदयानां हृदयानि सर्वेषाम् । म-
 हाकविर्भवभूतिरपि दुर्बलस्थितेः श्रीकंठसंज्ञा-
 त्पितुः प्राप्तजन्मा स्वकीयसत्प्रयासप्राबल्येन
 वशीकृत्य हृद्या निरवद्या विद्याः कालिदाससा-
 म्यमाससादनैतावदेव । कदाचिन्महाराजभो-
 जभूभुजा सत्कविशिरोमणे कालिदास ! के के
 सत्कवयः सांप्रतं लोकलोकोत्तरचमत्कृतिमत्कृ-
 तिकारिणः प्रोल्लसन्तीति पृष्टे, कविरत्नपरीक्षण-
 प्रवीणशिरोमणे भोजराज ! “वयं वा भवभूति-
 र्वा वयं वा वयमेव वा । उत्तरे रामचरिते भवभू-
 तिर्विशिष्यते ।” इत्युक्तवता कालिदासेनैव यस्य
 स्वस्माद्विशेषकवित्वशक्तिशालिता प्रदर्शिता,
 यन्निर्मितानि मालतीमाधवमहावीरचरितोत्तर-
 रामचरितानि तारुण्यानि तालपप्रमोदप्र-

दतामवलंबंते । अनर्घराघवनाटकरत्नप्रणेतुर्मु-
 रारेरपि “देवीं वाचमुपासते हि वहवः सारं तु
 सारस्वतं, जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो
 मुरारिः कविः । अब्धिलंघित एव वानरभटैः
 किंत्वस्य गंभीरतामापातालनिमग्नपीवरतनुर्जा-
 नाति मंथाचलः॥” इतीदं पद्यमेव निरवद्यं सद्भि-
 द्याप्राप्तिप्रेम्णाक्लेशाग्लेशसहस्रसहिष्णुत्वं निवे-
 दयति । किंच “भवभूतिमनादृत्य निर्वाणचेतसा
 मया । मुरारिपदचिंतायामिदमाधीयते मनः ॥”
 इतीदमल्पमपि पद्यमनल्पमेव महाकविर्मुरारेर्म-
 हिमोत्कर्षं प्रकाशयति । सूर्यतां च तत्समका-
 लीनः सत्कविताकादंविनीमयूरो मयूरो यत्कृतं
 च सूर्यशतकं रसज्ञजनमनःकमलविकाशकर-
 णसूर्यतामुपगच्छति । किरातार्जुनीयमहाकाव्य-
 कर्तुर्महाकवेर्भारवेरपि विचिंत्यं चित्रं चरित्रम्
 येनाध्ययनावसर एकैकमप्यक्षरं प्रसृतिपरि-
 मिततिलावर्तनेन परिघुष्टमिति श्रूयते । सत्कवि-
 ताकामिनीपंचवाणस्य वाणस्यापि बाल्य एव
 सवित्री स्वर्णालासीति प्रसिद्धम् । अपि सद्मन्तरं स्व-

ल्पेनैवानेहसा सुरर्षभसभासभ्यतामासेदुः ।
 नासीज्येष्ठः कनिष्ठो वास्य भ्राता नापि पितृव्यो
 मातुलो वा, केवलं दीनया निर्नाथया पितृष्वस्यैव
 लालनपालनपोषणैः संवर्धितो निःसहायो नि-
 र्धनो निराधारोपि स्वकीयोत्साहसाहसधैर्यस्यै-
 र्येण प्रज्ञाप्रावल्येन च वशीकृत्याशेषविद्यावैशा-
 रद्यं सकलवसुंधरावलयविख्यातां सत्कविच-
 क्रशक्तामाससाद । यस्य चास्वाद्यास्वाद्यामृत-
 रसनिर्विशेषं कादंबरीकथारसं रसज्ञशिरोम-
 णिभिरानंदात्प्रोक्तं बाणोच्छिष्टमिदं जगदित्य-
 ल्पाक्षरमपि वाक्यमनल्पामद्भुततरकवनकल्प-
 नाकल्पलतामिव सहजां शक्तिं निवेदयत्येव ।

भग्नः काव्यैकमेरुः कविविपणिमहारत्नराशि-
 र्विशीर्णः, शुष्कः शब्दौघसिन्धुः प्रलयमुपगतो
 वाक्यमाणिक्यकोशः । दिव्योक्तीनां निधानं
 निधनमुपगतं हा हता दिव्यवाणी बाणे दूरप्र-
 याणप्रणयिनि विधिना शायिते दीर्घनिद्राम् ॥

पद्यमेतत्कैलासवासितामुपगते कविचक्रचू-
 डामणौ बाणे तदीयविरहज्वलनज्वालाजाला-

कुलखांतवृत्तिवद्भिर्विद्वद्भिः स्नेहिभिः संबन्धि-
भिः स्नेहावेशान्मुहुर्मुहुश्चार्यमाणं संजीवनम-
हामंत्रवीजाक्षरमिव सद्यः संजीव्य बाणकवेर्य-
शःशरीरमद्यापि परिपुष्णाल्येवेति मन्येहम् ।

स्मर्तव्यश्च पुरातनतमो भगवान्महाकविर्दंडी।
यस्याद्यापि—

जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभवद्बुनिः ।
कवी इति ततो व्यासे कव्यस्त्वयि दंडिनि ॥
त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो वर्णास्त्रयोऽग्नयः ।
त्रयो दंडिप्रबंधाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥

इत्येषा पद्यद्वयी व्यासवाल्मीकिसमानश-
क्तिशालितामतिपुरातनतां प्रख्यातप्रबंधतां च
निवेदयति । नैषधचरितमहानिधानस्थापकस्य
महाकवेर्धावकस्यापि चरितं च केषांन चित्तवृ-
त्तिमाकर्षति ।

यो हि बाल्य एव निजजनकप्रणाशात्प्राप्ताव-
मानो दयामयाशयया निजजनन्या वात्सल्या-
त्समर्पितेन केनचिदचित्यप्रभावेण मंत्रचिताम-

णिना समाराध्य दुराराध्यामपि भगवतीं देवीं
वाचामधीश्वरीं तत्प्रसादाच्च महाकवीश्वरपद-
मलंकृत्य महीमहेंद्रस्य श्रीहर्षस्य यशःशरीरम-
जरामरणभयं चकारेति कतिवा लिखामि सुबं-
धुगुणाढ्यजयदेववराहमिहिरामरसिंहमयूरभा-
सप्रभृतयः कवीन्द्रा भास्कराचार्यप्रभृतयः ख-
गोलवेत्तारः पाणिनीयगौतमाक्षपादजैमिनिपा-
तंजलिप्रभृतयः शास्त्रप्रणेतारः प्राभवन् प्रज्ञा-
वतां प्रथमे प्राज्ञशिरोमणयो येन तेषां मध्ये श्रू-
यते कश्चिद्राजा राजाधिकारी धनवान् ग्राम-
वान् सद्वृत्तिनिश्चितचित्तो वा । सर्वेपि सामान्य-
स्थितिभ्यो मातापितृभ्यो लब्धजन्मानो निर्धना
निराधारा निःसहाया अपि स्वकीयधैर्योत्साह-
साहससदुद्योगमात्रसहायाः सहस्रश आपदः
पराभूय निर्जरयशःशरीराः संबभूवुरिति तेषां
तेषां यथाकथंचित्कुतोप्युपलब्धानि जन्मचरि-
त्राण्येव निवेदयन्ति ।

सन्मित्राणि मे ! स्वानुकूलसंपत्तिभिरपि बहु-
कर्तव्यमस्ति । विलोक्यतां तावत्सत्कविशेखरस्य

महाकवे राजशेखरस्य चरित्रम् । सूर्यवंशीयराज्ञ
कुले सत्यवतीसंज्ञाया मातुः संप्राप्तजन्मना
तेन रघुकुलचूडामणेर्महेंद्रपालवर्मणो महीमहें-
द्रस्य देशिकपदमलंकृतमासीत् । वशीकृतगी-
र्वाणवाणीविषयाशेषविद्येन हस्तामलकीकृताने-
कभाषाज्ञानेन च तेन कर्पूरमंजरीसंज्ञं सदृकं
विद्धशालभंजिकाख्या नाटिका बालरामायणा-
ख्यं नाटकरत्नं चेति त्रयः प्रबंधाः प्रबद्धाः प्रा-
ह्लादयंत्यद्यापि सहृदयानां हृदयानि । किंच स-
कलाचार्यकुलचूडामणयः श्रीशंकराचार्या अपि

पातुं श्रोत्ररसायनं रचयितुं वाचः सतां
संमताः, व्युत्पत्तिं परमामवाप्तुमवधिं लब्धुं र-
सस्रोतसः । भोक्तुं स्वादुफलं च जीविततरोर्य-
द्यस्ति ते कौतुकं, तद्भ्रातः शृणु राजशेखरक-
वेः सूक्तीः सुधास्कंदिनीः ।

इति समुदीर्य राजशेखरकवेः कवितायां
कीदृशं स्वाभिप्रायं दर्शयामासुरिति विचिंत्यं
सुज्ञैर्गुणज्ञैश्च वयस्यैर्मै । निःशेषबुधानंदिस्व-
कीयसूक्तिसुधासारधारासंपातवर्षितकविकुल-

स्वांतहर्षस्य महीमहेलस्य श्रीहर्षस्य, लोकत्रयी-
विख्यातविक्रमस्य विश्वविपद्वंधोर्दयासिन्धोर्व-
सुधासुधाकरस्य श्रीविक्रमस्य, सकलसत्कविकु-
लालिकुलविलासांभोजस्य भूविलासिनीविला-
सिनः श्रीभोजस्य च, पवित्राणि चरित्राणि श्रु-
तान्येव प्रायः सर्वैरपि युष्माभिः । ते यद्यर्वा-
चीनभूमिभर्तार इव विविधवैभवानुभवं लीला-
लोलललनालोचनालोकनलवमतिचपलं च क-
मलालाभलवं संसारसर्वस्वममंस्यंत तर्हि नाल-
भिष्यंत वर्षसहस्रैरप्यक्षय्यं सद्यशः सुधानि-
धानम् ।

शिशुपालवधाभिधानमहाकाव्यविधाता श्री-
माघकविरपि निरुपमसमृद्धिसंयुक्त आसीत् । य-
दीयालौकिकविभवविलोकनेन महाराजः श्रीभो-
जराजोपि विस्मयविस्मृतमना न बहु मेने प्राज्य-
राज्यसंपद्विभवनिकरानपि स्वकीयान् विभवा-
निति श्रूयते किंवदंती गुरुपरंपराभ्यः । सत्यप्येवं-
विधे संपदानुकूल्ये सकलसत्कविकुलकुमुदकुमु-
दबांधवेन महाकविना माघेन नेदानीं ततधनाढ्य-

लोककुमारैरिव विविधविभवनिवहविहाराहा-
रानुभवसंभवसुखसन्निपातनिद्रया वयोवर्षाणि
क्षयमुपनीतानि, किंतु निष्प्रतिमतरया परया प्र-
यत्नपरंपरया प्रयासपरंपरया चाऽप्रतिमतमम-
क्षय्यं च किमपि विद्याधनमेव समुपार्जितमभूत्।
यच्च तस्योत्तरदशायां महत्साहाय्यकृत्संबभूव।
श्रूयते किलैवं किंवदंती पुरातनकिंवदंतीविदां
विदां वदनारविंदेभ्यो निःसरंती सर्वत्र। महाक-
वेर्माघस्योत्तरदशायां क्षयमुपययुरक्षय्या अपि
कोशाः, प्रलयमुपययुरकस्मादुपहसितराजा-
धिराजविभवास्तस्य विभवाः, स्वप्नेद्रजालतुल्य-
तामुपगतानि च सर्वाणि तस्य संपत्सुखानि, स-
त्यप्येवं दशाविपर्यासे परमप्रेमपूरपर्याचरित-
गुरुवर्याचलसपर्यासंपादितसद्विद्यासंपदक्षय्य-
तया लेशमप्यपर्याकुलमना मनाक् स्वकीयांग-
णागतार्थिसार्थसमीहितार्थसंपादनचिंताचुंबि-
तचित्तः सकलसहृदयहृदयसमाह्लादनकलाकु-
शलं शिशुपालवधाभिधानं महाकाव्यं सत्का-
व्यपीयूषपानप्रणयिने श्रीमते धाराधराधिपतये

महाराजाय भोजराजाय संप्रेषयामास । महाराजो भोजस्तु प्रणयप्रणम्रः सादरं तत्पुस्तकं गृहीत्वा विलोकयतिस्म यावत्तावत्—

कुमुदवनमपश्चि श्रीमदंभोजखंडम् । त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिवांश्चक्रवाकः । उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं हतविधिललितानां हा विचित्रो विपाकः ।

इत्येतत्पद्यरत्नमेव प्रथमं तस्य नयनातिथितामगच्छत् । समालोच्य तत्सारस्यं सारस्य विदांवरोत्युदाराशयो भोजभूजानिः संतुष्ट्वांतःसुवर्णलक्षं तत्पुस्तकहरेण विद्यार्थिना सह महाकवये संप्रेषयामास । जन्मनैव वदान्यजनमान्यस्वांतः स कवीश्वरस्तु सुवर्णलक्षमपि तत् स्वल्पेनैवानेहसा सत्कविभ्यो विद्वद्भ्योर्थिभ्यश्च वितीर्यवितीर्य पुनर्निःस्वतामेव स्वीचकार । महाकविकुलालंकारस्य माघस्य निष्प्रतिमामुदारतां निरुपमां गुणज्ञतां निरतिशयां चार्थिजनार्थितवितरणव्यसनितां च श्रावंश्रावं नानादिग्देसमगरेष्वप्येके सत्कवयो विद्वांसो

दीना अनाथाश्चार्थिनो मिलिंदा इवारविंदवनं न
 तद्भवन् क्षणं क्षणार्द्धमपि वा परिमुमुचुः । एव-
 मसंख्यकोशाधिपतेरपि माघस्योत्तरदशायां दारि-
 द्र्यदशादिवसानुभवभाजनता प्राप्ता तथापि
 निसर्गसिद्धमहोदारतातर्जितदारिद्र्यदशावेशो-
 निःशेषमपि स्वं सर्वस्वं सर्वेभ्यः समर्प्यसमर्प्य
 पूर्णार्थानर्थिनश्चकारानंतरं च निजधर्मपत्न्या
 अपि वस्त्रालंकारादिसर्वं सर्वस्वं स्वसद्मसमाग-
 तार्थिसार्थसाद्विधाय परमं परितोषमनुबभूव ।
 अथान्येद्युः समुदयति भगवति भास्करे विश्वजि-
 द्याजीव मृत्पात्रमात्रशेषविभवो भवनांगणनिष-
 ण्णाननेकानभिनवानर्थिनो विलोक्य निजधर्मप-
 त्नीं प्रति प्रिये ! दारिद्र्यानलसंतापः शांतः संतोष-
 वारिणा । अर्ध्याशाभंगजन्मा तु केन शांतो भवि-
 ष्यतीति चरमवचसा सहैव सहसा महौदार्यमहो-
 दधिः प्राणान् मुमोच महाकविमुकुटमणिर्माघः ।
 धन्यौ तस्य मातापितरौ । धन्या तस्य विद्या । धन्या
 च तस्योत्तमोत्तमतमानन्यसामान्या वदान्यता ।
 येन बाल्येन ध्यायन् जीविविद्वद्भ्यां महाकवीश्वरेभ्यो

दीनेभ्यश्चानाथेभ्यो वितीर्यवितीर्य प्रचुराणि व-
स्त्रालंकारभवनानि वनानि च धनानि प्रतिदिनं
पूरिताः सर्वेषां सर्वा आशाः। स्वयं गर्भेश्वराग्रेस-
रोपि विधिविधित्सावैचित्र्यादारिद्र्यदुर्दशाव-
शाशयोपि नाशयोपागताय कस्मैचनाप्यर्थिने
नास्तीदानीं किञ्चिदपि मदग्रे तन्नैव किञ्चिद-
पिदातुं भवते शक्नोमीति स्वप्नेपि निष्ठुरतरां वाच
मुवाच ।

नैतावदेव किंतु समागता एतेर्थिनो हाहंते-
दानीं मत्तो निराशाः प्रतिनिवर्तिष्यंत इति वि-
षादविषावेशेनैवं तृणमिव प्राणान् परिमुमोच ।
किमयमल्प औदार्यमहिमा महाकवेर्माघस्य ।
इदानींतना ये गर्भेश्वरा गृहिणो द्रविणमेव
प्राणनिर्विशेषं संरक्ष्य सांसारिकसुखपरंपरानु-
भवमात्रमेव स्वीयं परमं कृत्यं मन्यन्ते तैः सक-
लगर्भेश्वरशिरोमणेः कविराजाधिराजस्य मा-
घस्यैवानुकरणं करणीयम् । महाकवेर्माघस्य
विद्यां कवित्वशक्तिं निष्प्राप्तं च ज्ञानं तन्निर्मितं

शिशुपालवधापरपर्यायं माघाभिधानं भव्यं
काव्यमेव निवेदयति ।

यद्विषये प्राकृतनाः पंडिताः प्रावदन् “नवसर्गे
गते माघे नवः शब्दो न विद्यते” इति । सकल-
महाकाव्यटीकाकृतां प्रमुखः पंडितमतल्ली मल्ली-
नाथोपि “माघे मेघे गतं वयः” इत्यवदत् । “मुरा-
रिपदलिप्सा चेत्तदा माघे रतिं कुरु” । “मुरारि-
पदलिप्साचेत्तदा माऽघे रतिं कुरु” इतिकश्चिद-
न्योतिधन्यो विद्वानवदत् । “अपटीको जनो माघे
भृशं जाड्येन ताड्यते । कदाचित्संतरत्येव यदि
स्यात्कंठवल्लभः” इत्यपरः कश्चिद्विपश्चिदपश्चिमः
प्रावोचत् । “उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौर-
वम् । नैषधे पदलालित्यं माघे संति त्रयो गुणाः” ॥
इति चान्यतरः कश्चित्सत्कवितारसज्ञः प्रज्ञः
प्रावदत् । सर्वाण्येतानि विदुषां वाक्यान्यल्पा-
क्षराण्यप्यनल्पतमं महाकविकुलमौलिमणेर्मा-
घस्य माघकाव्यस्य च महिमानं प्रकाशयन्ति ।
एवमेव गर्भेश्वरेण धाराधराधिराजेन महाराजेन
भोजिनापि शब्दशास्त्रसाहित्यशास्त्रवेदांतशा-

स्वसुधाब्धय आतलमवगाहिता इति श्रूयते । एवं
 गर्भेश्वरत्वे सत्यपि संपादितसद्विद्यासंपदोपि
 संख्यावंतोऽसंख्या उपलभ्यन्ते परं विस्तरभया-
 न्नात्र लिख्यन्ते । ततो वक्तव्यत्वेतावदेवास्ति
 यद्राजभिर्मध्यावस्थैर्गृहस्थैरंकैश्च बाल्ये यौवने स्थ-
 विरत्वेऽपि संपादनीयैव सद्विद्यासंपत्तनैतावदेव
 किंतु कुलीनकन्याभिः कुलीनकामिनीभिश्चा-
 प्यवश्यमेव सद्विद्यासंपत्संपादनीयेति मतं मे ।
 सद्विद्यासंपत्संपादनं सर्वदैव विधेयं, ये केचन
 पूर्वं वयस्यनुपार्जितविद्येभ्यो जनेभ्योन्यस्मिन्
 वयसि न प्रसीदति विद्यादेवीति वदन्ति तत्तेषा-
 मालस्यलीलापारवश्यप्रलपितमेवेति मतं व्यम् ।
 यतो व्यतीतविंशद्वर्षवयस्का व्यतीतपंचविंशद्व-
 र्षवयस्का व्यतीतत्रिंशद्वर्षवयस्का अप्यनेके पु-
 रुषाः प्रारभ्यापि बालाक्षराभ्यासं परमोत्साह-
 साहससाहाय्यवंतो निखिलनिगमागमापारपा-
 रावारपारंगमतां निखिलविद्वच्चक्रचक्रवर्तितां
 सकलसत्कविकुलशिरोमणितां चागच्छन्निति
 नास्त्यविदितं च । तत्र एव सर्वानि सन्निवृत्तानि

मे; प्रतिदिनं प्रतिप्रहरं प्रतिघटिकं प्रतिक्षणं प्रतिनिमेषोन्मेषं च सद्विद्यासंपत्संपादनपरायणांतःकरणैरेव भाव्यं भाव्यैर्भवद्भिरिति मेऽभ्यर्थना। किंच गतो नः सद्विद्यासंपत्संपादनसमय इति न कैश्चिदपि विचार्यमार्यैर्यतो “गतेपि वयसि ग्राह्या विद्या सर्वात्मना बुधैरिति” प्रज्ञतरं वाक्यरत्नमेव यावज्जीवं सद्विद्यासंपत्संपादनसमय एवास्तीति निवेदयति ।

किं क्षणेन कुतो विद्या किं कणेन कुतो धनम् ।
क्षणतः कणतश्चैव विद्यामर्थं च साधयेत् ॥

हृद्यतमं पद्यमेतद्राजनीतिनैपुण्यपुण्यप्रख्यातिभाजा परमपंडितमंडलीमंडनेन चाणाक्येन निजराजनीतिनिबन्धे निःक्षिप्तं रत्नावलीकलितं चिंतारत्नमिवात्मनोऽनर्घ्यतां दर्शनकुशलेभ्यो दर्शनपथगतमेव दर्शयतीति केषामविदितम्। तन्मित्राणि मे देव्याः सद्विद्यासाम्राज्यलक्ष्म्याः परमकृपासृतपात्रतामुपार्जयितुं सत्वरं भवत सपरिकराः सोत्साहाश्च । नास्ति तादृशी काचिदवस्था ।

सर्वास्वप्यवस्थासु सद्विद्यासमुपार्जनं भूषणमेव
 न दूषणम् । समुपार्जिते च सद्विद्याचिंतामणौ
 न काश्चनाविद्याजन्या विपदोऽस्मान् पराभाव-
 यितुं प्रभविष्यंतीति निःशंसयमवगंतव्यम् । एवं
 दूरीभूतास्वविद्याजन्यासु सर्वास्वापत्सु स्वाधी-
 नायां च सद्विद्यासाम्राज्यसंपदि कास्ति तादृशी
 विपत्तिर्या वशीकृतसद्विद्यासाम्राज्यसंपदोपि
 विदःपराभवपात्रतामुपनेतुं क्षणमपिक्षमा स्यात् ।
 वशीकृतसद्विद्यासाम्राज्यलक्ष्मीहृदयानां तु धी-
 रवीरधुरीणानां नास्ति काचिद्विपत्तिर्न चापि
 काचित्संपत्तिस्तथापि यदि कदाचिद्विपदोपि
 संतीति क्षणं मन्यामहे । तदापि समागतासु ता-
 सु तासु विपत्तिषु कथं वर्तितव्यमिति तु स्वकी-
 यप्रज्ञोत्साहसहोदरसौहार्दसन्मित्रसंपत्प्राबल्य-
 समुत्तीर्णापारविपत्पारावारैः पवित्रचरित्राधा-
 रैरशेषसद्गुणलुब्धधैर्यलक्ष्मीसमर्पितस्वयंवरहा-
 रैर्नलरामयुधिष्ठिरप्रभृतिभिर्भूपतिभिः प्रदर्शित
 एव सरलः पन्थाः सर्वेभ्यः पुरुषेभ्यः स्त्रीभ्यश्च
 सर्वाभ्यस्तेषां स्त्रीभिर्दमयतीति ताद्रीपदा-

भिः समुपदिष्ट एव विपत्समयसेवनीयसन्मा-
 र्गः सरलः सरलतरनरनारीगणक्षुण्णपूर्वः पूर्वम्।
 विश्वभर्त्रा जगत्कर्त्रा निखिलजनविपन्निहन्त्रा
 च श्रीजगदीश्वरेण जगति सर्वेपि भावा अंत-
 वंत एव निर्गितास्ततो न निरंतं किञ्चित् नापि
 निरपायं च किञ्चिद्यहिं तर्हि जगदंतर्वर्तिन्यो
 विपदोपि सांताः सापायाश्च संतीति सिद्धौ
 कैव शंका? न काचित्। एवं कतिपयदिवसस्था-
 यिनीषु विपत्सु दैन्यौदास्यविह्वलत्वानि विधाय
 किमर्थमनिन्द्योप्यात्मा निन्दतां नेयः किमर्थमु-
 ज्ज्वलोपि सत्कीर्त्यादर्शः सुहृज्जननिःश्वासानि-
 लैर्मलिनतामुपनेयः किमर्थं निखिलसुश्लोकलो-
 कश्लाघनीया अपि स्वीया मतिधृतिगतयो वैरिव-
 र्गोपहास्यास्पदतां प्रापणीयाः। निखिलेष्ववनिव-
 लये न तादृश्यः संति विपदो या न तिरस्क्रियन्ते
 धैर्यधनैर्महाजनैः । कतिकति न विपत्तिप्रति-
 मल्लतामंगीकृत्य प्रापुरप्रतिमल्लतां धैर्यधनेषु ज-
 नेषु महाजनाः । निर्व्यलीकमनःप्रतिपालितस-
 दाचरेणभिद्यकवचधारिणामेकपत्नीव्रतपवित्र-

पवितर्जितानेकप्रत्यूहव्यूहपर्वतानां सौजन्य-
सौशील्यसारल्यसौहार्दाहिंसास्तेयब्रह्मचर्यस-
त्यार्जवदयौदार्यसर्वभूतहितरतत्वाद्यमहात्म-
जनदुर्लभमहात्मजननैसर्गिकसद्गुणगणमहार-
थिनिकरपरिरक्षितपूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिग्वि-
भागानां सर्वज्ञसर्वशक्तिमज्जगदीश्वरप्रवद्धस-
न्मार्गसेवनाप्रमादितया परमेश्वरप्रसादपात्रता-
मुपगतानां महाजनानामग्रे वीरेष्ववीरा धीरेष्व-
धीरा भीरुजनभयंकरी बालेष्वबलासु च सब-
ला कातरतरांतःकरणेषु कराला वराकी वि-
पत्किनाम कर्तुं शक्ता न किञ्चिदपीति निर्विवा-
दम् । निरुपमधैर्यनिसर्गसिद्धोत्साहनिःसीम-
शौर्यशक्तिमत्तयातिगभीराशया अतिधीरा वी-
राः प्रचंडामपि रंडामापदं गणयन्ति किं कदा-
चित्? न स्वप्नेपीति निःसंशयं स्फुरति ।

गतास्ता विपदो याः क्षणमतिधीराणामपि
धीधैर्यैश्वर्याणि ससंशयानि चक्रुर्गताश्च तादृ-
ङ्महाविपत्प्रहारसहिष्णवो मानवमणयोपि ये
तु तादृशीरपि महानिषङ्गः स्वकीयधीधैर्यशौर्यो-

त्साहैर्भद्रोत्साहा विधाय संपादितविजया-
भ्युदया अद्याप्यजीर्णयशःशरीराः कवीश्वरनि-
करवर्णनीयतामुपयाताः ।

अनर्घ्याणां हीराणामिवातिधीराणां वीराणां
परीक्षणनिकपोपलोतिविपत्प्रचंडप्रहार एव । न
कदाचिदनाखूढविकटविपत्तिशाणचक्रा मानव-
मणयो नर्घ्यगणनायां गण्यन्ते । न प्राचीनकालतु-
ल्या विपदोऽद्य संपतन्तीति न केनचित्प्रहर्षित-
व्यम् । न चैतत्प्रहर्षस्थानम् । तादृशमहाविपदना-
गमनमेव निवेदयति निर्वीररत्नत्वं भरतखंडस्य
यथा न ज्वलज्वलनज्वालामालाजालालिंगनं
नांगीकृत्य सुवर्णं सकललोकालंकारपदमुपया-
ति । यथाच नाननुभूततीक्ष्णतरसूचीमुखारो-
हणसंभवापदो रोहणसंभवा अपि महामणयो
नरपतिहृदयशिरोधरा शिरस्सु विभूषणताम-
धिवहन्ति तथैवासोढमहाविपत्प्रचंडप्रहारा मा-
नवमणयोपि सकललोकहृदयशिरःश्लाघनी-
यतां भूमंडलभूषणतां च न प्रयांतीति सोढम-
हाविपत्प्रहाराणां नलरामयुधाष्टरप्रभृतिमहा-

शयशिरोमणीनां चित्राणि पवित्राणि चरित्रा-
 ण्येव निवेदयन्ति । अतोऽस्मान् प्रहर्तुमापतंतं
 महारथिनमिवातिरथिनमिव विपत्तिप्रतियो-
 द्धारं विलोक्य तिरस्कृत्य कातर्येनिर्भर्त्स्य भी-
 रुतां परित्यज्य प्रमादं समुल्लंघ्य जयसंशयपयः-
 पूरं न प्रगणय्य च प्रत्यूहव्यूहान् योद्धुमभिगं-
 तव्यमेव । एष एव धैर्यधनानां महाजनानां प-
 रमो धर्मः । यतोभ्युदयनिश्च्रेयससिद्धिः स धर्म-
 इति प्रमाणादमुमपि धैर्यधनमहाजनसेवितमु-
 त्तमोत्तमं धर्ममाश्रयतां सतामभ्युदयनिःश्च्रेयस-
 सिद्धिः करकमलांतरालमरालिनीत्वमुपया-
 तीति निर्विवादम् । अतो विपत्स्वविषादवता
 सोत्साहेन संपत्स्वनुच्छृंखलेन सविनयेन च
 भाव्यं भव्यवंशसरोहंसप्रतिमेन मनुजनुषा ।
 सांप्रतं तु यासु विपच्छब्दः प्रोक्तुमहोविपत्सु
 तासां सहस्रांशकणिकामपि महाविपदमिव
 गणयन्ति प्राचीनात्मपूर्वजापूर्वपराक्रमानभिज्ञा
 अर्वाचीनाः प्रज्ञा अपि । यत्पूर्वजा दिग्गजा वि-
 श्वविश्वभंस्तुभारुभारुपामपि न विपदं गणया-

मासुस्तद्वंश्या एव कलभाः कौलेयककुलकोला-
हलमपि महाविपदमिवापतितां गणयन्ति नैता-
वदेव तत्कोलाहलश्रवणम्लानमानसाः केचन
विकलतामुपगच्छन्ति केचन देशत्यागं कर्तु-
मिच्छन्ति केचन प्रियान् प्राणानपि परित्यक्तु-
मिच्छन्ति । न ममैषा केवलं कलभान् प्रत्युक्तिः
किंतु सुशीलान् कोमलतरांतःकरणान् श्रवणप-
थप्रथमप्राप्तखलजनदुर्वचनदुःसहहंलाहलान्
निर्दोषलेशान् करिकलभानुकरणकारिणः स-
वयसो मे विलोक्य सविषादविषावेशं तान्
प्रत्यपि प्रार्थनेयं मे ।

अयि सवयसो मे यां कांचिदपि विपदं सं-
प्राप्य ये केचन तद्गतेन विचारेणैव वैकल्यमव-
लंबन्ते ये केचनोद्वेगावेशविवशाशया देशमपि
परित्यज्य कुत्रचित्प्रयांति ये च केचन दुःसह-
दुःखासहिष्णुतया प्रियान् प्राणानपि परिहरन्ति
पृच्छामि वः किं तैर्विहिता एते त्रयोपि प्रकाराः
किं विपत्प्रहारप्रणीतपीडापनयनोपचाराः किं
वा विपदवारणप्रणयनसंतवः किंवा

विपत्पातमहोत्पातसमुत्पादितानेकनानोपद्रव-
 निवहनिवर्हणाय केप्यन्यादृशाः संति शांत्युप-
 चारा इति । किं ते दुष्कीर्तिरजःसंमार्जयन्ति किं
 ते सत्कीर्तिसुधां समुत्पादयन्ति किं वा ते श्रेयः-
 श्रियं संपादयन्ति? यथार्थतयाविचार्यमाणे तु त
 एव विपद्विषवल्लरीविवर्द्धनवर्षासमया दुष्की-
 र्तिकुटजमंजरीक्षेत्रभूमयः सत्कीर्तिकल्पलताव-
 नदवदहनाः श्रेयःश्रीसरोजिनीसमूहसमुन्मूल-
 नदुर्वारणाश्च भवन्तीति निर्विवादलेशं प्रति-
 भाति आजन्मतोद्यावधि मया युष्माभिश्चानेके
 दृष्टाः श्रुता अनुभूताश्च विपद्विषादासहिष्णु-
 तया प्राप्तवैकल्यास्त्यक्तदेशास्त्यक्तप्राणाश्च ।
 यान् सुजनशिरोमणीनपि सौशील्यशेवधीनपि
 सद्गुणगणलीनानपि दोषलवलेशहीनानपि के-
 चिद्दौर्जन्यारोपेण केचिन्महापराधित्वारोपेण के-
 चित्पारदार्यपरायणांतःकरणत्वारोपेण च दूषया
 मासुरद्यापि दूषयन्ति च । का कथा परेषां मातरः
 पितरः सोदराः सुहृदो बंधवो बांधवाः स्नेहिनः
 संबंधिनोऽपि कल्पितकोटिविकल्पयथास्त्वद्विब-

लोदयं विकल्पयन्तिस्स । एवं विपद्भ्याद्विकली-
 भवनं देशत्यागो देहत्यागश्च प्रत्युत विपदः स-
 हस्रधा पल्लवयन्ति दुष्कीर्तिविषवल्लरीं वर्धयन्ति
 सत्कीर्तिसुधासिंधुं च शोषयन्ति ।

अन्यास्तु विपदो विपत्त्व एव न गणयन्ति
 विद्वांसः केवलं मानुष्यमाणिक्यहानिमेव महा-
 विपदं गणयन्ति । तस्यामपि प्राणपरित्यागप्रण-
 यिना न भाव्यं मनुजनुषेत्युपदिष्टं सकलकविकु-
 लशिरोमणिभिर्वाणभट्टैस्तथाहि ।

यदेतदनुमरणं नाम तदतिनिष्फलम् । अ-
 विद्वज्जनाचरित एष मार्गो मोहविलसितमे-
 तत् अज्ञानपद्धतिरियं रभसाचरितमिदं क्षु-
 द्रदृष्टिरेषा अतिप्रमादोयं मौख्यस्खलितमिदं य-
 दुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि भर्तृरि वा प्राणाः
 परित्यज्यन्ते स्वयं चेन्न जहति न परित्याज्या
 इत्यादि ।

एवं दैवतैरपि दुःसहायां मानवमाणिक्यहा-
 निरुपायां महाविपदामि अत्र प्राणिः परित्याज्या

इत्युक्तवद्भिर्वाणभट्टैः कीदृशः स्वीय आशयः
प्रकाशित इति स्फुटं प्रतीयते

प्रियमित्राणि मे चिरं चिंतयत चिंतयत चेत-
सा विपदसहिष्णुतया रचितः प्राणपरित्यागः
कतमं गुणमुत्पादयतीति । किमैहिकं श्रेयः सं-
योजयति किमामुष्मिकं श्रेयः समुत्पादयति किं
वा विपदं मूलत एवोन्मूलयति? न किञ्चित् ।
बलादाचरितः प्राणपरित्यागस्त्वह न केवलं
प्राणपरित्यागिनं प्राणिनं किंतु प्राणपरित्यागिनः
कुलमपि निखिलं दुर्वारदुःसहदुरारोपपात्रता-
मुपनीय विपत्पयोधौ मज्जयति परत्र चात्मघात-
महापातकपात्रतयाऽऽकल्पसहस्रमपि नानानि-
रययातनानियुतानुभवभाजनं विदधाति बला-
त्परित्यक्तप्राणं प्राणिनमित्यनेकशास्त्रसिद्धमेव ।

तत एकविपदा व्याकुलः प्राणी बलात्प्रा-
णपरित्यागमाचरन् सदुपायसहस्रैरप्यनपनेयं
विपल्लक्षमपि स्वयं स्वीकरोतीति कीदृशीयमवि-
दत्ता कीदृशोयं मोहः कीदृशमेतदज्ञानं कीदृ-
शीयमदीर्घदृष्टिः । कीदृशीयमजिह्वामुखाकारिता

कीदृशीयं शुद्रतांतःकरणस्य कीदृशीयं मंदता
 मनीषायाः कीदृशीयमविचारचारिता चेतसः
 कीदृशीयं प्रमादः कीदृशं चैतन्मूर्खत्वं तस्य ।
 किमतःपरं खेदास्पदं किमतःपरं हास्यास्पदं
 किमतःपरं व्रीडाक्रीडास्थलं चेति चिंतनीयं स-
 चित्तैः सर्वैः । नष्टाः संपदः सदुद्योगपरंपराभिः
 पुनः संपाद्यन्ते भ्रष्टाः प्रतिष्ठाः सत्संगशास्त्रसंग-
 सेवनसंप्राप्तया त्वाप्ततया पुनरात्मनिष्ठा विधी-
 यन्ते प्रणष्टा राज्यश्रियः सन्नीतिसमाश्रयात्पुन-
 रधिगम्यन्ते ध्वस्ताः सत्कीर्तयः सदाचारेण पु-
 नरभिलभ्यन्ते दूषिताः कीर्तयः सत्संगत्या पुन-
 र्भूषिता विधीयन्ते विस्मृता विद्याः सदभ्यास-
 परंपरया पुनरयातयामतामुपनीयन्ते विश्लिष्टाः
 कलत्रपुत्रमित्रसोदरसंबन्धिवंधुबांधवाः सत्प्रय-
 त्नैः पुनरुपलभ्यन्ते परैः परिहृता जयश्रियो धैर्य-
 शौर्योत्साहसाहसपराक्रमैः पुनराक्रम्यन्ते किं-
 बहुना विच्छिन्ना मैत्रीप्रीतयोपि अभिन्नरूपाणां
 निष्कापट्यलेशानां मनोवाक्यकर्मणां सन्मि-
 त्रप्रसूहितेष्तेष्वप्युपलब्धया पुनरनुसंधीयते संप्राणैः

प्राणिभिर्नपुनः प्रणष्टानां प्राणानां समुपार्जनं
कर्तुं प्रयत्नसहस्रैरपि शक्यते केनापि । यतः प-
रार्द्धपरिमितवसुव्ययेनापि न प्रोषितप्राणः प्रा-
णी पुनः प्राणितुं शक्यते केनापीति केषामवि-
दितम् । विचार्यतां तावत् पुण्यश्लोकस्य वैरि-
वनदवानलस्य नलस्य विरहानलविह्वलाशया
महासती दमयंती यदि पर्य्यतक्ष्यत्प्राणान् तत्स-
मये तर्हि पुनः सा स्वकीयप्राणसमप्रियतमस-
मागमानन्दं तदभ्युदयदर्शनानन्दं स्वराज्यसंप्रा-
प्तिसमुत्पन्नानन्दं चान्वभविष्यत् किम् । सकल-
सतीजनशिरोरत्नं श्रीजनकनन्दिनी निजहृद-
यदयितस्य श्रीदशरथनन्दनस्य विरहदुःखदून-
चित्ता लंकायां पर्य्यमोक्ष्यत्प्राणान् यदि तर्हि
सा रक्षःकुलंप्रलयकालाग्नेर्दशाननमत्तमातंगं-
डमंडलखंडनप्रचंडपंचाननस्य शरणागतपरिपा-
लनप्रवद्धपरिकरस्य भक्तजनमनश्चकोरकुलचंद्र-
स्य श्रीरामचंद्रस्य विजयाभ्युदयरज्याभिषे-
काद्यनेकमहोत्सवावलोकनजन्यामंदानंदानुभ-
वभाजनतपमभजिष्यत्किम् ।

भगवंतावरुंधतीवसिष्ठौ विश्वामित्रविनाशिता-
 त्मतनयशतशोकविवशाशयौ पर्य्यहरिष्यातां
 यद्यात्मनः प्राणान् तर्हि श्रीपराशरश्रीव्यासश्री-
 शुकदेवशर्मणां पौत्रप्रपौत्रनप्तृणां जगत्प्रसिद्धां
 प्रख्यातिं निष्प्रतिमतमं च तत्प्रतापं दर्शदर्श-
 निःसीमसुखसुधासिंधुमग्नावभविष्यतां किम् ।
 पवित्रचरित्रा सावित्री यमराजपाशनियमिते
 निजनाथे सत्यवति यद्युपरतिमगमिष्यत्तर्हि स्व-
 कीयश्वशुरयोरांध्यापनयनं श्वशुरराज्यप्राप्तिं
 स्वमातुः पुत्रशतप्राप्तिं स्वपत्युश्चतुःशतवर्षाव-
 ध्यायुःप्राप्तिपूर्वकपुत्रशतप्राप्तिमालोक्यालोक्य
 पराः सुखपरंपरा अनुभूय स्वकीयं यशःशरीर-
 मजरममरमकरिष्यत्किम् ।

सुशीला शकुंतला च दुर्वासःप्रदत्तशापप्रभा-
 वापहतस्मृतिना स्वपतिना दुष्यंतेन तिरस्कृता
 सती तदुःखेन मृतिमुपागमिष्यद्यदि तर्हि पुनः
 स्वकीयेन प्राणप्रियेण समंसमागमं सकलचक्रव-
 र्तिचक्रचूडामणोः स्वपुत्रस्य भरतस्याभ्युदयपरं-
 पराश्चावलोक्य परमं पत्रिकोषमपेक्षितम् ।

वसुंधरावलयमहातारा महाराज्ञी तारामती
कालसर्पदंशापसर्पितप्राणतया तिरोहितेष्टचेष्टे
रोहिते यद्यभविष्यद्दीर्घनिद्रादशाविवशा तर्हि
स्वपुत्रस्य रोहितस्य मृतिबलात्तिरोहितस्यापि
पुनरुज्जीवनं निष्कलंकयशश्चंद्रस्य श्रीहरिश्चं-
द्रस्य पुनःसमागमानंदं श्रीहरिहरविरिंचीनां
साक्षाद्दर्शनसुखं तत्प्रसादादयोध्यायां निजच-
क्षुश्चकोरचंद्रस्य हरिश्चंद्रस्य पुना राज्याभिषेक-
महोत्सवं चानुभूयांते सर्वाभिरयोध्यावासिनी-
भिः प्रजाभिः सह सहस्रनयनप्रेषितविमानवर-
मारुह्य सुरपुरगमनं चेत्यादीनि स्वकीयजीवि-
तेश्वरारोपितागण्यपुण्यपारिजातपरंपरापरिप-
क्वानि फलानि समुपभोक्तुं शक्ताऽभविष्य-
त्किम् । परमपवित्रचरित्रचित्रशाला पांचाली
दुष्टदुःशासनकरकृतात्मवसनाकर्षणसमय एव
सभायामपारत्रपाभारभिन्नहृदया यदि परलो-
कप्रयाणमकरिष्यत्तर्हि परमपराक्रमपारावारा-
णां निजप्रियाणां पराक्रमपरंपरावलोकनजन्या-
नन्यसमसुखपरिसमाप्तमुपभोक्तुमशक्यत्किम् ।

महाश्वेतास्ववियोगदुःखासहिष्णुतया परित्यक्त-
 प्राणं पुंडरीकमुपश्रुत्य यद्यगमिष्यद्यमलोकं तर्हि
 पुनरुज्जीवितपुंडरीकसमागमामृतपानमकरि-
 ष्यत्किम् । कादंवरी च सन्मित्रमरणवार्ताश्रव-
 णक्षण एव तद्विरहदुःखासहिष्णुतया स्फुटितहृ-
 दयं चंद्रापीडमुपश्रुत्य तद्विरहविह्वलहृदयारया-
 दयास्यचेदचेतनतां तर्हि पुनरुज्जीवितचंद्रा-
 पीडपाणिपीडनपरमोत्सवपीयूषपयोधिमग्नता-
 मन्वभविष्यत्किम् । राजकुमारो ऋतुध्वजोकपट-
 योगिकथितमात्मप्राणनाथप्राणप्रयाणमुपश्रुत्यै-
 व मुक्तप्राणायां मदालसायां, राजकुमारः कंद-
 र्पकेतुरतिविकटायां विंध्याटव्यां कचित्प्रणष्टायां
 वासवदत्तायां महाराजः पूरुश्च कचिन्नष्टायामुर्व-
 श्यां तत्तद्वियोगविषाग्निविवशाशयतया समाच-
 रिष्यंश्चेत्प्राणपरित्यागं तर्हि तेते पुनः स्वस्वप्रा-
 णसमागमामृतमहोदधिनिमज्जनजन्यानंदमभ-
 जिष्यन् किम् । न कदाचिदपीति निर्विवादम् ।
 कतिवा गणयामि अनेकेसंतोऽनेके सत्यश्चाति-
 दुःसहस्तप्राणपरित्यागमहापातका-

धिपातपरायणं स्वप्नेपि स्वीयमंतःकरणं चक्रु-
रित्येतावतैव सिद्धं न खल्वतिदुःसहास्वपि
दुस्तरास्वपि दुरंतास्वपि चापत्सु न परिहार्याः
प्राणाः प्राणिभिरिति ।

एवं ये ये दोषाः प्राणपरित्यागे निवसन्ति ते त
एव दोषा विपद्भ्याद्विहिते देशत्यागे विपद्भ-
यात्प्राप्तायां विकलतायां च निवसन्ति । ततो
विपद्भ्यान्न देशत्यागो विधेयो नापि वि-
पद्भ्याद्विकलता स्वीकार्या । उभयोस्तु तयो-
र्मूलं विपद्भिरुतैव नान्यदतोतिप्रचंडापि रंडा
विपत्प्रतिदिनं सच्छास्त्रविचारसत्संगादिशस्त्रा-
स्त्रैः परिभर्त्सनीया । भर्त्सिता च सा नांतःकर-
णमपि स्पृष्टुं प्रभवति धीरवीरतराणां नराणां
स्वप्नेपीति केषामविदितम् । प्राणपरित्यागपात-
कमहाब्धिपातसाहसं तु दुःसहास्वप्यापत्सु न
स्वप्नेपि मनसा चिंतनीयम् । पश्यत मित्राणि मे
पारे परार्द्धमर्पिताभिः सुवर्णकोटीभिरपि यल्ल-
वोपि न कदाचित्कापि लभ्यते तादृङ्म-
हामूल्यमपि परमेश्वरप्रदत्तमात्मन आयुः को

नाम मूर्खः क्षुद्राया विपत्तेर्भयात्प्रणाशयेत् ।
 केचन स्वयं निर्दोषा अपि दुर्जनारोपितदोषा
 निसर्गसिद्धया व्रीडया प्राणान् प्रणाशयितु-
 मिच्छन्ति । अयमपि तेषां महान् प्रमादो न
 बलादारचितोपि प्राणपरित्यागो दुर्जनदत्तदुरा-
 रोपं निवारयति प्रत्युत दृढयति । केचन पुत्र-
 मौर्ख्येण केचन सोदरजाड्येन केचन कलत्रक्ले-
 शेन केचनापरैश्च तादृशैरेव कारणैः क्लान्तस्त्रांताः
 प्राणप्रणाशनप्रणयिनो भवन्ति तेषामप्येतदति-
 मौर्ख्यस्खलितम् न प्राणपरित्यागेन तेषां तेषां
 तानितानि दुःखानि निवर्तते किंतु केवलमि-
 हानेकविधा दुष्कीर्तयः परत्रचानेकविधानिर-
 ययातनानियुतानुभववेदना एव पल्लविता भवं-
 ति । ततो न केनचित् कदाचित् दुःसहास्वपि
 महापत्सु प्राणपरित्यागमहापातकसाहसाचरण
 परायणांतःकरणेन भाव्यं भाव्येनेति मे प्रतिभाति ।
 विपद्वेलायां विवेकिभिः किं विधेयमित्येतद्वि-
 षये यथास्वमतिवैभवं लिखितममुना जनेन प्र-
 थममेव तथापि पुनः सादृश्यात् लिख्यते ।

असंख्यविधा हि विपदः परिपतन्ति प्राणिना-
मुपरि कदांचित् संपदोपि विपत्फलानि फ-
लन्ति । तथाहि ।

कतिकति न श्रुता न दृष्टा वास्माभिर्ये पुत्र-
मुखदर्शनसुखनिराशाश्वरमे वयसि दैवात्पुत्र-
मुखदर्शनसुखमुपलभ्यैवाकस्मिकोच्छलदमंदा-
नंदजनितहर्षत्रिदोषविवशाः करालकालव्याल-
लपनकवलतामगच्छन् । कतिकति न श्रुता
न दृष्टा वास्माभिर्ये जन्मत एव निर्द्रव्या दा-
रिद्र्यदुःखदुस्तरोदधिविलीनमीनसमदीनमान-
सा अकस्मादवाप्तनिस्तुलधनघनर्धयो निःशृं-
खलमुच्छलदतुलहर्षरयोत्क्रांतजीविता जीवि-
ताधीशवसतिवास्तव्यतामभजन् । कतिकति न
श्रुता न दृष्टा वास्माभिर्ये नानाविधविपत्प्रहार-
परंपरा मनुभूयानुभूयाजन्मतो यावज्जीवमन्ते
संपत्समागमालौकिकसुखश्रवणोत्तरक्षण एव
परलोकप्राप्त्युक्ततामन्वभवन् । बहवः श्रुता
बहवो दृष्टाश्च संपदापि विपदनुभवभाजनता-
भाजो जन्तवः अतएव विपदलायाः संपदलाय

चावश्यं सेवनीयैव शास्त्रसंगतिः सत्संगतिश्च ।
 परिशीलितशास्त्रसंगसुधारससेवनों जनो न क-
 दाचिद्विपद्वेलावलोकनविलुप्तधैर्यो वैकल्यं दे-
 शत्यागं देहत्यागं वा स्वप्नेष्युररीकुर्यात् । न च
 संपदाप्युच्छृङ्खलत्वं मदांधत्वमुन्मत्तत्वमाकस्मि-
 कहर्षप्रकर्षजनितप्राणांतापत्तिपात्रत्वं चोपग-
 च्छेत् । एवमेव परिशीलितसाधुसंगसुधासिं-
 धुतरंगपरंपराः परानंदधरा नरा न राजराज-
 निर्विशेषसंपत्संप्राप्तावप्युच्छृङ्खलतां दुस्तराति-
 दुःसहतरापत्प्राप्तावपि विह्वलतां विकलतां कां-
 दिशीकतां चौररीकुर्युरित्यद्वापरमवगंतव्यम् ।
 संपत्तौ विपत्तौ च चेतसः साम्यसंपादनाय
 प्रोक्तमिदं पथरत्नं प्राक्तनैर्महाजनैः ॥ दुःखे दुः-
 खाधिकं पश्येत् सुखे पश्येत्सुखाधिकम् ॥ पुण्ये
 पुण्याधिकं पश्येत्पापे पश्येन्न कंचनेति ॥
 एतत्पद्योक्तोपदेशानुसरणपरो नरो न कदाचि-
 दपि संपदा विपदा वा पराभूतिमनुभूयात् ।
 किंच

अकाण्डपातजातानां शस्त्राणां मर्मभेदिनाम् ॥
गाढशोकप्रहाराणामचितैव महौषधम् ॥

इत्युपदिशद्भिर्विद्वद्भिरपि नाल्पमुपदिष्टम-
स्मभ्यं विपद्वेलाकृत्यम् ।

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

एतदपि पद्यं महात्मनामापत्कृत्यं संपत्कृत्यं
चोपदिशति ।

विपत्सु महतां चित्तं पाषाणादपि कर्कशम् ।
संपत्सु महतां चित्तं भवेदुत्पलकोमलम् ॥

इदमपि पद्यं महतां विपत्संपत्समयविधेयं
विशदयति ।

मूर्खताजनितविपत्प्रशमनसाधनानि त्वनेक-
विद्वदुदाहरणनिदर्शनपूर्वं पूर्वं प्रदर्शितानीदा-
नीं शारीरापत्प्रहारप्रभवपराभवोन्मूलनसाध-
नानि निवेद्यन्ते ।

C6-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

बहवः किल कातरतरा नराः केचन ज्वरावे-

शविवशाः केचनातिसारगतसाराः केचन ग्रह-
 णीगलितकायाः केचनाजीर्णवितीर्णजीर्णताः
 केचन कामलाकवलितकलेवराः केचन कृमि-
 रोगभोगत्वभाजः केचन पांडुपीडापरवशाः के-
 चन वातरक्तव्यथाविरक्तचित्ताः केचन रक्तपि-
 त्तपीतरक्ताः केचन राजयक्ष्मराजधानीभूतशरी-
 राः केचन कासश्वासकृतायासविलासवासाः
 केचन हिक्काधिकारितात्मानः केचन स्वरभेदखे-
 दमग्नाः केचनारोचकवमितृष्णामूर्छाभिः प्रा-
 समूर्छाः केचन पानात्ययदाहोन्मादोन्मनीकृताः
 केचनापस्मारविस्सारितविवेकाः केचन वाताम-
 वातसंधिवातशूलाध्मानोदावर्तग्रंथिगलगंडह-
 द्रोगमूत्रकृच्छ्रमूत्राघाताश्मरीप्रमेहमधुमेहपी-
 टीकोपदंशजलोदरकठोदरभगंदरश्वयथुवृद्ध्यं-
 त्रवृद्धिविद्रध्यपच्यर्बुदश्लीपदशुक्रदोषकुष्ठशी-
 तपित्तशीतवातस्पर्शवाताम्लपित्तविसर्पवि-
 स्फोटकमसूरिस्नायुप्रमुखानेकमहागदैः क्षुद्रैश्चा-
 नेकैर्मुखकर्णनेत्रशिरोभागसमूर्णवैषम्यमदीकृ-
 ता सुखंलोनेत्रैश्च स्फाराः स्फारा अश्रुधारा-

स्ताडयंतः शिरउरःप्रदेशान् रुदंतो रोदयंतश्च
 हाकष्टधिकारप्रचुरैः करुणकरुणैर्विलापैः परान-
 पि स्नेहिनः संबंधिनो वाञ्छंतश्च प्रियान् प्राणान-
 पितृणमिव परित्यक्तुं कातरतरनरपरमाणवोनेके
 श्रूयंते दृश्यंतेऽनुभूयंते च पृच्छामि सप्रणयप्रस-
 रं तांस्तान् महागदग्रस्तान् पुरुषान् । भद्रमुखा
 रोदनैः करुणकरुणैर्विलापशतैः शिरउरस्ताडनैः
 प्राणपरित्यागेन वा किं तास्ता व्यथाः कथाप-
 थातीता उपशांतिमुपयास्यंति । किं रोदनानि
 शिरउरस्ताडनानि प्राणपरित्यागाचरणं च त-
 त्तद्रोगपीडाप्रशमनसाधनानि नैवेति निर्विवा-
 दम् । ततो यदायदा तादृशी महागदपीडा प्रा-
 दुर्भवेद्भवेत्सिस्तदातदास्सदीयपूर्वजनुःकृतदु-
 ष्कृतशतपरिक्षयस्त्वीदृशातिदुःसहदुःखशत-
 सहनं विना न भविष्यतीति विचार्य विधार्य च
 धैर्यसैर्यं सहनीयमतिदुःसहमपि दुःखसहस्रम् ।
 सदैवोपदिष्टानि तत्तद्रोगोपशमनौषधानि से-
 वनीयानि सकलापचयविनाशार्थं च महामृत्युं-
 जयचरणकमलपरिचरणं च परमेण प्रेम्णाचर-

णीयम् यद्यत्परमकृपापीषयूपयोधरः परमेश्वरः
करोति तत्तच्छ्रेय एवेति वृद्धोक्त्यनुसारेणैयम-
पि मे महांगदार्तिः श्रेयःपरिणामेति निश्चित्य स-
च्छास्त्रसत्संप्रसंगेनानन्दादिनानि निर्गमनीयानि।
वित्तविषयिण्यां विपत्तावपि न चित्तं चिंतातुरं
विधेयम्। विचार्य चानेन स्वयंभ्रमिणा कालचक्र-
चक्रमणक्रमेण कतिकति न राजानोरंकतां कति-
कति न रंकाश्च राजाधिराजतांगता गच्छन्ति च।

कस्यैकांतं सुखमुपगतं दुःखमेकांततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ।

इति कविकुलशिरोलंकारकालिदासोक्त्य-
नुसारेण न कस्याप्येकांततो दुःखदशा न च
कस्याप्येकांततः सुखदशा समुद्भूयते ततो दु-
र्दैवयोगात् दुर्दशायोगाच्चापतितेयं वित्तविष-
यिणी विपत्तिः किं तथा न किञ्चिदिति निश्चि-
त्य सदुद्योगसेवनमेव समाचरणीयम् । निष्फ-
लतांगतेपि सदुद्योगे पुनःपुनः सोत्साहसाहसं
सदुद्योगसेवनमेव करणीयम् । सर्वेपि यथास्व-
स्वमतिष्ठन्ति वैमर्शं सचिन्ता वित्ताजेनाय नाना-

विधा उद्योगपरंपराः समाचरन्ति तैस्तैश्चोद्योगैः
प्राप्नुवन्ति च केचनात्मचित्तानुरूपाणि वित्तानि
मन्यन्ते च स्वाश्रितानुद्योगान् सदुद्योगान् परं
तैस्तैः समाश्रितास्ते त उद्योगाः सदुद्योगगणग-
णनायां गणनार्हा न गणनार्हावेत्येतद्विषयवि-
चारस्तु शास्त्राधीनः सत्पुरुषाधीनश्च ततो वित्त-
विपत्तिवेलायामपि शास्त्रसंगसत्संगयोः साहा-
य्यं सद्धर्मधैर्यौत्साहसाहसपरमेश्वरप्रसादानां
च साहाय्यमविलंबितमवलंब्यमेवेति निश्चित्य
येये घनायामपि धनापत्तौ शास्त्रसंगसत्संगस-
द्धर्मधैर्यौत्साहसाहसपरमेश्वरप्रसादं साहाय्य-
माश्रित्य सदुद्योगपरंपरापरायणा भवन्ति नराः
पराभवन्ति न तान् घना अपि धनाभावसंभवा
विविधाविपद इति निर्विवादम् ।

यदायदाच्च प्रबलतरवैरिवर्गविनिर्मिताः आ-
पदः प्रादुर्भवेयुस्तदातदापि निर्भयेन मनसा
संपदो महतामेव महतामेव चापदः
वर्धते क्षीयते चन्द्रो न तु तारागणः क्वचित् ॥
इति विचिंत्य न कातरस्तत्तत्प्रपन्नमाप्नुपा-

मरतापरता स्वप्नेपि स्वीकार्या किंतु शौर्यौदार्य-
धैर्यौत्साहसाहसाद्यनेकसद्गुणगणमयमहाशय-
मानवशिरोमणिना दानवकुलकौस्तुभमणिना
बलिराजेनातिबलिनोपि सहस्रशो विजिताति-
बलिनोपि भगवत्पार्षदप्रवरप्रदत्तप्रथमपराभवा
लोकनकुतूहलिनो दानवान् प्रति-

हेविप्रचित्ते हेराहो हेनेमे श्रूयतां वचः ।
मा युध्यत निवर्तध्वं न नः कालोयमर्थकृत् ॥
यः प्रभुः सर्वभूतानां सुखदुःखोपपत्तये ।
तं नातिवर्तितुं दैत्याः पौरुषैरीश्वरः पुमान् ॥
यो नो भवाय प्रागासीदभवाय दिवौकसाम् ।
स एव भगवानद्य वर्तते तद्विपर्ययम् ॥
बलेन सचिवैर्बुद्ध्या दुर्गैर्मन्त्रौषधादिभिः ।
सामादिभिरुपायैश्च कालं नात्येति वै जनः ॥
भवद्भिर्निर्जिता ह्येते बहुशोनुचरा हरेः ।
दैवेनर्द्धैस्त एवाद्य युधि जित्वा नदंति नः ॥
एतान्वयं विजेष्यामो यदि दैवं प्रसीदति ।
तस्मात्कालं प्रतीक्षध्वं यो नोर्थत्वात्कालपते ॥
इति सौधैर्यस्य मुक्ताः सूक्तावलीरमूल्यामु-

कावलीरिव हृदि विधार्य प्रदक्षिणदैवप्रती-
 क्षणपरैः प्रतिक्षणमाश्रितसत्संगशास्त्रसंगसु-
 धासागरैः । शौर्यधैर्यसदुद्योगोत्साहसाह-
 ससहजसहायसहचरैस्तर्जितवैरिवर्गवितीर्ण-
 विपत्प्रसरैः प्रतिनिमेषोन्मेषमुपासितपरमेश्वरै-
 र्भक्तिभरासादितपरेश्वरप्रसादपरंपरैर्धीरवीर-
 कोटीरपुरःसरैर्नरैर्द्विषद्वितीर्णविपद्वासराः क्षय-
 मुपनेयाः । मित्राणि मे भूतलापरपरेश्वरा-
 न्मरेश्वरादपि यदा कदाचिदापदापतेच्चेत्तदापि
 संधार्य धैर्यं संस्मृत्येतिहासान् समुत्सार्य च
 कातर्यमापदभिमुखैरेव भाव्यं विद्वत्प्रमुखैः ।
 नराणां च नरेश्वरः । सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदे-
 वमयो नृप इत्याद्यनेकवाक्यानुसारेण नरेश्वरो ।
 हि लोके परः परेश्वर एव ततः परेश्वरप्रदत्ता-
 यामिव नरेश्वरप्रदत्तायामप्यापत्तौ न केनापि
 विषादविषावेशलेशोपि विधेयो नोद्वेगवेगव-
 शता वरणीया न च व्रीडाक्रीडास्थलतामुपनेय
 आत्मीय आत्मा । केचन सेवका वृका इव नृ-
 कायवंतः प्रतिपद्यन्ते नृपमोदितमेवानुपदं ह्यनु-

वदंतः पंडिताः खलु वयं नृपालकृपायाः पात्रता-
मनुभवाम इति मन्यमानाः समुपहसन्ति नृपा-
कृपापात्रीभूतान् भूतार्थवादिनः प्रियहितोपदे-
शदायिनः पंडितानप्यपंडितान् नृपाकृपापात्र-
तया मन्यमानाः । सोयमुपहास उपहासकारि-
णामेव मौख्यं ख्यापयति । परेश्वरस्येव नरेश्वर-
स्यापि दुरवगाह्या गांभीर्या हृदयवृत्तयः । राजा
मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वेति प्राचीनमहाशयो-
क्त्यनुसारेण विचार्यमाणे तु मूर्खमूर्खशिरोमण-
यस्ते खलु चंचलास्वचांचल्यम् चलदलदलेष्व-
चंचलत्वं गंधर्वनगररेखासु च नगरमचलं मन्यं-
ते ये नृपालकृपानैश्चल्यमात्मनि मन्यन्ते । यत्र
यत्र नृपालकृपा तत्रतत्र पांडित्यं यत्रयत्र च
नृपाकृपा तत्रतत्र मूर्खत्वमित्ययं मूर्खकुलकपो-
लकल्पितो नियमः । विचार्यतां तावल्लंकेश्व-
राकृपापात्रस्यापि विभीषणस्य दुर्योधनाकृपा-
पात्रस्यापि विदुरस्य हिरण्यकशिप्वाकृपापात्रस्य
च प्रह्लादस्य पांडित्यं विश्वविख्यातमद्यापि
गीयत एव नैवेद्याम् । न खल्वेतावता नृपाकृ-

पापात्रतैवोपार्जनीयेति मदीय आशयः किंतु
मनोवाक्कायकर्मभिर्नृपालकृपापात्रताप्राप्तये प्रा-
रब्धास्वपि परासु प्रयत्नपरंपरासु नियतिनियो-
गान्निष्फलतामुपगतासु तासु तासु प्रयत्नपरं-
परास्वपि नौदास्यदास्यलास्यलीलानिलयतामु-
पनेयं शास्त्रसंगसत्संगसुधारसास्वादनप्रशांतं
स्वकीयं स्वांतमित्याशयो मे । नैतावदेव नृपाल-
कृपावलोकलब्धये प्रयत्नपरंपरापरायणान्तःकर-
रणेष्वप्यस्मासु प्रत्युत दुर्दशायोगात् दुर्दैवयो-
गात्प्रारब्धप्राबल्याद्वा नृपाकृपापात्रतैव प्रादुर्भ-
वेच्चेत्तदापि न कदापि कातरतरनरसरणिरनु-
सरणीया किंतु यदि वयं निर्मलेन मनसा निर्व्य-
लीकवचोभिः सरलसरलैश्च कर्मभिः प्रतिदिनं
प्रतिक्षणं प्रतिनिमेषोन्मेषं च राजहितानि राज्य-
हितानि च चिंतयामः परमेश्वरं प्रत्यपि तान्येव
प्रार्थयामो न स्वप्नेपि तदहितान्यनुचिंतयामस्तर्हि
दुर्दशावसानेवश्यमस्मदीयो महाराजोस्मासु द-
यामृतमयाशयो भविष्यत्येव किंचास्मासु नृपा-
कृपावेशविद्वेषविबर्हज्जाय प्रबद्धपरिकराः प्रति-

दिनं प्रतिप्रहरं प्रतिघटिकं प्रतिनिमेषोन्मेषम-
प्यविश्रमलेशं शतशः शठा हठात्कुर्वंतु शठत्वं
सहस्रशः पिशुनाः समाचरन्त्वनन्यसमां पिशु-
नतां लक्षशोलंपाकाः प्रकाशयन्त्वलं लंपाकतां
कोटिशः कुटिलाशयाः कलयन्तु कौटिल्यकला-
कौशल्यं च । परं जरीजागर्तिचेदस्माकं चेतसि
निर्व्यलीका कापि राजभक्तिस्तर्हि निष्फला एव
सकलास्तेषांतेषां तास्ताः प्रयत्नपरंपरा भविष्यं-
त्येवेति निःसंशयलवमवगंतव्यम् ॥

मित्राणि मे निर्व्यलीकमनोवाक्कायकर्मभिर्नि-
र्मिता राजभक्ती राज्यहितचिंतनं च किमपि
चित्तरत्नमेवास्तीति निर्विवादम् । निष्प्रतिमत-
मया निर्व्यलीकया च राजभक्त्याऽनेके सत्पुरुषा
ऐहिकामुष्मिकाभ्युदयचयमनुभूयानुभूयाजरा-
मरामलयशःशरीरशालिनौ जाता जायन्ते च ।

ततो नात्मनरपालवितीर्णविविधविपज्जाल-
करालकालकवलीभूतैरप्यस्माभिः स्वप्नेपि राज-
भक्तिविरक्तिरादरणीया । प्रतिदिनमेधमानरा-
जभक्तिमयी मरी न काश्चिद्गुणोति प्राप प्राप्नोति

प्राप्स्यति चेति निःशंकमवगंतव्यम् । ततोऽज-
 स्रमनुघस्रं च राजहितमेव करणीयं राजहित-
 मेव चिंतनीयं राजहितमेव च प्रार्थनीयं परमेश्व-
 रात् । परं राज्ञः किं हितं किं चाहितं वर्वर्तीत्ये-
 तद्विषयविचार एव दुष्करतरस्तेनैव प्रायो हि-
 तैषिणोप्यहितैषिणः पश्यंत्यहितैषिणोपि हितै-
 षिणश्च स्वहिताहितानभिज्ञाः * केचन राजानः
 परं नायं तेषां दोषः किंतु राजपदाधिरोहणस-
 मयसमधिगतमहामोहमदिरामदावेशविवशता-
 या एव । यथा कश्चिद्बालः सद्विद्याप्रदान् स-
 द्गुरुन् निजाहितैषिणो बालक्रीडासहायकारिणो
 बालांश्च निजाहितैषिणो मन्येत तत्रोपालंभ-
 पात्रं न बालः किंतु तदीयं बाल्यमेव तथैव नि-
 जहिताहिताभिज्ञतायां नोपालंभभाजनं राजा
 किंतु राजपदाधिरोहणमदावेशवैवश्यमेव मंत-
 व्यम् । किंच कृत्याकृत्यहिताहितहेयोपादेयवि-
 षयविज्ञाने परमेश्वरकृपाविरहात्सच्छास्त्रसंग-
 विरहात्सत्संगविरहाच्च बहवोपि परमं प्रमादं
 प्रपद्यन्ते यदेको हितं मन्यते तदन्योऽहितं मन्यते

यदेकः कृत्यं मन्यते तदन्योऽकृत्यं मन्यते यदे-
को हेयं मन्यते तदन्य उपादेयं मन्यते एवं म-
तभेदोपि शास्त्रसंगसत्संगन्यूनताया एव प्रभा-
वः । ततोस्माभिस्तु न विचार्य राज्ञोहिताहि-
तानभिज्ञतां न विचिंत्य गुणागुणाज्ञातृतां न प्र-
गणय्य च स्वपरपक्षपरीक्षणपारतंत्र्यं कारागा-
रावाससेविभिर्गलै हस्तयोः पादयोश्च दुःसह-
लोहशृंगलाशृंगलितैरपि पराश्च तत्प्रदत्ता वि-
पत्परंपरा अनुदिनमनुवेलमनेका अनुभवद्भिर-
पि परमेश्वरोऽस्मन्नरेश्वरस्य करोतु कल्याणप-
रंपराः परमेश्वरोऽस्मन्नरेश्वरस्य व्यपक्षपयतु
विपक्षपक्षलक्षाणि परमेश्वरोऽस्मन्नरेश्वराय स-
मर्पयतुतरां नितरां निखिला निःश्रेयसाभ्युदय-
सिद्धीरिति निष्कपटेन मनसा वचसा कर्मणा च
चितनीयम् । नैतावदेव कलत्रपुत्रमित्रबंधुवां-
धवेभ्योपि स्वेभ्यस्तादृशीमेव राजभक्तिं विधातुं
परमोपदेशः परमेणादरेण विधेय एव यावज्जी-
वमीदृग्विचारसारशालिनः सुशीला नरा न रा-
जकृतविपक्षपक्षलक्षणां विधातुं शक्नुवन्ति ।

नृपाकृपाप्रदत्ता पदपारपारावारपरपारप्रापण-
प्रणयिनी नौका त्वेकाश्रद्धा विशुद्धा राजभक्ति-
रेव नान्यत् । तादृशोत्तमोत्तमसद्विचारसमर्प-
णं तु विनाशास्त्रसंगं विनासत्संगं च कः कुर्या-
न्न कश्चिदपीत्यतो नृपाकृपाप्रदत्तापत्समयेपि
शास्त्रसंगः सत्संगश्च शरणीकरणीय एवेति
सिद्धम् ।

मित्राणि मे, मान्यायां मातरि पवित्रे पि-
तरि सौहृदरससागरे भ्रातरि पूज्ये जामा-
तरि सुशीलायां स्वसरि हितैषिण्यां दुहितरि
निःसीमस्नेहसंबन्धवद्धे संबन्धिनि बन्धौ बांधवे
पतिव्रतंवति कलत्रे सुचरित्रे पुत्रे पवित्रप्रेम्णि
मित्रे स्वामिगुणधामनि स्वामिनि दयामृतमया-
शये च श्रीसद्गुरौ दुर्दैवयोगाद्दुर्दशावशान्मंद-
भाग्यप्रभावाच्चोपरतिमुपयाते तत्तद्विरहजन्या-
नन्यसामान्या दुःसहदुःखवर्षिणी या काचि-
दापदापतति प्राणिनामुपरि वज्रपातप्रतिमा
तस्यां तु किंकर्तव्यं कथं वर्तितव्यं कया च युक्त्या
समाश्वासितव्यं शोकानलहृत् स्वीतं घेत्य-

वश्यं विचार्यमार्यैः । प्रायोनेके लोकाः शोका-
 कुलास्तादृशविपद्वेलायां गलदविरलाश्रुसलि-
 लासारा असारमिदमखिलमवलोक्य मुहुर्मुहुः
 शिरउरस्ताडनान्यदयमाचरन्ति मुहुर्मुहुर्मूर्च्छया
 प्रपतन्ति मुहुर्मुहुश्च हाकष्टप्रचुरैर्हृदयविदार-
 णदारुणैर्विलीपैरुदन्तो रोदयन्ति स्नेहिसंवन्धि-
 बंधुबंधवान् स्वीयान् किं रुदितानि शिर-
 उरस्ताडनानि करुणकरुणानि विलपितशतानि
 च जनयन्ति कमपि स्वांतसंतोषमुपरतानां किं
 तान्युपरतेभ्यः परत्र श्रेयांसि प्रवर्षन्ति किं ता-
 न्युपरतजनकृतोपकृतिशतानृण्यं प्रयच्छन्त्यस्म-
 भ्यम् किं तान्युपरतानां पुनः समागमार्पणसा-
 धनानि कानिचित् किं तानि पारोक्ष्यसौहृदप्र-
 दर्शनप्रकाराः केपि । किं तान्युपरतजनविरह-
 महाव्याधिविध्वंसनमहौषधयो वा संतीति न
 बोधपदमवतरति बुद्धिर्मे ।

निपुणं विचार्यमाणे तु महाक्रन्दनानि रोदनानि
 मर्मच्छेदीनि शिरउरस्ताडनानि हृदयभेदीनि
 च विलपितशतानि तानि स्वमाचरितानि मनो-

बलबुद्धिबलेंद्रियबलवपुर्बलानां प्रलयमेव के-
 वलं फलंति नान्यत् । मूर्खताजन्यापत्तिशरीरा-
 स्वास्थ्यजन्यापत्तिधनाभावजन्यापत्तिविपक्षि-
 पक्षजन्यापत्तिराजजन्यापत्तिभ्योपि मनुष्यरत्न-
 हानिजन्यापत्तिरतिदुःसहेति मतं मे । महती-
 नामपि महती कठिनानामपि कठिना दुःसहत-
 मानामपि दुःसहतमा च कापि विपत्तिर्जगति
 जागर्तिचेत्तर्हि सा मनुष्यरत्नहानिरूपैव नान्या
 यतो मूर्खताजन्यापत्तिः सद्विद्यासंपत्संपादनेन
 निर्मूलतामभ्युपैति शरीरास्वास्थ्यजन्यापत्तिः
 सदैवप्रदत्तसदौषधसेवनेन निःशेषतामुपैति
 धनाभावजन्यापत्तिः सदुद्योगपरंपरया धनध-
 नसमर्जनजन्यानंदेन चोपशाम्यति विपक्षिपक्ष-
 जन्यापत्तिः सन्मित्ररत्नसाहाय्येन दैवानुकूल्येन
 च विलीयते राजजन्यापत्तिर्निष्कपटमनोवच-
 नकर्मकृतया राजभक्त्या भग्नतां भजतितरां नि-
 तरां परं तादृशं किमस्ति साधनं यन्मनुष्यर-
 त्नहानिजन्यापत्तिप्रशमनप्रयोगोपयोगितामुप-
 गच्छेत् । तथैव हि संवत्सरसंवत्सरं तादृशं दु-

बलदशाप्रबलनिदेशानुभावात् प्रतिकूलकाल-
 प्राबल्याच्च यदा कालकराललुंटाको बलान्मनु-
 ष्यरत्नं लुंटितुं प्रवर्तते तदा न पवित्राणि मित्रा-
 णि नाक्षयाः कोशचया नासमतमविक्रमपरंप-
 रा न संबन्धिनो न बन्धवो न बांधवा वा किमपि
 साहाय्यं कर्तुं प्रभवन्तीति केषामविदितम् । एव-
 मतिमहत्यामप्रतिक्रियायामपि च मनुष्यहानिरू-
 पापत्तौ न तद्भयाद्वैकल्यमवलम्ब्यम् न दूरदेश-
 पलायनप्रणयिताश्रयणीया न च प्राणपरित्याग-
 साहससाहचर्यमाचर्यम् न तथैव विलापशता-
 नि विधेयानि । न नयनजलधारावर्षणीया न च
 शिरउरस्ताडनानि वाचरणीयानि यतो न ता-
 नितानि कृत्यानि तादृशविषविषमविषद्वेलाकृ-
 त्यानि । अजस्रमनुघस्रमाचरितान्यपि तानि
 नोपरतेभ्यो नास्सभ्यं वा कमपि लाभं प्रयच्छन्ति
 प्रत्युतानेकविधां हानिमेव हानिःसंशयं प्र-
 यच्छन्ति ततएव मित्राणि मे यदि यूयमुपरति-
 मुपगतानां परमप्रियस्वजनानामानृण्यमुपगंतुं
 सोत्कंठाः पारोक्ष्यसौहृदं कर्तव्यं नृणां साहाये-

हिकामुष्मिकश्रेयःपरंपराः प्रवर्तयितुं परायणां-
 तः करणाः स्वधर्ममनुसर्तुं च प्रबद्धपरिकरास्त-
 हिं भजत तीर्थधिया तन्मातापितरौ बध्नीत मा-
 तृबुद्धिं तद्धर्मपत्न्यां मानयत स्वीयसोदरस्वसृ-
 समानमानास्तत्स्वसृः पूजयत स्वज्येष्ठबंधूनिव
 तज्ज्येष्ठबंधून् वर्धयत वात्सल्यं स्वकनिष्ठसो-
 दरेष्विव तत्कनिष्ठसोदरेषु पालयत पवित्रां मै-
 त्रीप्रीतिं स्वमित्रेष्विव तन्मित्रेषु स्निह्यत स्वस्ने-
 हिवर्गेष्विव तत्स्नेहिवर्गेषु हितान्याचरत स्वहि-
 तैषिजनेष्विव तद्धितैषिजनेषु भवत. सोपेक्षाः
 स्वविपक्षिपक्षेष्विव तद्विपक्षिपक्षेषु । किं व-
 हुना जानीत सर्वान् तदीयान्सुहृदः स्वकीयान्
 सुहृदस्तदीयान् दुर्हृदश्च स्वकीयान्दुर्हृदः परि-
 पालयत परमेणादरेण तदीयाश्चरमा आज्ञा-
 श्रितयत चिंतामणिसमानानि तदीयान्यंतस-
 मयशिक्षाक्षराणि माविस्सरत च कदाचित्तदी-
 याश्चरमा अभ्यर्थनाः किंच स्थापयत तदीयना-
 म्ना विशाला बालाध्ययनशाला बालिकाध्यय-
 नशाला पुष्पाठशालाः स्त्रीपाठशाला औषध-

शाला उद्योगशालाः पुस्तकशाला दीनानाथ-
 पंग्वंधवधिराद्यनाश्रितजनाश्रयशालाश्च । वि-
 तरताविरतं तन्नाम्ना दीनानाथपंग्वंधवधिरा-
 द्यनाश्रितेभ्योन्नानि वस्त्राणि च समर्पय तन्नाम्ना
 शुचिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नानाविधानि भोजनानि
 गोभूहिरण्यरत्नादीनिदानानि च कारयत तदी-
 यान् तुंगतुंगान् कीर्तिस्तंभान् कुरुत तदीयश्रेयसे
 पुण्यतीर्थाटनानि किं बहुना यानि यान्यार्यध-
 र्मशास्त्रेषु पारलौकिकश्रेयस्कराणि प्रोक्तानि
 साधनान्यार्यवर्यैस्तानितानि सर्वाणि निर्माय-
 निर्माय निर्मायतया त्वरयार्पयत तज्जन्या-
 न्यगण्यानि पुण्यान्युपरतिमुपगतेभ्यस्तेभ्यः का-
 रयित्वा महाकविद्वारा सरलतरया सरसत-
 मयोत्तमोत्तमया च कवितया परमेश्वरचरि-
 तामृतपूर्णानि सद्बोधप्रदानि काव्यकथाकथा-
 नकचंपूनाटकाख्यायिकादीनि सत्पुस्तकानि तै-
 स्तैःसह संयोजयत पवित्राणि तन्नामानि तेषां
 तेषां प्रथमपत्रे चित्रयत पवित्राणि तदीयानि
 चित्राणि संलेखयत च तदुपाद्वाते तदीयानि

विचित्राणि जन्मचरित्राणि, तदनंतरं च तानि
 पुस्तकानि प्रतिग्रामं प्रतिपुरं प्रतिपत्तनं च वा-
 लाध्ययनशालासु बालिकाध्ययनशालासु पुंपा-
 ठशालासु स्त्रीपाठशालासु पुस्तकशालासु च
 संप्रेष्य संप्रेष्य प्रार्थयत प्रार्थितप्रदं परमेश्वरं प्र-
 णम्रशिरसः प्रबद्धांजलयश्च प्रणतप्रतिपालकृपा-
 लो शरणशरणैतत्पुस्तकावलोकनाध्ययनविचा-
 रावसरे तद्गतया वाक्यचमत्कृत्यार्थचमत्कृत्या
 रसचमत्कृत्याऽलंकारचमत्कृत्या वा यं कमप्य-
 मंदमानंदमनुभवेयुः सदयाः सहृदया यं कमपि
 सद्बोधं गृह्णीयुः सारग्राहिणो गृहिणो यं कमपि
 धर्ममनुसरेयुश्च सत्यः कुलयुवत्यस्तत्तत्पुण्यफ-
 लानि समर्पणीयानि श्रीकैलासशैलावासेभ्योऽ-
 स्सत्प्रियहितैषिभ्यो जनेभ्यः परमकृपालुना पर-
 मेश्वरेणेति । दुर्दैवयोगादुर्दशायोगाच्च मानवर-
 त्तहानिजन्यानन्यसामान्यापत्तिपारावारपति-
 तानां तु मानवानामेतावंत्येव कृत्यानि मनसि
 मे स्फुरन्ति नौकारूपाणि । सत्यमेतानि कृत्यानि
 किञ्चिद्विषयतोऽप्यसंस्तुतानि स्यान्तानि शां-

तानि कुर्वत्येव परं तानि तानि कृत्यानि सधनैः
कर्तुं शक्यन्ते न निर्धनैरतो निर्धनैर्मनुष्यहानि-
जन्यापत्तौ प्राप्तायां किं कर्तव्यमित्याशंकाया-
मुच्यते निर्धनतरा अपि विद्याधनधरा नरा ध-
रातले यद्यत्कर्तुं शक्नुवन्ति न तत्तत्कर्तुं धनधन-
संपत्संपन्ना अपि प्रभवन्तीति निर्विवादं सद्धि-
द्यावित्तवित्तः सचित्तः परलोकमुपगतानां
स्वकीयस्नेहिनामुत्तमोत्तमप्रबंधप्रबंधनैर्यादृशम-
जरममरं च नाम कर्तुं शक्नोति न तादृशं धन-
धनधनाधनवर्षणेनापि धनवंतः कर्तुं शक्नुवन्ति ।
यतोऽसंख्यसंपत्संपन्नतरैर्नैर्बहुबहुधनव्ययेन
निबद्धानि शिवमंदिराणि भगवन्मंदिराणि की-
र्तिस्तंभाः पाठशालाः पुस्तकशाला औषधशाला
धर्मशालाश्च कालेन लयमुपगता उपगच्छंत्युप-
गमिष्यन्ति च न परं विद्याधनैर्जनैर्निर्मिताः प्रबं-
धप्रासादाः केषामपि क्षयमुपगता उपगच्छंत्यु-
पगमिष्यन्ति चेति निर्विवादम् । तथाहि कुशल-
कारुकरकल्पितचारुचारुमणिगणविचित्रचित्राः
परःकोटिपरिमितकृत्यव्ययनिर्मिताः श्रीमतां

नलरामयुधिष्ठिराणां समुपहसितमहेंद्रप्रासादाः
 प्रासादा विशीर्णजीर्णभागास्तद्विभागास्तच्चि-
 हानि वा कानिचिन्नेदानीं निषधायामयोध्यायां
 हस्तिनापुरे वा विलोक्यन्ते । विद्याधनजनविनि-
 मिता नलरामयुधिष्ठिरादीनां कीर्तिस्तंभास्त्व-
 द्याप्यप्राप्तजीर्णत्वलवा अभिनवा इव सहृदयहृ-
 दयानि समाह्लादयामासुः समाह्लादयन्ति समा-
 ह्लादयिष्यन्ति चाकल्पमनल्पकल्पनाशालिनः स-
 रसतरप्रबंधबंधरूपा इति केषामविदितम् ।

ततो न विद्याधनवंतो धनवद्भ्यो न्यूनतामवलं-
 बन्ते निजप्रियपारोक्ष्यसौहृदकृत्येष्विति सिद्धं
 परं विद्याधनहीनैर्धनहीनैश्च दीनैः कथमिव
 मानुष्यमणिहानिरूपापत्तिपारावारस्तरणीय इ-
 त्याशंकायामुच्यते । परमेश्वरार्चनश्रवणस्मरण-
 मनननिदिध्यासशमदमसत्यार्जवशास्त्रसंगस-
 त्संगादीनि साधनानि न धनसापेक्षाणि न च वि-
 द्यासापेक्षाणि तानि तु निर्विद्यैर्निर्धनैरपि जनैः
 कर्तुं शक्यन्ते एव ततस्तादृशानि सुकृतानि कृत्वा
 कृत्वा तत्फलानि सार्वभौमिकानि सुखानि स्वी-

येभ्यः प्रियहितैषिभ्यो जनेभ्यो येन ते परत्र
 परमेश्वरप्रसादपात्रतामुपगच्छेयुरुपरताः । उ-
 परताचरितोपकारभारानृणत्वं च स्यादस्माकम् ।
 एवं मृतिमुपगतेषु प्रियेषु किं कर्तव्यमित्येतद्वि-
 पयविज्ञानमपि शास्त्रसंगसत्संगाधीनमेव तेन
 मानवरत्नहानिरूपमहापत्पारावारतरणेपि शा-
 स्त्रसंगसत्संगौ परमं शरणमिति मतं मे । नैता-
 वदेव दैवादुपरतिमुपगतानामैहिकामुष्मिकश्रे-
 यांसि विधातुं तु संत्येव तानि तानि साधनानि
 कृतेष्वपि तेषुतेषु साधनेषु नोपरतप्रियजनवि-
 योगजन्यानन्यसमतमदुःखतमः पटली विली-
 यते यदा तदा तु सच्छास्त्रसंगसत्संगप्रभाकर-
 प्रभापरिचर्याचरणमेव शरणं नान्यत् । ततो य-
 दायदा मनुजनुर्मणिमरणजन्यापदापतेदस्मासु
 तदातदाऽस्माभिर्दूरीकृत्य रोदनानि विमुच्य
 विलापान् तिरस्कृत्य च शिरउरस्ताडनप्रमुखा
 दुःखदुःखाः परिपाटीः सत्वरतरं तत्समयकर-
 णीयमेव शरणीकरणीयं । तथाहि यथाबुद्धिब-
 लोदयं विधाय विधायोपगतिमुपगतानाममित-

हितकारिणां निजजनानामैहिकामुष्मिकश्रेय-
 स्कराणि सकलानि साधनानि निर्मायनिर्माय
 तेषां पवित्राणि नामानि जरामरणभयविही-
 नानि कृत्वा कृत्वा च तेषामचलान् कीर्तिस्तंभान्
 शास्त्रसंगसत्संगसुधासरिल्लहरीपरंपरासु निम-
 ज्यनिमज्य प्रियजनविरहवह्निजन्यः संतापो
 निःशेषतामुपनेयोऽस्माभिरित्येतदेव मानवरत्न-
 हानिरूपासह्यतमविषमविपद्वेलाविधेयमेतदेव
 तदवसरधर्मरहस्यमेतदेवोपरतानामुपरतहिता-
 भिलाषिणां चाप्यैहिकामुष्मिकश्रेयस्करतरं चा-
 स्तीत्यविवादम् । नायं केवलं ममैव सिद्धांतः किंतु
 प्राचीनानामर्वाचीनानां च प्रौढानां पंडिताना-
 मुत्तमोत्तमानां तत्त्वविदां निष्प्रतिमप्रतिभानां
 महाकवीश्वराणां चाप्ययमेव सिद्धांतो जगति
 जागर्तितरां नितराम् । परमेश्वरप्रसादात्समु-
 त्पन्ने परमतत्त्वज्ञाने तु कास्ति विपदिति ज्ञातु-
 मेव न शक्यते केवलमखंडानंदमयमेव जगद्भा-
 सते यावच्च न स्फुरति तत्त्वज्ञानं तावत्तु विविध-
 विपन्मयमेव जगदखिलं प्रतिभात्यनुत्पन्नतत्त्व-

ज्ञानानां जनानां तत्रापि काश्चन क्षुद्रा विपत्तयः
 काश्चन मध्या विपत्तयः काश्चन महाविपत्तयश्च
 काश्चन तनुजन्या विपत्तयः काश्चन मनोजन्या
 विपत्तयः काश्चनागंतुका विपत्तयश्चापतंति प्रा-
 णिनामुपरि पर्यायेण ततस्ताः सर्वा अपि विप-
 त्तयो न पराभवपात्रतामुपनयेयुर्यथास्मान् तथा
 प्रयत्नपरंपरापरायणैर्भाव्यमस्माभिः । संत्येव
 सर्वासां विपदां निःसूदनानि साधनानि परं न
 क्षुद्रविपत्तिःसूदनानि साधनानि मध्यमविपत्ति-
 सूदनोपयोगितां न मध्यमविपत्तिःसूदनानि सा-
 धनानि महाविपत्तिःसूदनोपयोगितां न महावि-
 पत्तिःसूदनानि साधनानि च क्षुद्रविपत्तिमध्यमवि-
 पत्तिःसूदनोपयोगितामुपगच्छंतीति निर्विवादमे-
 व तथैव न दैहिकविपत्तिशांत्युपचारो मानसिक-
 विपत्तिशांत्युपचारतां न मानसिकविपत्तिशां-
 त्युपचारो दैहिकविपत्तिशांत्युपचारतां न दैहि-
 कमानसिकविपत्तिशांत्युपचार आगंतुविप-
 त्तिशांत्युपचारतां नागंतुकविपत्तिशांत्युपचार-
 श्च मानसिकदैहिकविपत्तिशांत्युपचारतां प्रया-

तीति प्रसिद्धमेव । परं तादृशी कास्ति विपद्वि-
षवल्ली यां शास्त्रसंगसत्संगसुधासरित्तरंगा मू-
लत एव नोन्मूलयेयुः । नास्मिञ्जगति जागर्ति
तादृशी काचिद्विपत्तिर्यां शास्त्रसंगसत्संगबला-
न्निर्मूलतां नोपगच्छेदिति वक्तुं न किञ्चिदपि
शंकाहं पश्यामि ।

यद्यपि सर्वाणि शास्त्राणि सर्वलोकोपयो-
गीनि सर्वलोकोपकारकाणि च तथापि याव-
ज्जीवं सच्छास्त्राण्येव सेवनीयानि । नान्यानि ।
यत उपयोगानुपयोगावधिकारिजनमनोविचा-
राधारावेव वर्तते अस्मिन् खलु वसुंधरावलये
केचन धर्मशास्त्राधिकारिण एव केचनार्थशा-
स्त्राधिकारिण एव केचन कामशास्त्राधिका-
रिण एव केचन मोक्षशास्त्राधिकारिण एव चो-
ल्लसन्ति । यो यो यस्य यस्य शास्त्रस्याधिकारी त-
स्यतस्य तत्तच्छास्त्रमुपयुक्ततममेव प्रतिभाति
यो यश्च यस्ययस्य शास्त्रस्यानधिकारी तस्य-
तस्य तत्तच्छास्त्रमनुपयुक्ततममेव प्रतिभाति नै-
तावता किमपि स्वार्थेऽप्युक्तं सति सार्धानुपयुक्तं

वेति केनापि वक्तुं शक्यते सर्वदा सर्वोपयुक्तत-
मतां सर्वोपसेव्यतमतां सर्वार्थसार्थसमर्पणप्र-
वीणतां तु येषु रत्नाकरेष्विव किं हितं किमहितं
किं कृत्यं किमकृत्यं किं हेयं किमुपादेयं किं सत्यं
किमसत्यं कथं मान्येषु सुमातृचरणेषु कथं पूज्ये-
षु पितृचरणेषु कथं सदयहृदयेषु सद्गुरुचरणेषु
कथं सदयासु सद्गुरुपत्नीषु कथं स्वेष्टेषु ज्येष्ठेषु
बंधुषु कथं प्रेम्णैकनिष्ठेषु कनिष्ठेषु बंधुषु कथं प-
वित्रेषु सन्मित्रेषु कथं धर्मज्ञायां धर्मपत्न्यां कथं
सनयेष्वौरसतनयेषु कथं धर्मश्रेष्ठेषु धर्मपुत्रेषु
कथं स्नेहसंबन्धबंधनबद्धेषु सुहृद्वंधुबांधवेषु च
वर्तितव्यं किंवहुना कथं श्रेयः स्यात्कथमभ्युदयः
स्यात्कथं चैहिकामुष्मिकानि हितानि स्युरित्येत-
द्विषयोपदेशं चिन्तामणयः समुल्लसन्ति । येषु स-
त्यमेव श्रेयोमूलं पवित्रतैव सर्वसंपत्पात्रमहिं-
सैवोभयलोकहितकरी परदारपरद्रव्यपरद्रोह-
पराङ्मुखत्वमेव च परमसुखसंपत्प्राप्तिनिदानं
गण्यते येषु कामएव वामतां क्रोधएव सक्रोध-
तां लोभमोहमदमत्कारोवेव समत्सरतां कर्तुमु-

पदिष्टम् । येषु सद्गुरुष्वीश्वरबुद्धिर्मातापितृच-
रणेषु तीर्थबुद्धिः सज्जनेषु बंधुबुद्धिश्च बंधनी-
येति निबद्धा नियमा येषु विशुद्धया श्रद्धया
सविरक्त्या भक्त्या च परमकृपालोः परमेश्वरस्य
श्रवणस्मरणार्चनध्यानप्रार्थनाः कर्तव्या मनोवा-
क्कायकर्मभिः । श्रेयोभिलाषिता च समभिल-
षणीयेति समुपदिष्टं येषु प्रतिदिनं प्रतिप्रहरं
प्रतिघटिकं प्रतिक्षणं प्रतिनिमेषोन्मेषं च यम-
नियमशमदमतितिक्षाक्षमार्जवदयौदार्यतपोभिः
सह पवित्रां मैत्रीं विधातुं समाज्ञप्तं, येषु पर-
निंदापरापकारपरद्रोहैर्द्रोहं विधातुं शिक्षितं
येषु परसुखदर्शनेन सुखिभिः परदुःखदर्शनेन
दुःखिभिः परोपकारकरणपरायणांतःकरणैश्च
भाव्यं भव्यैरित्याज्ञप्तं, येषु च परहितमेव स्व-
हितं परार्थमेव स्वार्थं परोदयमेव स्वोदयं मनुं
प्रतिप्रसंगं प्रदर्शितम् तान्येव शास्त्राणि धा-
रयंतीति केषामविदितम् । मित्राणि मे लोको-
त्तरगुणगणपुष्पमन्त्राणि हृद्यहृद्यसद्बिद्यावैश-

द्यवृद्धिप्रदानि निरतिशयज्ञानविज्ञानवितरणप-
 रायणानि ऐहिकामुष्मिकश्रेयःश्रीसमुपार्जनाने-
 कविधसाधनधनानि तानितानि शास्त्राण्येव स-
 च्छास्त्राणि गण्यन्ते शास्त्राभिज्ञैः सुज्ञैस्तादृशशा-
 स्त्राणां परिशीलनेनैव सत्यासत्यहिताहितहेयो-
 पादेयविज्ञानमधिगच्छन्ति लोके लोकास्तादृश-
 शास्त्रसंगेनैव च विपदपारपांरावारपारमुपग-
 च्छन्ति धीरवीरकोटीरमणयो मानवास्तत एव
 सततं तादृशान्येव सच्छास्त्राणि परिशीलनीया-
 नि तादृशेष्वेव शास्त्रेषु प्रज्ञा मग्ना विधेया तादृ-
 शानामेव च शास्त्राणां सदुपदेशा अनुदिनम-
 नुसरणीयास्ते ह्युपदेशाः संपत्तौ विपत्तौ च
 चिंतामणयइव कल्पद्रुमाइव कामदुघाइव च
 सकलाभिलाषपूरपूरणैः प्रतिक्षणं परमामुपयो-
 गितामुपगमिष्यन्ति । यावान् यादृशश्च लाभो
 लभ्यते शास्त्रसंगात्तावांस्तादृशश्च लाभो ल-
 भ्यते सज्जनसंगादपि लोके लोकेन ततः सज्ज-
 नसंगोप्यवश्यमेव सेवनीयो यावज्जीवं जनेन ।
 परं केन सज्जना इति ज्ञातुमवश्यमपाक्षतम् । अ-

मुकजातिजा अमुकजातिजा अमुककुलजा अ-
मुकदेशजा वा सज्जना एव भवेस्मिन् भवेयुरिति
नास्ति नियमस्ततो न ज्ञात्यायत्ता जात्यायत्ता
कुलायत्ता वंशायत्ता वा सज्जनता किंतु सद्गु-
णगणलक्षणायत्तैव सज्जनतेति प्रतिभाति । प्रा-
यः सत्पुरुषाणां महात्मनां गुणिनां च लक्षणा-
नि तुल्यान्येव विलोक्यन्ते शास्त्रेषु तेन न ते स-
त्पुरुषेभ्यो गुणिनो महात्मानश्च भिन्ना इति मे
मतम् । कतिचन तेषां लक्षणानि निवेदयामि
युष्मभ्यम् । भारतालंकारः श्रीभारतकारस्तु—

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥

संतः स्वेष्वप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ।

सतां सकृत्संगतमीप्सितं परै-

स्ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।

न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं

ततः सतः संनिवसेत्समागमे ॥

आत्मन्यपि न विश्वासस्तावद्भवति सत्सु यः

तस्मात्सत्सु किमेषेण सर्वः प्रणयमृच्छति ॥

सुखयन्ति हि चेतांसि जीवितादपि साधवः ॥
इत्यादि वचःसंदर्भेण सतां महिमानं विशदया-
मास । काव्यसूत्रे; प्रथमः स्रष्टा भगवान् वल्मी-
कजन्मापि ।

अकर्त्रिणं सुखं कीर्तिमायुश्चैवाभिवाञ्छता ।
सर्वाभिमतदानेन पूजनीया गुणान्विताः ॥
अपि जीवितदानेन गुणिनं परिपालयेत् ।
गुणवत्संगमौषध्या मृत्युरप्येति मित्रताम् ॥
उदारगुणयुक्ता ये विचरन्तीह देहिनः ।
धरातलैर्दवः संगद्भृशं शीतलयन्ति ये ॥
मृतिर्गुणितिरस्कारी जीवितं गुणिसंश्रयः ।
फलं स्वर्गापवर्गादि जीविताद्गुणिसंश्रयात् ॥
इत्यादिना गुणिनां गौरवं मुहुर्मुहुरगिरद्विरां
गुणैः । महाकविकुलकौस्तुभो भवभूतिस्तु—
वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥
इति खल्पाक्षरैरेव सत्पुरुषाणां लोकोत्तरत्वं
प्रकक्षिष्यति । महाकविमण्डलमण्डनमहामणिर्मा-

घोषि—

जितरोषरयामहाधियः

सपदि क्रोधजितो लघुर्जनः ।

विजितेन जितस्य दुर्मते-

र्मतिमद्भिः सह का विरोधिता ॥

इत्युक्त्या महाधियां महात्मनां माहात्म्यं प्रकाशयति ।

कवीश्वरो देवेश्वरोपि—

गवादीनां पयोन्येद्युः सद्यो वा जायते दधि ।

क्षीरोदधेस्तु नाद्यापि महतां विकृतिः कुतः ॥

इत्युक्त्या महतां माहात्म्यं निवेदयति । किंच

महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रिपूनपि ।

सपत्नीः प्रापयन्त्यब्धिं सिंधवो नगनिम्नगाः ॥

नैतत्पद्यमपि महात्मजनमाहात्म्यमहत्तां न्यूनां

दर्शयति । सद्भिस्तु लीलया प्रोक्तं शिलालि-

खितमक्षरं । असद्भिः शपथेनापि जले लिखि-

तमक्षरम् ॥ स्वल्पमप्येतत्पद्यमनल्पं सतां प्र-

भावं प्रदर्शयति । एवमुत्तमोत्तमेषु निगमागमे-

तिहासपुष्पाणां कथानकेषु कथितैर्लक्ष-

णैर्यै समुपलक्षितास्ते संत इत्यवगंतव्यं । तेषां संगो विधेयस्तेषामाश्रयः कार्यस्तेषामेव मनसा वचसा कर्मभिः परिचर्या समाचरणीया तेषामेव सदुपदेशसूक्तिमुक्तावलयः श्रवणाभरणतामुपनेयास्त एव संपत्तौ विपत्तौ च सहायकारिणस्त एवैहिकामुष्मिकश्रेयःप्रदर्शकास्त एव सत्यासत्यकृत्याकृत्याहिताहितहेयोपादेयोपदेशदायिनश्च भुवि भवंतीति केषामविदितम् ।

मित्राणि मे, एवं शास्त्रसंगसहायेन सत्संगसहायेन च न विपत्तौ व्याकुलता न च संपत्तावुच्छृंखलता स्वीकार्येत्यस्माकं प्रथमं कृत्यमस्तीति सिद्धं तथापि नैतत्किमपि परमेश्वरकृपावलोकलहय्या विना केनापि कर्तुं शक्यते । न शास्त्रसंगो न सत्संगो न सहायदसाहाय्यसमुपार्जनप्रसंगो वा विनाविश्वेश्वरकृपावलोकं फलति । नैतावदेव मानसं वाचिकं कायिकं चापि किमपि कृत्यं न परमेश्वरकृपावलोकविरहे कोपि लोके लोकः कर्तुं प्रभवतीति केषामविदितम् । अतुलबलसहाया अप्यनेके

केवलमीश्वरकृपावलोकबलविरहात्पराभवपा-
त्रतां परिमितबलसहाया अप्यनेके केवलमीश्व-
रकृपावलोकलोकोत्तरबलवत्तया परमाभ्युदय-
भाजनतां चान्वभवन्निति कतिकति न वारान्
शास्त्रेष्वितिहासेषु पुराणेषु च श्रुतमस्माभिस्ततः
परमेश्वरकृपासाहाय्यसंपत्सर्वैः सर्वेषु कार्येषु
प्रेक्षावद्भिः पूर्वमेवापेक्षणीया । सुकरतरम-
पि कार्येनेश्वरकृपासहायतामपायस्य सिद्ध्याति
किंवदुना प्रतिक्षणं प्रतिलवं प्रतिनिमेषोन्मेष-
मपीश्वरकृपासहायसंपदपेक्षणीयैवेति निर्विवा-
दम् । परंपरमकृपालुः परमेश्वरः कदास्मासु
कृपापूर्णावलोकपीयूषवर्षी भवेदित्यवश्यं विचिं-
त्यमेव । शास्त्रद्वशा विचार्यमाणे यदा वयं प-
रमेश्वरप्रबद्धमनोवाक्कायकर्माणो यदा चित्ता-
नुरूपवचना वचनानुरूपकर्माणो यदा परसुख-
सुखिनः परदुःखदुःखिनो यदा परदारपरद्रव्य-
परद्रोहपराङ्मुखप्रवृत्तयो यदोत्कृष्टेषु मैत्रीजु-
षो निकृष्टेषु करुणाजुषः समानेषु मुदिताजुषो

दुष्टेषु चोपेक्षाजुषो यदा अहिंसासत्यास्तेयब्र-
ह्मचर्यापरिग्रहैकपरिग्रहप्रबद्धपूर्णप्रेमाणो यदा
कामक्रोधलोभमोहमदमत्सरैः सहैव प्रबद्धद-
ढवैरा यदा शास्त्रसंगसत्संगव्यासंगविशुद्धबु-
द्धयो यदा शमदमदयादाक्षिण्यशौर्यौदार्यधैर्य-
सौशील्यसारल्यक्षमातितिक्षासमानदृष्टित्वप्र-
मुखोत्तमोत्तमानेकसद्गुणरत्नसंग्रहैकमहाग्रहा
यदाऽशेषदोषकोशपूरणदूरवर्तिनो यदा नि-
ष्कपटमनोवाक्कायकर्माणः । किंच—

दयया सर्वभूतेषु संतुष्ट्या येन केन वा ।

सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥

देवद्विजगुरुश्रद्धाभरबंधुरचेतसाम् ॥

सदागमप्रमाणानां महेशानुग्रहो भवेत् ।

क्षमिणामाशुभगवान् तुष्यते हरिरीश्वरः ॥

इत्यादि महाशयोक्त्यनुसारेण यदा सर्वभूतेषु द-
यामयाशयाः संतोषा मृतरसास्वादातिशान्तस्वां-
तवृत्तयः सर्वेन्द्रियचयवैरिविजयनिबद्धबुद्धयो
देवद्विजगुरुभक्तसङ्गपरिग्रहैकपरिग्रहप्रबद्धविशु-

द्वश्रद्धाशालिनः सदासदागमामृतसमास्वाद-
 नपरायणांतःकरणवृत्तयः क्षमाक्षमायमानमान-
 साश्च यदा च विश्वविश्वंभरावलयश्रेयश्चयाभि-
 लाषिणो नैतावदेव यदा द्विषत्तराणामपि निजा-
 नां नित्यं निःश्रेयसाभ्युदयाभिलाषिणश्च भवेम
 तदैव करुणामृतवरुणालयोऽशरणशरणः प्रण-
 तजनपारिजातः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् श्रीपरमे-
 श्वरः सर्वदा सर्वकार्येषु सर्वथा महासहायसंप-
 त्रवर्षी भवेदकस्मादस्मासु तदैव श्रीपरमेश्वरप्र-
 सादपीयूषपात्रतां वयमुपगच्छेम तदैव चा-
 तिदुःसहापदपारपारावारपारमुत्तीर्य वयं वि-
 जयलक्ष्मीविलासावासतामनुभवेम ततएव स-
 र्वैः सर्वेषां कार्याणां समारंभः पूर्वं परमेश्वर-
 सहायसंपदं संपाद्यानंतरं करणीयो येन
 विजयाभ्युदयानल्पकल्पभूरुहोद्भूतिभूमितामुप-
 गच्छेत्स आरंभ इत्येवं सर्वेषां प्राकृतनानां सर्वे-
 षामर्वाकृतनानां च विद्वच्चक्रचक्रवर्तिनां सि-
 द्धांतः । अतएव परमेश्वरसहायसंपदं शास्त्रसं-
 गसहायसंपदं सत्संगसहायसंपदं च संपाद्य

धिरोदुमिच्छन्त्यारोहन्ति च परं नैतद्विद्वत्कृत्यम् ।
कुलीनैर्विद्वद्भिस्तु महाविपद्द्वेलायामपि न क-
दाचिदुत्तमतमपदात्प्रमदितव्यम् । महाकवि-
मंडलमंडनं कालिदासोपि—

द्रुमसानुमतां किमंतरं

यदि वायौ द्वितयेपि ते चलाः ।

इत्युक्त्या कुलाचलप्रतिमानां कुलीनानां म-
हाविपद्वात्ययाप्यचलनं प्रतिपादितवान् । भग-
वान् वसिष्ठोपि—

न जातु ते विगण्यन्ते गणनासु गरीयसां ।
ये तरंगैस्तृणानीव ह्रियन्ते हर्षशोकयोरित्यु-
क्तियुक्त्या हर्षशोकतरंगैरचलनमेव गरीयसां
लक्षणमिति प्रकाशयामास । महाराजो भर्तृह-
रिरपि—

क्षुत्क्षामोपि जराकृशोऽपि शिथिलप्रायोपि
कष्टं दशामापन्नोपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु
गच्छत्स्वपि । मत्तेभेद्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रा-
सैकबद्धस्पृहः किं जीर्णं तृणमस्ति मानमहताम-
ग्रेसरः केसरी ॥ इति सिंहान्योक्त्या महावि-

पदशावशीभूतेनापि न कुलीनेन विदुषा नी-
 चाचरणं शरणीकरणीयमिति स्फुटमुपदिदेश ।
 ततो यानियानि कुलकलंककारीणि दुर्यशोधा-
 रीणि प्रतिष्ठाहारीणि लोकोपहास्यकारीणि मू-
 र्खताप्रसारीणि ऐहिकामुष्मिकश्रेयोऽपहारीणि
 च नीचनीचकृत्यानि तानितानि न महाविपत्तौ
 न महासंपत्तावपि समाश्रयणीयानि । हाहंता-
 त्यंताकृत्यैस्तैस्तादृशैस्तादृशैश्च नीचनीचकृ-
 त्यैः समुत्तीर्णयापि विपदा संप्राप्तयापि धना-
 द्यतया समुपार्जितयापि राजतया संपादित-
 यापि महाराजतया संसाधितयापि राजाधि-
 राजतया समधिगतयापि तया जातिमहत्तया
 ज्ञातिमहत्तया च किंफलं न किञ्चित् ।

नीचनीचाचरणमात्रमूलां धिक् तामापदुत्त-
 रणरीतिं धिक् तां संपदं धिक् तां धनाढ्यतां
 धिक् तां राजतां धिक् तां महाराजतां धिक्
 तां राजाधिराजतां धिक् तां जातिमहत्तां
 धिक् तां ज्ञातिमहत्तां च । नीचकृत्यकृ-
 त्यामाश्रित्याधिगता राजाधिराजपदामनुजाप-

सदात्, पतत्स्वपि प्रबलेषु विपत्प्रहारेषु
 स्वप्नेप्यनाश्रितनीचनीचाचरणकलंकं रंकरंकद-
 शाधरमपि नरं सकलसद्गुणगणशरणं भूतला-
 भरणं च मन्येहम् । नीचनीचाचरणशरणाद्वि-
 पदुत्तरणाद्वरं यावत्प्राणप्रयाणमसह्यमहाविप-
 त्प्रहारसहस्रसहनमेवेति मतं मे । विपद्भयाद्दे-
 शत्यागो विकलत्वं प्राणपरित्यागसाहसं च
 यादृशं निन्द्यं कातरतरनरकृत्यं चास्ति तादृश-
 मेव ततोपि सहस्रगुणं वा निन्द्यं धिक्कार्यं तिर-
 स्कार्यं च नीचाचरणमस्तीति निर्विवादम् ।
 तत्प्रियमित्राणि मे विपद्वेलायां संपद्वेलायां च
 न स्वप्नेपि नीचाचरणशरणपरायणांतःकरणै-
 र्भाव्यं भव्यैर्भवद्भिः । नीचाचरणसमाश्रयणा-
 त्समागतानि सुखान्यपि दुःखान्येव संपादिताः
 संपदो विपद एव लब्धा अलभ्या अपि लाभा
 लाभाभासा हानय एव मंतव्याः । दैवयोगाद्दशा-
 योगाद्भाग्ययोगादकस्माद्वा यदा कदाचित्काचि-
 दापदापतेच्चैतदापि न विह्वतया विकलता-

पणप्रणयिनी मनोभीरुतोररीकार्या न देशपरि-
त्यागविचारश्चेतश्चारी विधेयो नापि प्राणपरि-
त्यागसाहसं स्वीकार्यं न च नीचकृत्यान्यंगीकृ-
त्याप्यापदुत्तरणप्रणयिभिर्भाव्यम् । किं बहुना
प्रणतप्रियं श्रीशंकरं प्रत्येतावदेव प्रार्थये प्रणाम-
सहस्रार्पणपूर्वम् ।

विपदि धैर्यधनोभ्युदये क्षमा-
मृतधनोस्तु जनो निखिलः क्षितौ ।
परविपद्भिर्निवारणकारणा-
पितमनोवचनोच्चधनोच्चयः ॥

स्वप्नेपि मास्तु च विपत्सु विपन्मतिर्वो ।
दुष्कीर्तयोपि च न संतु सुशीलभाजाम् ॥
धीधैर्यशौर्यहृदयानि दृढानि संतु ।
श्रीमान् सदास्तु करुणाभिमुखो महेशः ॥
नेत्राग्निर्नन्देदु १९३३मिताब्दीयज्येष्ठे परे दले ।
विपद्वेलामित्रसंज्ञं पत्रमेतद्बुधे बुधाः ॥
नवम्यां प्रेषितं नानाविपद्वेलावलापहम् ॥
विपद्वेलैकमित्रेऽस्मिन् पत्रे मित्राणि मित्रता ॥

युष्माभिः प्रणयात्कार्या विमला चाचलाचला
 पूतं युष्मत्पत्रदूतं द्रष्टुं मे नयनद्वयम् ॥
 अस्त्यातुरतरं तस्मादत्र पत्रचरं वरम् ॥
 संप्रेष्यानन्दसंमग्नं त्वरया परया हि तत् ॥
 करिष्यथेति चाशास्ते जनोयमनुवासरम् ॥

तादृक् पुनः सुदिनमर्पयिता महेशो
 मित्राणि यत्र वयमीदृशसद्विचारान् ।
 कर्तास्म ईशदययात्र मिथः समक्षम्
 विश्वापदंबुधिविशोषणकुंभयोनीन् ॥

इति श्रीमत्सद्गुरुवरश्रीकेशवकृपाकल्पवल्लरी-
 पल्लवायमानं विपद्वेलामित्रसंज्ञं पत्रं संपूर्णता-
 मगच्छत् । शिवमस्तु सदा सदाशिवप्रसादा-
 त्सर्वेषाम् ॥

माहेश्वरात्मजनुषोर्द्धशशांकमौले-
 दासस्य वर्यगुरुकेशवधर्मसूनोः ।
 एषा कृतिर्मम जटाशिवमित्रमौले-
 गौरीगिरीशपदयोः कुसुमांजलिः स्तात् ॥
 महाराजश्रीरवाजीपाठशालैकशास्त्रिणा ॥

कृता शंकरलालेन कृतिरेषा सतां मुदे ॥
कृत्यैतया रचितया प्रणतप्रियः श्री-
शैलाधिराजतनयापतिरस्तु तुष्टः ।
भूयाच्च मय्यधिगतोत्तममोक्षलक्ष्म्योः
श्रीकेशवेश्वरमहेश्वरयोः प्रसादः ॥

शुभं भवतु ॥

विपन्मित्रं पत्रम्

अथवा

विपत्ति वेलानो मित्र.

आचार्य,
श्री रवाजीराज संस्कृत पाठशाला
मोरवी. [छौराष्ट्र]

વિપત્તિની વેલનો મિત્ર.*

સદ્ગુણરૂપી રતના રત્નાકરરૂપ, સૌશીલ્ય અને
સરલતાના પવિત્ર જોડાને રેહેવાના મેહેલરૂપ
અને સન્નિમિત્રોના મનરૂપ મયૂરને વિશ્રામ લેવાના
આરામરૂપ, મારા પ્રિયમિત્રો! આપ સર્વે મારા
કરતાં વધારે બુદ્ધિમાન, મારા કરતાં વધારે
ધીરજવાન, મારા કરતાં વધારે વિચારવાન અને
મારા કરતાં વધારે વિવેકવાન છો. એમ હું અ-
નુભવપૂર્વક નિઃસંશયપણાંથી જાણું છું; તોપણ
“ અહિતશતશંકાકુલોન્યેવસુહૃદાં ચેતાંસિ ”

* આ સંસ્કૃત પત્રના ભાષાંતરમાં, સન્નિમિત્રોએ પોતાના
મિત્રો આપત્તિમાં આવી પડે ત્યારે તેને કેવી રીતે ધારણા
આપવી જોઈએ તે વિષેનો, પૂરેપૂરો ચિતાર સમાયેલો છે.
તેને જ્યારે પૂર્ણ રીતે વાંચશો ત્યારે તમને પૂર્ણ અનુભવ
આવશે. માટે ઉપરનું મથાળું વાંચી નજીવી બાળત ગણી
મેલી નં દેતાં પૂર્ણ લક્ષ દર્શ આદિથી અંતસુધી વાંચવા
તસ્દિ લેશો એવી વિજ્ઞપ્તિ છે.

आचार्य,
श्री स्वाजीराज संस्कृत पाठशाला
मोरवी. [खैराबाद]

વિપત્તિની વેલનો મિત્ર.*

સદ્ગુણરૂપી રતના રત્નાકરરૂપ, સૌશીલ્ય અને
સરલતાના પવિત્ર જોડાંને રેહેવાના મેહેલરૂપ
અને સન્નિત્રોના મનરૂપ મયૂરને વિશ્રામ લેવાના
આરામરૂપ, મારા પ્રિયમિત્રો ! આપ સર્વે મારા
કરતાં વધારે બુદ્ધિમાન, મારા કરતાં વધારે
ધીરજવાન, મારા કરતાં વધારે વિચારવાન અને
મારા કરતાં વધારે વિવેકવાન છો. એમ હું અ-
નુભવપૂર્વક નિઃસંશયપણાંથી જાણું છું; તોપણ
“ અહિતશતશંકાકુલોન્યેવસુહૃદાં ચેતાંસિ ”

* આ સંસ્કૃત પત્રના ભાષાંતરમાં, સન્નિત્રોએ પોતાના
મિત્રો આપત્તિમાં આવી પડે ત્યારે તેને કેવી રીતે ધારણા
આપવી જોઈએ તે વિષેનો, પૂરેપૂરો ચિતાર સમાયેલો છે.
તેને જ્યારે પૂર્ણ રીતે વાંચશો ત્યારે તમને પૂર્ણ અનુભવ
આવશે. માટે ઉપરનું મથાળું વાંચી નજીવી બાળત ગણી
મેલી નં દેતાં પૂર્ણ લક્ષ દર્શ આદિથી અંતસુધી વાંચવા
તસ્દિ લેશો એવી વિજ્ઞપ્તિ છે.

(મિત્રોનાં ચિત્ત પોતાના મિત્રોનાં સંકેતે અહિતની
સંકાથી આકુલજ હોય છે.) આ વાક્યપ્રમાણે ત-
મારી સાથે મિત્રતાના ધર્મથી બંધાયેલું માંડ મન
અનેક પ્રકારની સંકાથી આકુલ થઈ મુને નીચે-
પ્રમાણે લખવાને ઉશ્કેરે છે.

પ્રિયમિત્રો! ઘણું કરીને કાયર અંતઃકરણવા-
ળાના શિરોમણિરૂપ ઘણા લોકો દૂરથીજ વિપ-
ત્તિને જોઈ વિહ્વલ થઈ, ન કરવાનાં કામ કરે છે,
એટલુંજ નહિ પણ પોતાના જીવિતને પણ મોટા
સંશયની શૈથ્યામાં મુનાર કરે છે. અર્થાત્ મોટી
ઘાસ્તીમાં નાંખે છે. એવા કાયરલોકો ઘણા આ-
પણા સાંભળવામાં આવેલ છે અને ઘણા સાંભ-
ળવામાં આવે છે, એવા કાયરલોકો ઘણા આપણા
જોવામાં આવ્યા છે અને ઘણા જોવામાં આવે છે,
એવા કાયરલોકોના અનુભવ ઘણીવાર આપણને
થયેલ છે અને ઘણીવાર થાય છે, કે જ્યાં થોડી
પણ વિપત્તિને જોઈ પોતે મહાવિદ્વાનમાં ગણાતા
હોય, મોટા ગુણી ગણાતા હોય, અને પાકી અવ-
સ્થામાં હોય, એવા કાયરલોકોના અનુભવ ઘણીવાર આપણને થયેલ છે અને ઘણીવાર થાય છે.

છે, કોઈ સ્વદેશ છોડી દૂર દેશ જતા રહે છે, અને કોઈ તો પોતાના પરમ પ્રિય પ્રાણને પણ છોડી દે છે. કાયર અંતઃકરણવાળા નહિ પણ અતિધીર પ્રકૃતિવાળા પણ ઘણા લોકો પોતાના અંતઃકરણની કોમલતાને લીધે વિપત્તિથી થતા અનુભવનું પાત્ર થયા છે અને થાય છે. આવી રીતે ઘણે ઠેકાણે વિપત્તિથી થતા પરાભવની પ્રબલતા જોઈ આપણા વંશના બાલકો પણ બીજા સાધારણ લોકોની પેઠે વિપત્તિને આવતી જોઈ તેના ભયથી ‘હાય ! હવે શું કરવું, ક્યાં જવું, અને શું થાશે ?’ એવી રીતે આવરા ન બની જાય, વિપત્તિના ભયથી સ્વદેશ છોડી દૂર દેશ જતા રહેવાનો વિચાર ન કરે, વિપત્તિના ભયથી પ્રાણ છોડવાને સંકલ્પ સ્વપ્નમાં પણ ન લાવે, પણ ઉલટા ઉત્સાહ, સાહસ અને ધીરજથી વિપત્તિની સામા થાય, અને એટલુંજ નહિ પણ વિપત્તિના ભયથી આવરા બની ગયેલા લોકોને ધીરજરૂપ ધન આપવા માટે કમ્મર કસે એવા થાય, એટલામાટે આ પત્ર આપને મોકલું છું.

મારા વાલા મિત્રો ! આવતી વિપત્તિને જોઈને પ્રથમ તો 'વિપત્તિ એટલે શું?' એજ વિચારવાનું છે. ખરી રીતે જોઈએ તો વિપત્તિ શું ચીજ છે તે જણાતું નથી, કેમકે તે મનનો કલ્પેલ એક વિકાર છે. કોઈ પણ બાળક રાજકુમારના જેવાં વસ્ત્ર, અલંકાર કે વાહનની ઇચ્છા કરશે અને તે ન મળવાથી તે એટલો બધો મનમાં ખેદ લાવશે કે, 'હું જેવો કોઈ દુઃખી નથી' પણ તેજ જ્યારે પુષ્પ ઉમ્મરનો થશે ત્યારે જાણશે કે 'તે મારી ભૂલ હતી. એમાં દુઃખ શું હતું?' એમજ જેમ જેમ વિકૃત્તા વધતી જાય છે તેમ તેમ સિદ્ધ થાય છે કે વિપત્તિ કાંઈજ પદાર્થ છે નહિ. માત્ર મનની રચના છે.

આપનું અજાણ્યું નથી કે, અલર્ક નામના પ્રખ્યાત મહારાજાએ પોતાના ત્રણ ભાઈઓની સહાયમાટે આવેલા કાશીરાજ સાથે ઘણાં વર્ષો યુદ્ધ કર્યાથી છેવટ તેના ખજાના ખાલી થઈ ગયા, નિમકુંડલાલ માણસો મરી ખૂટાં, યુદ્ધનાં સાધનો સર્વ જપ્ત થઈ ગયાં, કેટલાક નિમકુંડરામી લોકો

ખૂટીને શત્રુની સાથે મળી ગયા, પોતાના શેહે-
રના કીલ્લાઓ શત્રુઓ તોડવા લાગ્યા, ટુંકામાં
કોઈપણ પ્રકારના દુઃખમાં બાકી ન રહી અને
પોતાની પાસે માત્ર પોતાની પવિત્ર માતા મદા-
લસાએ ખરી વિપત્તિની વખતે વાંચવા માટે
એક રત્નની વીંટી આપીને કહ્યું હતું કે, 'મારા
બહાલાપુત્ર! તારે જે સમયે સહન ન થઈ શકે
તેવી આપત્તિ આવી પડે તે સમયે આ વીંટીનું
રત્ન ઉપેડીને તેમાંહિ ચીઠી છે તે વાંચજે, તેથી
તારું દુઃખ સર્વ દૂર થઈ જશે.' તે વીંટીજ
માત્ર હવે સહાયમાં રહેલી; અને તેની સહાયતા
લેવાનીજ તેને જરૂર પડી. તેથી તેણે તે રત્ન
ઉપેડી તેમાંથી ચીઠી કાઢી કે જે ચીઠીમાં અ-
મૂલ્ય રત્નરૂપ આ બે શ્લોક લખેલા નીકળ્યા—

“સંગઃ સર્વાત્મના ત્યાજ્યઃ સ ચેત્યક્તું ન શક્યતે ।
સ સદ્ગ્નિઃ સહ કર્તવ્યઃ સતાં સંગો હિ ભેષજં ॥
કામઃ સર્વાત્મના હેયો હાતું ચેચ્છક્યતે ન સઃ ।
મુમુક્ષાં પ્રતિ તત્કાર્યઃ સૈવ તસ્યાપિ ભેષજમ્ ॥”

સર્વ પ્રકારે કોઈનો સંગ ન કરવો પણ જે

તેમ ન થઈ શકે તો સત્પુરૂષનો સંગ કરવો. કેમકે સત્પુરૂષો સંગતું ઔષધ છે. સર્વ પ્રકારે ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો પણ ને ઇચ્છાનો ત્યાગ ન થાય તો મોક્ષની ઇચ્છા કરવી. કેમકે મોક્ષની ઇચ્છા એ સર્વ પ્રકારની ઇચ્છાનું ઔષધ છે.

એ ઉપરથી અલર્કે સત્સંગને માટે ગુરુ દત્તાત્રેય પાસે જઈને કહ્યું કે ‘હું ઘણો દુઃખી છું, માટે મને દુઃખથી મુક્ત કરો.’ ગુરુએ કૃપાદષ્ટિથી તેની સામું નેઈ કહ્યું કે, ‘પુત્ર! તારે શું દુઃખ છે તે મુને કહે એટલે. હું તે દુઃખથી તને મુક્ત કરું.’ આ વચન સાંભળતાંજ અલર્કેને ‘દુઃખ થવાનાં સ્થાનક દેહ, ઇન્દ્રિયો, અને મન એ ત્રણ છે. હું દેહથી જૂદો, ઇન્દ્રિયોથી જૂદો અને મનથી પણ જૂદો છું. માટે મુને શું દુઃખ છે? કાંઈજ નથી.’ એવી રીતે ખરું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. આ ઉપરથી તેણે ગુરુને કહ્યું કે, ‘હીણી નજરથી વિચાર કરું છું તો દુઃખ પદાર્થ કાંઈ છેજ નહિ. અને જેઓ તેવો વિચાર નથી કરતા તેઓ દુઃખના દારિયામાં ડુબેલા છે. પુર-

જને જ્યાં જ્યાં મમતા બંધાય છે ત્યાં ત્યાં દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે મમતામાંજ દુઃખ રહ્યું છે. મમતા મેલી દેવાથી મને હવે કંઈ પણ દુઃખ નથી.' રાજનું આવું વચન સાંભળી શુ-રદત્તાત્રેય બોલ્યા કે 'પુત્ર ! તું યથાર્થ કહે છે. મમતા એજ દુઃખનું મૂલ છે. માટે મમતા મેલવાથી દુઃખનો નાશ છે. મમતાનું મૂલ અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી મમતા પણ મટે છે. ને મમતા મટવાથી દુઃખ પદાર્થ દેખવામાં આવતો નથી.' એમ કહિને પછી તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દુઃખ એ અજ્ઞાનકૃત મનોવિકાર છે. પણ જગત્માં ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરી દુઃખથી પરાભવ ન પામે એવા આત્મવેત્તા ધણા વિરલ હોય છે; કેમકે તે અતિ ઉત્તમ સ્થિતિના વિદ્વાનોથીજ બની શકે છે. એ અતિ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિચાર છે તેથી સાધારણ સ્થિતિના લોકોના અનુભવમાં આવેજ નહિ. માટે ઉત્તમ સ્થિતિના વિદ્વાનોથી

ઉતરતી. સ્થિતિના વિદ્વાન અધિકારીઓને માટે
 મહામાયાળુ વ્યાસજીએ એમ કહ્યું છે કે, જેની
 દૂરદર્શકતા હૃદયગરની છે, જેના પ્રકાશનો પ્ર-
 સાર પારવગરનો છે, અને જેની સૂક્ષ્મદર્શક
 શક્તિ તો કાંઈ જૂઠ્ઠાજ પ્રકારની ચમત્કાર કર-
 નારી છે, તે શાસ્ત્રરૂપ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો વિ-
 પત્તિ એ પૂર્વજન્મનાં પાપનો ક્ષય કરનારી છે.
 માટે વિપત્તિની વેળાએ કુલીન અને વિદ્વાન
 માણસોએ પ્રતિદિવસ વધતો ઉત્સાહ રાખી વિ-
 પત્તિએ આપેલાં દુઃખોવિષે પણ સુખબુદ્ધિ
 રાખી આકુલઆકુલ ન બની જતાં, ધર્મ, ધીરજ
 અને સાહસથી તેની સામું થવું જોઈએ. તથા
 સંપત્તિ એ પૂર્વજન્મનાં પુણ્યનો ક્ષય કરનારી
 છે. માટે સંપત્તિના સમયમાં દિવસેદિવસે, પ-
 હોરેપહોરે, ઘડિએઘડિએ, ક્ષણેક્ષણે, અને ટુંકા-
 માં મિનીટેમિનીટે પણ સચિત અને સવિચાર
 રહી,—ઉછંખલ, અહંકારી, મદાંધ કે પંડિતમન્ય
 ન બની જતાં,—સત્સંગ, સદ્વિચાર, અને શાસ્ત્ર-
 સંપર્કથી ધર્મકર્મના પ્રવૃત્તિ રાખી પુણ્યનો સંચય

કરવામાં પરાયણ રહેવું, દુઃસંગ અને દુરાચારથી દૂર રહેવું અને સંપત્તિએ આપેલાં સુખમાં દુઃખબુદ્ધિ રાખી હર્ષથી ઉન્મત્ત ન થઈ જવું, એજ બુદ્ધિરૂપ ધનને ધરનાર ધીર અને વીર માણસનું કામ છે.

ભગવાન્ વેદવ્યાસજીએ શ્રીમહાભારતમાં લખેલો અભિપ્રાય લઈને બાલભારતનામનું અપૂર્વ મહાકાવ્ય રચનાર પોતાના અમલયશઃશરીરથી અઘાપિ અમર રહેનાર મહાકવિશ્રી અમરકવિએ સંપત્તિવિષે અને વિપત્તિવિષે શું કયું છે તે મારા પવિત્ર સંમિત્રોએ જોવું જોઈયે “ખેદરૂપી ઝેરથી મોહને પામો માં અને ધીરજ રાખો. જેઓ વિપત્તિઓથી નથી ખીતા તેઓજ ધરામાં ધીરપુરુષો ગણાય છે” બલવાન્ પુરુષો પોતે વિપત્તિમાં હોય તોપણ તે જણાવા દેતા નથી. જીવો કે ઘોડાઓની પાંખો જો કે કપાઈ ગઈ છે તોપણ તે ઉડતા હોય તેમ દોડ્યા જાય છે. જ્ઞાનીની પેઠે જ તેજ અને તિમિરમાં તેમ સુખ અને દુઃખમાં સરખી બુદ્ધિવાળો છે તેને પીડવાની ઇચ્છા

કરતાં કમોંની બુદ્ધિપણ મુંઝાઈ જાયછે. કે આને
 સુખ દુઃખ સરખાં છે માટે આને કેવી રીતે
 પીડવો. જેને આ પોતાનો છે અને આ પારકો છે
 એવો ભેદ નથી અને જેને આ સુખ છે અને
 આ દુઃખ છે એવો ભેદ નથી તેજ પુરુષ પૂજ-
 વાલાયક, તેજ પુરુષ તીર્થરૂપ, તેજ પુરુષ સ્તુ-
 તિ કરવા લાયક, અને તેજ પુરુષ તપસ્વી જા-
 ણુવો. —જે માણસ પોતાના આત્માને આખા જ-
 ગતની પેઠે સુખદુઃખમયજ દેખેછે, તે સંપ-
 ત્તિના કણોથી સુખી થતો નથી અને વિપત્તિ-
 ના કણોથી દુઃખી થતો નથી. જે પુરુષો દૂર-
 થી આવતા દુઃખરૂપ શત્રુને દેખી હર્ષમગ્ન
 થઈ હસતાં હસતાં તેની સામા ચાલેછે, તેઓ-
 નેજ ધીર પુરુષો ગણવા. જેઓ હર્ષાદ્વૈતવાદી
 છે અટલે સર્વ હર્ષરૂપજ છે હર્ષવિના કંઈ છેજ
 નહિ એમ માનનારા છે, તે ખરા વિદ્વાનો છે
 એમ માનવું. તેઓ દુઃખાદ્વૈતવાદીરૂપ વ્યસનથી
 કઠીપણુ ઝીંતી શકતા નથી. પૂર્વના પુણ્યનો
 વ્યય કરનારા સંપત્તિને જ વિપત્તિરૂપ માનેછે

અને પૂર્વના પાપનો વ્યય કરનારી વિપત્તિને જ સંપત્તિ માને છે તેનેજ શુદ્ધિવાન જાણવો અને તેનેજ વિવેકવાન જાણવો. ઇત્યાદિ. એટલુંજ નહિ પણ. વિપત્તિ કે સંપત્તિ પોતાથી વિપત્તિપણાંને કે સંપત્તિપણાંને ધારણ કરી શકતી નથી. કારણ કે આપણે સંપત્તિને વિપત્તિરૂપ ગણિએ તો તે વિપત્તિરૂપ જણાય છે, અને આપણે વિપત્તિને સંપત્તિરૂપ ગણિએ તો વિપત્તિ પણ સંપત્તિરૂપ જણાય છે. માટે આપણું મન એજ વિપત્તિ કે સંપત્તિને કરનાર છે. જ્યારે સંપત્તિ અને વિપત્તિ આપણા મનને સ્વાધીન હોય ત્યારે સંપત્તિ છોડીને વિપત્તિને શા માટે વોરવી પડે? એમ વિચારતાં પણ વિપત્તિ કાંઈજ છે નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે.

પ્રિયમિત્રો! જો કે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી તો સંપત્તિ કે વિપત્તિ એ બેય કાંઈજ નથી. માત્ર મનોવિકાર છે. પણ તેવી જ્ઞાનદૃષ્ટિ થવી ઘણી કઠણ છે. માટે બીજા અનેક વિક્ષાનો વિપત્તિનું રૂપ જણાવી વિપત્તિમાં કાંઈ દોષ નથી પણ ગુણ છે

એમ સિદ્ધ કરી ગયા છે. કારણ કે વિપત્તિમાં
જેવું ઈશ્વરસ્મરણ થાય છે તથા ઈશ્વરની ભક્તિ
થાય છે, તેનો સહસ્રાંશ પણ બીજા સમયમાં કે
સુખના વખતમાં થતો નથી. એટલાજ કારણથી
પાંડવોની માતા કુંતાજીએ શ્રીકૃષ્ણજીને કહ્યું છે કે,

‘વિપદઃ સંતુ નઃ શશ્વદ્યત્ર યત્ર જગદુરો ।
ભવતો દર્શનં યત્સ્યાદપુનર્ભવદર્શનમ્ ॥’

હે જગતના ગુરુ ! અમને અહર્નિશ વિપત્તિ-
ઓજ આઘ્યા કરજો. કારણ કે જે જે વખતે
વિપત્તિ આવે છે તે તે વખતે મોક્ષને આપ-
નાર આપતું દર્શન થાય છે.

વિચારો કે જન્મથી તે વૃદ્ધ અવસ્થા સુધી-
માં અનેક પ્રકારની અસહ્ય વિપત્તિઓનો અનુ-
ભવ કરનારાં રાજમાતા કુંતાજીએ સુખના સ-
મયમાં પણ ફરીને વિપત્તિ માંગી, ત્યારે વિપ-
ત્તિમાં ગુણુ હોવો જોઈએ, અને અનુભવથી
પણ એમજ સિદ્ધ થાય છે.

જીવનસંસ્કારો, સત્યવ્રત, શાસ્ત્રીય શૌર્ય,
સંતોષ, રાજકીય કૌશલ્ય, રાજકીય કૌશલ્ય,

ધૈર્ય, સાહસ અને બુદ્ધિના ભંડારરૂપ વિદ્વાનો વિપત્તિરૂપ શત્રુને જીતી નથી શક્તા, ત્યાંસુધી વીરરત્નની પરીક્ષા કરનારા મહાનપંડિતો તેઓને ધીર અને વીરની ગણનામાં ગણતાજ નથી.

હું તો એમજ માનું છું કે પરમ દયાલુ પરમેશ્વરે આપણને પોતાનાં બાલકરૂપ ગણી આપણને હૃદયમાં શૌર્ય, ધૈર્ય, ગાંભિર્ય, પરાક્રમ, બુદ્ધિ, ઉત્સાહ અને સાહસ, ઇત્યાદિ અનેક ઉત્તમ ગુણો વધારવામાટે વિપત્તિના વખતરૂપ એક અદ્ભુત શિક્ષક મોકલ્યો છે. જે શિક્ષક નથી કોઈનું નામ લખતો, નથી કોઈને ભણવા બોલાવતો, નથી કોઈને ગોખવાનું કેહેતો, નથી કોઈની પરીક્ષા લેતો, નથી એક પણ અક્ષર કોઈને કેહેતો, અને નથી અરધો અક્ષર પણ કોઈને લખી દેખાડતો; કેવલ પોતાની અદ્ભુત ભણાવવાની ચતુરાઈથી માત્ર જેની પાસે ઉભો રહે છે તેના હૃદયમાં શૌર્યની સીમા રહેતી નથી, ધૈર્યની અવધી રહેતી નથી, પરાક્રમનો પાર રહેતો નથી, બુદ્ધિ, ઉત્સાહ અને સાહ-

સનો સાગર ઉછળી પડે છે, અને ખીન્ન પણ
 અનેક ઉત્તમોત્તમ ગુણના રત્નની ખાણો નીકળી
 પડે છે. આ અતિ પુરાતની અનુભવી શિક્ષકની
 પાસે તેની અદ્ભુત પ્રકારની કેળવણીમાં કેળ-
 વાયેલા અનેક રંક અને રાજાઓ, -પુરાણ, ઇતિ-
 હાસ, કાવ્ય અને કથાઓથી, -આપણા સાંભળ-
 વામાં આવેલા છે, કે જે આખા ભરતખંડના
 ભૂષણરૂપ ગણાયા છે અને ગણાય છે. ચોટલુંજ
 નહિ પણ તેજ અનુભવી શિક્ષકની પાસે પૂરી
 રીતે કેળવાઈને પ્રખ્યાત થયેલા અનેક પંડિ-
 તો, અનેક કવિઓ, અનેક પ્રોફેસરો, અનેક વ-
 કીલો, અનેક બારિસ્ટરો, અનેક રાજાઓ, અ-
 નેક મહારાજાઓ, અને અનેક રાજાવિરાજાઓ,
 સાંપ્રત કાલમાં પણ સાંભળવામાં અને જોવામાં
 આવ્યા છે ને આવે છે. આવા શિક્ષકથી કાયર
 થઈ જનાર મૂર્ખજ ગણાય છે. માટે જે સમયે
 દેવેચ્છાથી તે શિક્ષક પાસે આવે કે તરત તેના
 પાસેથી લેવાનો શુભ લાભ લેવા ચુંકવું નહિ,
 તેમ જોઈને કાળજીપૂર્વક પણ ન જવું.

વિપત્તિના વખતરૂપ મહાકવિ, કે જે વ્યાકરણ ભણ્યો નથી, જેણે કાવ્ય, કોશ, કથા અને કથાનકો જોયાં નથી, અને જે રસ કે અલંકારને જાણતો નથી, તેમ છતાં પોતે પોતાની સામે લડનાર વીર અને ધીર પુરુષની જેટલી અને જેવી કીર્તિ લોકમાં પ્રસિદ્ધ કરે છે; તેટલી અને તેવી પોતાના મિત્રની પણ કીર્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં ઉત્સાહ બાંધનારા મહાકવિઓ ક્યાંકજ અને કોઈકજ સમયે મળી શકે છે. માટે જેને વિપત્તિનો વખત આવે તેણે ‘આપણી આ જગતમાં સત્કીર્તિ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે આ વિપત્તિના વખતરૂપ મહાકવિ આપણને મળ્યો છે.’ એમ જાણી અને વિચારી જેમ સારી કીર્તિ થાય તેવાં ચરિત્રો કરી તેને પોતાનો ગુણ ગાનાર કરી મેલવો એ વીર પુરુષોનું કામ છે.

હું એમ માનું છું કે, વિપત્તિના સમયરૂપ વૈધરાજ, માત્ર પોતે પાસે રહીનેજ અનેક રાજાઓનાં અને અનેક રંકોનાં યશરૂપ શરીરોને સૂર્ય અને ચંદ્ર તપે ત્યાંસુધી જરામરણના ભય-

વગરનાં કરીને, - જેમાં આઠ પ્રકારની ચિકિત્સા રચેલ છે, જેમાં ઋતુચર્યા બાંધેલ છે, જેમાં દિનચર્યા દર્શાવેલ છે, જેમાં કાલજ્ઞાનનો આડંબર દેખાડેલ છે, જેમાં નાડીજ્ઞાનની મહત્તા ગુંથેલ છે, ને જેમાં વિસ્તારથી શારીરનો ભાગ વર્ણવેલ છે, એવા અતિ સુંદર પ્રબંધો બાંધ્યા છતાં, એક પણ રાજાને કે રંકને જરામરણના ભયવગરના કરવાને અસમર્થ એવા ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ્ટ આદિ આયુર્વેદના આચાર્યોને પણ, - હસી કાઢે છે. સારાંશ કે, આયુર્વેદના આચાર્યો પણ માણસને અજર કે અમર કરી શકતા નથી, ને વિપત્તિનો સમય તો માણસને અજર તથા અમર કરે છે.

અગણિત રાક્ષસોને ઉખેડી કાઢવામાં આલસ્ય વગરના શ્રીરામચંદ્ર, વૈરિના વનમાં દાવાનલરૂપ પુણ્યશ્લોક નલરાજ, પોતાની પ્રજાના અંતઃકરણરૂપી રાત્રિવિકાસી કમલનો પ્રકાશ કરવામાં ચંદ્રરૂપ હરિશ્ચંદ્ર, અને દૂરે દિશામાં પ્રખ્યાત સત્કીર્તિવાળા પાંડવો, એ સઘળાઓને જો વિ-

પત્તિ ન આવી હોત અને તે વિપત્તિને તરછો-
ડીને સામા ન થયા હોત તો શું પુરાણ અને
ઇતિહાસોમાં પ્રસિદ્ધ, નિરૂપમ, પવિત્ર અને આજ
સુધી પણ જીવી ન થયેલી ખ્યાતિને મેળવી
શકત ? કદી નજ મેળવી શકત એમ સૌ કોઈ
કહી શકશે. જે જે પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિ-
દ્વાન થઈ ગયા તે કહે છે કે પોતાની ધીરજની,
પ્રિયાની પ્રીતિની, મિત્રોની મિત્રતાની, અને
ભાઈઓના સ્નેહની પરીક્ષા કરવાની કસોટી વિ-
પત્તિના વખત જેવી બીજી કોઈ આખી પૃથ્વી-
માં નથી. માટે તે કસોટી મળે ત્યારે ઉપર લ-
ખેલી ચાર આખતની પરીક્ષા કરવામાં કોણ ચૂકે ?
સારાંશ કે, વિપત્તિના આવવાથી ગાભરા ન
થઈ જઈ તેને એક કિમતી કસોટી સરખી
ગણવી.

આ વિષયમાં કેવલ ભારતભૂમિના ભૂપણ-
રૂપ મહામાન્યયશવાળા આર્યાવર્તવાસિ આર્યવિ-
દ્વાનોજ એકમત થાયછે એમ નથી, પણ વિદ્વા-
નોમાં અણેસર એવા પાશ્વમાત્ય વિદ્વાનો પણ

એ વિષયમાં વિરુદ્ધ વિચાર ધરાવતા નથી. જુવો
 રા. રા. મનઃસુખરામકૃત “અસ્તોદય.”-વિ-
 પદ્દેલામાં પરમકૃપાલુ પરમેશ્વરની જેવી નિષ્ક-
 પટ મનથી ભક્તિ થાયછે તેનો હજારમો અંશ
 પાંચ સંપત્તિની વેલામાં થતો નથી એ કોનું
 અનુભવ્યું છે. ધર્મીની ઉપર જે કાંઈ આવી પડેછે
 તેને લોકો તો સાંઝે માનો કે નરતું માનો પણ
 પરિણામે તે અલ્પુદયનુંજ કારણ થઈ પડેછે.-
 એમ લખનાર યૂનાન ભૂમિનાભૂષણરૂપ પ્લેટો
 નામના વિદ્વાને, પોતાના રચેલા વિપદ્વિષયનિ-
 બંધમાં વિપત્તિમાં કાંઈ દુઃખ નથી એવું પ્રતિ-
 પાદન કરી, તેજ પોતાના મતનું દઢીકરણ કર-
 વામાટે બીજા વિદ્વાનનું “જે માણસે કોઈ દિવસ
 વિપત્તિ જોઈ નથી તે જેવો કોઈ દુઃખી નથી”
 એવું વચન લખનાર રોમના પ્રખ્યાત પંડિત
 સેનીક નામના વિદ્વાને, અને સદ્ગુણો વિપત્તિ-
 વિના પ્રકાશ પામતાજ નથી એવું પ્રતિપાદન
 કરનારા લાઉ એકન નામના ઉત્તમ પંડિતે પણ,
 વિપદ્દેલામાં આનંદોદયના સ્વરૂપ વિષયની વેલા કાંઈપણ

નિંદવા લાયક નથી એ વિષયમાં, આપણા આર્ય
વિક્ષાનો સાથે ઐકમત્ય જાહેર રીતે જણાવેલ
છે. તેમજ શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વમાં—

સુખં વા યદિ વા દુઃખં પ્રિયં વા યદિ વાપ્રિયમ્
પ્રાપ્તં પ્રાપ્તમનુભવેદ્દુઃખેનાપરાજિતઃ

સુખસ્યાનંતરં દુઃખં દુઃખસ્યાનંતરં સુખમ્ ॥

પર્યાયેણોપસર્પેતે નરં નેમિમરા इव ॥

સુખ અથવા દુઃખ, પ્રિય અથવા અપ્રિય જે જે
પ્રાપ્ત થાય તેનો તેનો અનુભવ હૃદયમાં ધીરજ રા-
ખીને કરવો. સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી
સુખ વારા પ્રમાણે ચક્રના આરાનીપેઠે મનુષ્યને
આવ્યાજ કરેછે. એ પ્રમાણે કેહેવાથી ભગવાન
આસજીએ સંપત્તિમાં સુખથી ઉછુંપલ ન થઈ
જવું અને વિપત્તિમાં દુઃખથી વિહલ ન થઈ જવું
પણુ ધૈર્ય ધારણ કરવું એવો ઉપદેશ કરેલ છે.
વ્યાસજીનાં છેલાં વચનને મહાકવિ કાલીદાસ
પણુ મળતા આવેછે. તે સ્વકૃત મેઘદૂત કાવ્ય-
માં લખેછે કે—

કસ્યાત્યંતં સુખમુપગતં દુઃખમેકાંતતો વા
નીચૈર્ગચ્છત્યુપરિ ચ દશા ચક્રનેમિક્રમેણ ॥

કોને અત્યંત સુખજ પ્રાપ્ત થયેલ છે, અથવા
કોને અત્યંત દુઃખજ પ્રાપ્ત થયેલ છે. કોયને
હમેશાં સુખ પણ હોતું નથી, તેમ કોયને હ-
મેશાં દુઃખ પણ હોતું નથી. સારી નરતી દશા
એટલે ચડતી ઉતરતી દશા ચક્રના પાટાની પેઠે
ફરતીજ આવેછે. એ પ્રમાણે લખવાથી સંપદ્વેલા
અને વિપદ્વેલાનું અતિ ચંચલપણું દર્શાવ્યું છે.
માટેજ થોડા ઘણા દિવસ રહેનારી વિપદ્વેલામાં
ધીરજ છોડી કાયરપણું શામાટે સ્વીકારવું.

વળી વિચારો કે, અવશ્ય આવનારી વિપત્તિ,
કાયરલોકોનું કાયરપણું, વિહ્વલપણું, અને કરુણા
ઉપજાવે એવા તેના રોવાના શબ્દો, સાંભળી મ-
નમાં દયા લાવીને શું પાછી ફરે છે? કદી નથી
ફરતી. ત્યારે બુદ્ધિના ધનથી જેના અખૂટ ખ-
જના આખાદ છે તેવા ધીર અને વીર પુરૂષોએ
એ પ્રચંડ મનવાળી રાંડ વિપત્તિની આગળ શા-
માટે ધીરપણું ફરવું મનુષ્ય ?

વિપત્તિયો અનેક પ્રકારની હોય છે, તોપણ
 ઘણી વિપત્તિનું મૂળ કારણ પોતાનું મૂર્ખપણું
 છે. જો માણસમાં મૂર્ખપણું ન હોય તો વિપત્તિ
 કાંઈ પણ અડચણ કરતી નથી. માત્ર માણસના
 મૂર્ખપણાને લીધેજ સાધારણ વિપત્તિ પણ મોટું
 રૂપ પકડે છે. મૂર્ખતાને નાશ કરનાર વિદ્યા છે.
 માટે વિદ્યા સંપાદન કરી મૂર્ખતાનો નાશ કરવો
 જોઈએ. જુવો કે, મૂર્ખતાવિષે આદિ કવિ વા-
 લ્મીકિયે શું કહ્યું છે ? તેમણે કહ્યું છે કે:-

ન વ્યાધિર્ન વિષં નાપત્તથા નાધિશ્ચ ભૂતલે ।
 સ્વેદાય સ્વશરીરસ્ય મૌર્ખ્યમેકં યથા નૃણામ્ ॥
 આપદો યાદુરુત્તારા યાશ્ચ તુચ્છાઃ કુયોનયઃ ।
 તાસ્તા મૌર્ખ્યાત્પ્રસૂયંતે સ્વદિરાદિવ કંટકાઃ ॥
 વરં શરાવહસ્તસ્ય ચાંડાલાગારવીથિષુ ।
 મિક્ષાર્થમટનં રામ ન મૌર્ખ્યહતજીવિતમ્ ॥
 વરં ઘોરાંધકૂપેષુ કોટરેષ્વેવ મૂરુહામ્ ।
 અંધકીટત્વમેકાંતે ન મૌર્ખ્યમતિદુઃસ્વદં ॥

માણસોને પોતાના શરીરમાં રહેનારી મૂર્ખતા
 જ પ્રમાણે ખેદ કરાવે છે, તેવો ખેદ કરાવનાર

પૃથ્વીમાં નથી આધિ, નથી વ્યાધિ, નથી વિષ
 કે નથી આપત્તિ. દુઃખથી પણ જેનો પાર ન
 આવે એવી જે જે આપત્તિઓ અને જે જે તુચ્છ
 કુયોનિયો આવે છે, તે સર્વ, ખેરમાંથી જેમ કાંટા
 નીકળે તેમ પોતાના મૂર્ખપણામાંથી નીકળે છે.
 હાથમાં રામપાત્ર લઈ ચંડાલની શેરીઓમાં ભીખ
 માગવી તે સાહે, પણ મૂર્ખ રહીને જીવવું તે
 સાહે નથી. ઘોર અંધકુવામાં કે ઝાડવાંના કોટ-
 રમાં આંધળો કીડો થઈને રેહેવું તે સાહે, પણ
 અતિદુઃખ આપનાર મૂર્ખપણું નહિ સાહે.

ભગવાન્ વ્યાસજી પણ

शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम्

શોકનાં હજારો સ્થાનક અને હર્ષનાં સેંકડો
 સ્થાનક મૂઢને પ્રાપ્ત થાયછે, પણ પંડિતને શો-
 કસ્થાન કે હર્ષસ્થાન પ્રાપ્ત થતાંજ નથી, એ વ-
 ચનથી હર્ષ શોકની મૂલભૂત મૂઢતાજ છે એટલે
 મૂર્ખપણુંજ છે એમ દર્શાવે છે.

અર્થપ્રમાણ છે મનિ સર્વ વિપત્તિનાં મૂળરૂપ

મૂર્ખપણાને નાશ કરનારી વિદ્યા મેળવવા માટે
 સર્વે તત્પર થાઓ, આલસ્યને ઉખેડી કાઢો,
 નિદ્રાને દૂર કરો, અને ઉત્સાહ અને સાહસને
 સહાયમાં લઈ, વિદ્યારૂપ સામ્રાજ્યલક્ષ્મીને મે-
 ળવો, કે જેથી પછી તમારી નજરે વિપત્તિ
 આવશેજ નહિ. અનેક પ્રકારની વિપત્તિના સા-
 ગરમાં હીન થયેલા, ધનના લવથી હીન રહેલા
 અને દીનતાએ તાબે કરી લીધેલા આપણે કેવી
 રીતે વિદ્યા મેળવી શકીએ, કેવી રીતે મૂર્ખતાને
 દૂર કરી શકીએ અને કેવી રીતે અલ્પબુદ્ધિ (ચડતી
 આબાદી) નું પાત્ર થઈએ, એમ વિચાર કર-
 નારા મારા મિત્રોને હું પ્રાર્થના કરું છું કે, મિત્રો!
 તમે ગુણાઢ્યે રચેલા કથાસુધાસરિત્સાગર ના-
 મના ગ્રંથથી જાણીતા થાઓ. ભગવાન પાણિનિ,
 કે જેને શિવજીએ ચૌદ સૂત્રો આપી પોતાનો પુત્ર
 કરેલ છે અને જેના બાંધેલ શબ્દશાસ્ત્રને આધારે
 અને તેના નિયમના અનુસારે લખેા તો શું પણ
 કરોડો પુસ્તકો દેવભાષામાં લખાયેલ છે. તેમજ
 વરરૂચિ અને ગુણાઢ્ય એ બેય પ્રખ્યાત વિદ્વાનો

ભગવાન પાણિનિનાજ સમાનકાલમાં થયેલા છે. તે ત્રણેયની પ્રથમ કેવી સ્થિતિ હતી, તેઓની ઉપર કેવા કેવા પ્રકારની વિપત્તિઓએ ચડાઈ કરી હતી, અને તેઓ કેવા કેવા પ્રકારથી તે વિપત્તિઓને સામે થઈ તેનીઉપર જય મેળવી આજ આ સર્વ જગતને વંદવાલાયક પદને પ્રાપ્ત થયા છે ?

ભગવાન વાલ્મીકિનું સ્મરણ કરો, તેના વિષે કેહેવાય છે કે—

‘વેદવિદ્યે પરે પુંસિ જાતે દશરથાત્મજે ।

વેદઃ પ્રાચેતસાદાસીત્સાક્ષાદ્રામાયણાત્મના’ ॥

વેદથી જાણવાલાયક પરમાત્મા રાજા દશરથથી રામરૂપે પ્રકટ થયા, એટલે વેદ પણ ભગવાન વાલ્મીકિથી શ્રીરામાયણરૂપે પ્રકટ થયો. સારાંશ કે જેમ રામચંદ્ર પરમાત્મારૂપ છે તેમજ રામાયણ વેદરૂપ છે. આ કાંઈ તેનો થોડો મહિમા નથી.

Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

વિચારો કે જો ભાતાનું મુખ દીકું નહોતું,

જેને પિતાનું દર્શન પણ થયું નહોતું, જેણે સો-
દર, સુહૃદ્, સંબંધી કે બાંધવોનાં નામ પણ સાં-
ભળ્યાં નહતાં અને કેવલ એક રાફડાથીજ જેનો
જન્મ થયો હતો, એવા તે ભગવાન વાલ્મીકિ
આદ્યકવિ ગણાય છે, આખી પૃથ્વીના કવિઓના
ગુરુરૂપ ગણાય છે અને હુંકમાં બોલિયે તો ક-
વિત્વસૃષ્ટિના પ્રથમ વિદ્યાતા ગણાય છે એ કોનું
અન્તણું છે ?

જન્મ વખતેજ જેને પોતાની જનેતાએ એક
દ્વીપઉપર એટલે નદી વચ્ચેના બેટઉપર મેલી
દીધા હતા, કેવલ આયુષ્યના બલથી અને ઈ-
શ્વરની ઇચ્છાથીજ જેનું પાલન પોષણ થયું હતું,
એવા ભગવાન વ્યાસજીએ એક વેદમાંથી ચાર
વિભાગ કર્યા છે, અઠાર પુરાણો રચ્યાં છે, અને
મહાભારતરૂપ ઇતિહાસની રચના કરી, વેદશાસ્ત્ર
અને પુરાણોનો અભિપ્રાય સરલ રીતે લોકોને
બતાવી આપ્યો છે. એમના મહાભારતવિષે એવું
કહેવાય છે કે 'યદ્ધારતે ન લક્ષ્મ' એટલે જે

ભારતમાં નથી તે નથી. સારાંશ કે ભારતમાં
સર્વ વાત છે. અથવા જે વાત ભારતમાં નથી
તે વાત નથી. અર્થાત્ જોડી છે કે કદપેલ છે
એમ ગણાય છે.

જ્યારે એક બાળુ ચાર વેદ અને એક બાળુ
ભારત મેલી પૂર્વે દેવતાઓએ તુલા કરી
ત્યારે સરહસ્ય ચાર વેદ કરતાં પણ મહત્તાથી
અને ભારથી ભારત અધિક થયું તેથી તેનું નામ
મહાભારત કેહેવાયું છે. વળી કેહેવત છે કે,
“કથાયાં ભારતી કથા” કથામાં ભારતનીજ કથા
ઉત્તમ છે. કર્ણુતસુધી વિલાંસથી ચપલ છે શ્યામ
અને શ્વેત નેત્ર જેનાં એવી કાંતાની પેઠે કર્ણુ
મહારથીના મરણપર્યંત સંભ્રમથી ચપલ છે
શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનાં નેત્ર જેમાં એવી ભા-
રતની કથા કોને આનંદ ન આપે? સર્વને આનંદ
આપે. તેમજ ભગવાન વ્યાસજીવિષે એક કવિ
કહે છે કે,

અચતુર્વદનો બ્રહ્મા દ્વિવાહુરપરો હરિઃ ।

અમિલ્લીધનઃ શમુભગવાન્ વાદરાયણઃ ॥

શ્રીવ્યાસજી ચાર મુખવિના બ્રહ્મા છે. બે ભુ-
જવાળા હરિ છે. અને ત્રણ નેત્રવિના શિવ છે.
આ વાક્યજ ભગવાન વ્યાસજીની અલૌકિક શ-
ક્તિને સૂચવે છે.

વિચારો કે એક તપોવનમાં નિવાસ કરનાર
શાંત અને દાંત એવા ભગવાન જમદગ્નિથી
જેનો જન્મ થયો હતો, એવા વ્યાસજી ઈશ્વરના
ચોવીશ અવતારમાં સત્તરમો અવતાર ગણાય છે.

વનમાં પશુમાત્ર જેને પરિવાર હતો અને વ-
નનાં ફલફૂલમાત્ર જેની વૃત્તિ હતી, એવા ભગ-
વાન પરશુરામ, કે જેણે એકવીશ ફેરે પોતાની
નિર્દય ફરશીની ધારથી નક્ષત્રિય પૃથ્વી કરી છે,
તેપણુ ઈશ્વરનો સોળમો અવતાર ગણાય છે.
તેમજ ભગવાન અગસ્ત્ય, ઋષ્યશૃંગ અને દ્રોણા-
ચાર્યના જન્મચરિત્રોવિષે કોણુ અનુભવું છે ?

માત્ર પાંચ હજાર વર્ષનો દાખલો જોઈએ તો
ઉદારલોકોનો અગ્રેસર રાજા કર્ણ, કે જેને પો-
તાની જીવનમાં માત્ર એ જન્મની વખતેજ એક

પેટીમાં મૂકી નદીમાં નાંખી દીધો, છતાં તેણે
કેટલી કીર્તિ, કેટલી વિદ્યા અને કેટલો અભ્યુદય
મેળવ્યો છે ?

હવે સૂક્ષ્મવિચાર દૂર રાખી સ્થૂલદૃષ્ટિથી જો-
ઈએ તો ભગવાન્ વાલ્મીકિને, ભગવાન્ વ્યાસ-
જીને, પરમેશ્વરાંશ પરશુરામને, અગસ્ત્યને, ઋ-
ષ્યશૃંગને, દ્રોણાચાર્યને અને કર્ણને, શું સુલ્લક્ષ-
પત્તિ અનુકૂલ હતી ? શું મિત્રસંપત્તિ સહાય હતી ?
કે શું લક્ષ્મીની અનુકૂલતા હતી ? વિચારીએ તો
કોઈપણ પ્રકારની અનુકૂલતા નહોતી; કેવલ દૃઢ
મૂળવાળી ખોતાની ઉત્સાહશક્તિ અને લાખો
વિદ્વો આવે તો પણ ચળે નહિ એવી ધૈર્યશક્તિની
સહાયતાથી તેઓ અને બીજા પણ અનેક વિ-
દ્વાનો પરમ અભ્યુદયનું પાત્ર થયા છે.

આ ઠેકાણે કવિચક્રના ચક્રવર્તિરૂપ ત્રિવિક્રમ-
ભટ્ટનો ઉપદેશ સ્મરણમાં લાવો કે તે શું કહે છે ?
તે કહે છે કે—

‘અપહસ્તિતાંતરાયાનર્થાનુરૂપતાનુસાધયતઃ ।
વિધિરપિ વિમતિ તસ્માન્નિરતિશયં સાંહસં यस્ય’

એટલે પોતાનાં ધારેલાં કાર્યોમાં આવતાં વિઘ્નોને
હઠથી હડશેલી દેનાર અને અપ્રતિમ સાહસને
ધારણ કરનાર માણસથી વિધિ પણ બીયે છે.

આ નાનો પણ શ્લોક હૃદયમાં કોતરી રા-
ખવા લાયક છે. એમાં પુરુષપ્રયત્નની કેટલી ખૂબી
બતાવી છે તે તમારું અનુભવે નથી.

મિત્રો! વ્યાસ, વાલ્મીકિ, પરશુરામ વિગેરે
જે ઈશ્વરાંશ ઉપર લખ્યા અને શંકારાચાર્યઆદિ
જે ઈશ્વરાંશ નીચે લખાશે, તેઓવિષે આપણે
એમજ જાણવું જોઈએ કે, પરમ દયાલુ પરમે-
શ્વરે નિરાધાર દુર્બલ સ્થિતિના લોકોને, ઉત્સાહ,
સાહસ અને ધૈર્ય ધારણ કરાવવાજ પોતે પણ
નિરાધાર અને દુર્બલ સ્થિતિમાંજ જન્મ લઈ,
ઉત્સાહ, સાહસ અને ધીરજવડે વિપત્તિ સામે
થવાથી જગતમાં વંદનીય થવાય છે, એવું પો-
તાનાજ દાખલાથી સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. તેમ
ન હોય તો તેને રાજધિરાજને ઘેર કે કોઈ
ધનાઢયને ઘેર જન્મ લેવાની ક્યાં શક્તિ ન હતી ?

તેમ છતાં આપણે જોડલા ઈશ્વરી અવતારો ગણુશું તેનો ધણો ભાગ દુર્બલ સ્થિતિના લોકોમાં જન્મેલો હશે. તેવિષે ઉપર લખેલા કારણ સિવાય બીજું કારણ અનુમાનમાં આવતું નથી.

પ્રથમતો જેના પિતાં પોતાના જન્મથી ત્રીજે વર્ષે કૈલાસવાસી થયા હતા, જેને એક અનાથ વિધવા માતા સિવાય બીજું કોઈ સંબંધી, બંધુ કે બાંધવ નહતું, અને જેને લક્ષ્મીદેવીની પણ અનુકૂલતા નહતી, એટલુંજ નહિ પણ અબલના બલરૂપ જ્ઞાતિ પણ જેને પ્રતિકૂલ હતી, તેમ છતાં પાંચમે વર્ષે યજ્ઞોપવીત ધારણ કરી પોતાની નિરાધાર માતૃશ્રીની રજા લઈ ગુરુને ઘેર વિદ્યાભ્યાસ કરવા ગયા. ઉપરની સર્વ પ્રકારની વિપત્તિઓને તરછોડીને અને નિષ્પ્રતિભ વિદ્યાનું સંપાદન કરીને જેઓએ આખી આર્યાવર્ત્તની સૃષ્ટિના સદ્ગુરુપણાનું સિંહાસન શોભાવ્યું છે, જેના નિઃસીમ અને નિર્મલ સદ્ગુણોને પ્રાચીન અને અર્વાચીન, ૦-Prof. Satya Vrat Shastri Collection. સ્વર્ધર્મા અને પરધર્મા, દેશી અને

પરદેશી, પ્રખ્યાત પંડિતો, અનુભવી વિદ્વાનો
અને કુશલ કવિજનો આજસુધી પણ ગાયા
કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેના શિષ્ય થવાને
ચહાય છે, એવા આર્યવર્ય શ્રીશંકરાચાર્યનું સ્મ-
રણ આપણા અંતઃકરણમાં આવવું જોઈએ. તે-
વિષે કહેવાય છે કે.—

‘શંકરઃ શંકરઃ સાક્ષાત્ વ્યાસો નારાયણઃ સ્વયમ્’

એટલે શંકરાચાર્ય તો સાક્ષાત્ શંકરજ અને
વ્યાસતો સાક્ષાત્ નારાયણજ છે.

આ અરથો પણ શ્લોક એ સદ્ગુરુનો ઓછો
મહિમા બતાવતો નથી. વિશેષ તેના મહિમાને
સૂચવનારા ગ્રંથો શંકરદિગ્વિજયાદિક આપના
જોવામાં આવ્યા છે. તેના રચેલ શારીરભાષ્ય,
અદ્વૈતસિદ્ધિ, ઉપદેશસહસ્રી, ઉપનિષદ્ભાષ્યો,
ઇત્યાદિ અનેક ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોજ અદ્યાપિ તેની
ઈશ્વરાંશતાને સૂચવે છે.

કવિકુલના શિરોમણિરૂપ કાલિદાસના ચરિત્ર-
થી કોણ અજાણ્યું છે? જે કોઈ દુર્બલ સ્થિતિ-
ના આદ્યજીવિ જન્મ લઈ સોળ વર્ષ સુધી તો

અક્ષરજ્ઞાનમાં પણ અજ્ઞાણતા હતા, છતાં જોણે પોતાનો વિવાહ થયા પછી પોતાની અર્ધાંગના રૂપ માધકવિની દીકરીની સર્વ વિદ્યામાં કુશલતા જોઈ, ત્રિપ્રતિમ પ્રયત્નો, નિરવધિશ્રમ અને નિર્વ્યદીક (નિર્મલ) ગુરુભક્તિવડે થોડાજ દિવસમાં કવિચક્રના ચક્રવર્તિપણુના પદને શોભાવ્યું છે. તેનાં રચેલ મેઘદૂત, રઘુવંશ અને કુમારસંભવઆદિ કાવ્યો અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નામનું નાટકરત્ન, એ વિદ્વાન્ લોકોનાં હૃદયને અતુલ આનંદમાં મગ્ન કરે છે.

તેજ પ્રમાણે ભવભૂતિ પણ સાધારણ સ્થિતિનાં માતાપિતાથી જન્મેલા હતા. પણ પોતાના અપ્રતીમ વિદ્યાભ્યાસના પ્રાબલ્યથી સર્વ મનોહર વિદ્યાઓને વશ કરી મહાકવિ કાલિદાસની તુલનામાં ગણાયા છે. કાલિદાસથી અધિક ગણાયેલ છે એમ કેહેવાને પણ આવું પ્રમાણ છે કે,—

એક સમયે ભોજરાજાએ કાલિદાસને પૂછ્યું કે, ‘કવિ કોણ?’ કાલિદાસે એવો ઉત્તર આપેલ છે—

‘वयं वा भवभूतिर्वा वयं वा वयमेव वा ।

उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते' ॥

કવિ તો અમે કાં ભવભૂતિ, અથવા અમે તો
અમેજ; પણ ઉત્તરરામચરિત્રમાં ભવભૂતિ અમારા
કરતાં અધિક છે.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે ભવભૂતિ કાલિદાસ કરતાં પણ અધિક શક્તિ ધરાવતા હતા, કે જેનાં રચેલ માલતીમાધવ, વીરચરિત્ર અને ઉત્તરરામચરિત્ર નામનાં નાટકરત્નો આજે આનંદ આપનારાં નથી.

મિત્રો ! સત્કવિકુલના શિરોરત્નરૂપ મહાકવિ મુરારિની તરફ તમારી મનોવૃત્તિ જોડો. અનર્થરાધવ નામના નાટકરત્નની રચનાથીજ એમની અપ્રતિમ શક્તિરૂપ ઝવેરાત ઝળકી ઉઠે છે. એ મહાકવિનું વિદ્યાતરફ કેટલું પ્રેમ હતું, એ મહાકવિ શાસ્ત્રોનો સાર જાણુવામાં કેટલા ઉંડા ઉતર્યા હતા અને એ મહાકવિએ વિદ્યાના પ્રેમથી કેવા કલેશો સહન કર્યા હતા, તે આ નીચેનું પદ દર્શાવી-
 પદ દર્શાવી-
 પદ દર્શાવી-

‘દેવીં વાચમુપાસતે હિ વહવઃ સારં તુ સારસ્વતમ્
જાનીતે નિતરામસૌ ગુરુકુલક્લિષ્ઠો મુરારિઃ કવિઃ
અબ્ધિર્લંઘિત એવ વાનરભટ્ટૈઃ કિંત્વસ્ય ગંભીરતા
માપાતાલનિમગ્નપીવરતનુર્જાનાતિ મંથાચલઃ ॥

ધણા લોકો સરસ્વતી દેવીની ઉપાસના કરે
છે, (વિદ્યાભ્યાસ કરે છે) પણ સરસ્વતીદેવીનાં
ખરાં હૃદયને તો ગુરુકુલમાં કલેશ પામેલ મુરારિ
કવિજ નાણે છે. ધણા વાનરો સમુદ્રનું ઉલ્લં-
ઘન કરી ગયા છે, પણ સમુદ્રની ગંભીરતા કે-
ટલી છે તેનો જાણનાર તો પાતાલ સુધી સમુ-
દ્રમાં ઘુડી રહેલો મંથરાચલ નામનો પર્વતજ છે.

ઉપરના દૃષ્ટાંતથી, બીજા વિદ્વાનો તો સાર-
સ્વત સમુદ્રને ઉપરથી ઉલ્લંઘન કરી ગયેલા,
પણ તેની ગંભીરતાને પૂર્ણ રીતે જાણનાર તો
મુરારિજ છે, એવું સિદ્ધ થાય છે. વળી મુ-
રારિને જે ‘ગુરુકુલક્લિષ્ઠઃ’ (ગુરુકુલમાં કલેશ પા-
મેલ) એવું વિશેષણ આપ્યું છે, તેથી એમ સિદ્ધ
થાય છે કે મુરારિકવિએ ધણાં મુશ્કેલી સુધી ગુરુ-
કુલમાં રહી અનેક કલેશ સહન કરેલા છે. એમ

ન હોય તો 'ગુરુકુલપ્રીતો, ગુરુકુલાલંબો, ગુરુ-
કુલાધીનો' (ગુરુકુલમાં પ્રસન્ન રહેલો, ગુરુકુલ-
નાજ આધારવાળો, કે ગુરુકુલનેજ આધીન.)
ઇત્યાદિ વિશેષણો ન લખતાં ઉપરનું વિશેષણ
લખેજ નહિ. આવી રીતે ગુરુકુલમાં રંહી કલેશ
સહન કરવાથીજ એ મહાકવિનું વિદ્યાઉપર કેવું
પ્રેમ હતું તેપણ જણાઈ રહે છે. જો તેને વિ-
દ્યામાં અતિપ્રેમ ન હતો તો આવી રીતે ગુરુ-
કુલમાં કલેશ સહન નજ કરત. તેમજ—

‘भवभूतिमनादृत्य निर्वाणचेतसा मया ।

मुरारिपदचिंतायामिदमाधीयते मनः’

સંસારની સમૃદ્ધિનો અનાદર કરી નિર્વાણ
(મોક્ષ) માં ચિત્તરાખી મુરારિપદલિપ્સા (વિષ્ણુનાં
ચરણકમલને મેળવવાની ઇચ્છા)માં માફ મન
જોડાય છે. અથવા ભવભૂતિકવિને આદર ન હેતાં
અને આણુકવિને મનમાં ન લાવતાં, મુરારિકવિનાં
રચેલાં પદોને મેળવવાની ઇચ્છામાં માફ મન
જોડાય છે.

આ બે બાબતોને કારણે મહાકવિ મુરારિ-

રિના મહિમાનો ઉત્કર્ષ કેટલો જણાવે છે તે પ્રસિદ્ધ જણાઈ રહે છે.

કિરાતાર્જુનીય મહાકાવ્યના કરનાર મહાકવિ ભારવિના ચરિત્રમાં પણ ચિત્ત નેડવું નેધએ, કે જેણે વિદ્યાભ્યાસના સમયમાં એક એક અક્ષર પ્રસૂતિ (પસલી) ભરાય તેટલા તલની આવૃત્તિ દઢને ગોખેલો હતો એમ સંભળાય છે.

સત્કવિતારૂપ કામિનીના પંચબાણરૂપ મહાકવિ બાણભટ્ટવિષે ધ્યાન દઢએ તો જણાય છે કે, તેની બાહ્યાવસ્થામાંજ તેની માતૃશ્રી મરણ પામેલ. તેના પિતાજી પણ ત્યાર પછી થોડેજ દિવસે સુરલોકની સભાના સભ્ય થયા હતા. તેને ન હતો મોટો ભાઈ કે ન હતો નાનો ભાઈ. તેને ન હતો કાકો કે ન હતો મામો. કેવલ દીન અને અનાથ વિધવા ફ્રેઈએજ તેનું લાલન, પાલન અને પોષણ કર્યું હતું. આવી રીતે કાંઈ સહાય ન છતાં, ધન ન છતાં અને આધાર પણ ન છતાં તે મહાકવિએ એકાન્ત સ્થિતિમાં, સાહસ અને ધૈર્યની સ્થિરતાથી તથા બુદ્ધિના બલથી

સર્વે વિદ્યાઓમાં કુશલતા મેળવી. તેઓ સર્વે સહ-
વિના મંડલમાં ઇંદ્રના જેવી પદવીને પામેલ છે.
'વાણોચ્છિષ્ટમિદં જગત્' (જગતમાં જે કંઈ કવિ-
તાજન્ય ચમત્કારો છે તે સર્વ આણુકવિના ઉ-
ચ્છિષ્ટ છે. એટલે એણે એટલા એટલા ચમત્કારો
દાખલ કર્યા છે કે તેથી જુદા પ્રકારના નવા ચ-
મત્કારો બીજા કવિઓ પેદા કરી શકતા નથી.)
આ આઠ અક્ષરનું નાનું સરખું પણ વાક્ય તેના
નિઃસીમ મહિમાની મહત્તાને નિવેદન કરે છે.

‘મગ્નઃ કાવ્યૈકમેરુઃ કવિર્વિપણિમહારત્તરાશિ-
ર્વિશીર્ણઃ । શુષ્કઃ શબ્દૌઘસિંધુઃ પ્રલયમુપગતો
વાક્યમાણિક્યકોશઃ ॥ દિવ્યોક્તીનાં નિધાનં નિ-
ધનમુપગતં હા હતા દિવ્યવાણી । વાણે દૂરપ્રયાણે
પ્રણયિનિ વિધિના શાયિતે દીર્ઘનિદ્રામ્ ’ ॥

જ્યારે પરલોકના લાંબા પ્રવાસમાં પ્રીતિવાળા
આણુકવિને વિદ્યાતાએ દીર્ઘનિદ્રા (મૃત્યુ) ને પ-
માડ્યા, ત્યારે તો આજે કાવ્યનો મેરુપર્વત ભાંગી
પડ્યો, આજે કવિઓની બજારમાં રત્નોનો ઢગલો
વેરણાઈ બેસ્યો, પ્રણયિનો શાયિતો, સુકાઈ

ગયો, આને વાક્યરૂપ માણિક્યનો ખજાનો ખૂટી
ગયો, આને દિવ્ય ઉક્તિનો ભંડાર લુપ્ત ગયો,
અને હાય હાય હવે દેવભાષા નાશ પામી.

ઉપરનો શ્લોક કવિચરિત્રના ચૂડામણિ આણ-
કવિ કૈલાસવાસી થયા પછી તેના વિયોગના
અગ્નિથી બળતા ગુણુજ સુસુવિદ્વાનોએ વારંવાર
ગાયેલ છે. એજ આણકવિના યશરૂપ શરીરને
પરિપૂર્ણ રીતે પોષણ કરે છે. જગપ્રસિદ્ધ કાદં-
બરી નામના ગ્રંથનાં થોડાં પણ વાક્યો જોણે
વાંચેલ હશે, તે ઉપરના શ્લોકવિષે જરા પણ
અનુચિત બોલવું નહિ ગણે.

સંભારો, ભગવાન દંડી કવિને. નીચેનું પદ
તેવિષે શું સૂચવે છે?

‘जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभवत्ध्वनिः ।

कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दंडिनि ॥

જગત્માં વાલ્મીકિ થયા ત્યારે ‘કવિઃ’ એ
રીતે એકવચનમાં શબ્દ બોલાતો, અને વ્યા-
સજી થયા ત્યારે ‘કવી’ એમ દ્વીવચનમાં શબ્દ
બોલાતો અને હે દંડિ! તું જ્યારે જગતમાં જ-

ન્યે ત્યારે 'કવયઃ' એમ બહુવચનમાં શબ્દ બોલાય છે. સારાંશ કે પ્રથમ એક જ વાદમીડિ આદ્યકવિ ગણાતા. પછી વ્યાસજી થયા એટલે જો કવિ થયા એટલે 'કવી' કહેવાયા; અને તું થયો ત્યારે 'કવયઃ' બહુવચન કહેવાયું. અર્થાત્ વ્યાસ વાદમીડિની બરોબરી ધરાવનાર તું પણ છે.

એ ઉપરનું નાનું સરખું પણ પદ દંડિકવિની નિષ્પ્રતિમ સત્કીર્તિને સૂચવે છે. એ મહાકવિના રચેલ કાવ્યાદર્શ, દશકુમારચરિત્ર અને મહિકામારૂતપ્રકરણ, એ ગ્રંથો પણ અદ્યાપિ તેમની શક્તિને સૂચવે છે.

જે કવિ પોતાની અતિબાહ્યાવસ્થામાંજ પોતાના પિતાના પ્રાણનાશ (મૃત્યુ) થી ઘણે ઠેકાણેથી અપમાન પામેલા હતા, જેણે પોતાનાં માયાહુ માતા પાસેથી કોઈ મંત્રચિતામણિ લઈ, તેવડે સરસ્વતીની આરાધના કરી 'મહાકવીશ્વર' એવી ખ્યાતિને મેળવી હતી, અને જેણે શ્રીહર્ષ નામના રાજાના યશસ્વ શરીરને અજર અને અમર કર્યું હતું, એવા વૈષ્ણવ રીતિથી મહાનિ-

ધાનને સ્થાપનાર ધાવક કવિનું ચરિત્ર કેનાં ચિ-
ત્તને આકર્ષણ નથી કરતું ?

મિત્રો ! હું કેટલાક લખું ? સુખંધુ, જયદેવ,
વરાહમિહિર, અમરસિંહ, મયૂર અને ભાસ
આદિ મહાકવિયો; ભાસ્કરાચાર્ય આદિ ખગોળ-
વેત્તાઓ; પાણિની, ગૌતમ, અક્ષપાદ, જૈમિનિ
અને પતંજલિ આદિ શાસ્ત્રોના બાંધનારાઓ, જે
જે પ્રજાવાનમાં અગ્રેસર અને વિદ્વાનોના શિ-
રોમણિરૂપ થઈ ગયા છે, તેમાંનો કોઈ પણ
રાજા, રાજાધિકારી, ધનવાન કે કોઈ સારી આ-
જીવિકાથી નિશ્ચિત ન હતો. તે સર્વે પણ સા-
ધારણ સ્થિતિનાં માતાપિતાથી જન્મ પામેલા,
નિર્ધન, નિરાધાર અને નિઃસહાય (સહાયવગ-
રના) હતા, પણ તેઓએ પોતાનાં ધૈર્ય, ઉત્સાહ,
અને ઉદ્યોગનીજ માત્ર સહાયથી હજારો વિપત્તિ-
ઓને પરાજય પમાડી પોતાનાં યશસ્વ શરીરને
અંજર અને અમર કર્યાં છે, એમ તેનાં ક્યાંઈથી
ચોડાંધણાં વૃત્તાંતો મળી આવે છે તેજ નિવે-
દન કરું છું.

પ્રિયમિત્રો ! અનુકૂલ સંપત્તિવાળાને પણ ધણું કરવાનું છે. સત્કવિના શેખરરૂપ મહાકવિ રાજ-શેખર એક મોટા રાજા હતા. તેણે બાલ્યાવસ્થામાંથીજ વિદ્યાભ્યાસ કરી ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તે સૂર્યવંશમાં સત્યવતી નામનાં તેની માતાથી જન્મેલા હતા. રઘુકુલમાં ચૂડામણિ-રૂપ મહેદ્રપાલ રાજના તે ગુરુ હતા. સંસ્કૃત વિદ્યામાં તો તે પારંગત હતા; પણ બીજી પણ અનેક પ્રકારની ભાષાનું તેણે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. કર્પૂરમંજરીસદૃક, વિદ્વશાલભંજિકા નાટિકા અને બાલરામાયણ નાટક એ ત્રણ ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો તેણે રચ્યા હતા. આપણા સદ્ગુરુ શંકરાચાર્યના ચરણમાં દસ હજાર સોનામહોર સાથે તે ત્રણ નાટકો તેણે અર્પણ કર્યા કે જે જોઈ, સર્વ આચાર્યના ચૂડામણિ શ્રીશંકરાચાર્યે નીચે પ્રમાણે તે ગ્રંથોવિષે જણાવ્યું છે.

‘પાતું શ્રોત્રરસાયનં રચયિતું વાચઃસતાં સંમતાઃ ।
 વ્યુત્પત્તિં પરમામવાપ્તુમવધિં લબ્ધું રસશ્રોતસઃ ॥
 મોક્તું સ્વાદુફલં ચ જીવિતતરોર્યદ્યસ્તિ તે કૌતુકં ।
 તદ્જ્ઞાતઃ શૃણુરજિજ્ઞાસુઃ કથં સુસુતીઃ સુખાસ્કંદિની

હે ભાઈ ! ને કર્ણેરસાયન પીવાની ઇચ્છા
 હોય, ને સત્પુરૂષો માન આપે એવી વાણી કરવા-
 ની ઇચ્છા હોય, ને ઉત્તમ વ્યુત્પત્તિ મેળવવાની
 ઇચ્છા હોય, ને રસરૂપ પ્રવાહની અવધિ પામ-
 વાની ઇચ્છા હોય અને ને પોતાના જીવિતરૂપ
 વૃક્ષનું ત્વાદવાળું ફલ ચાખવાની ઇચ્છા હોય,
 તો અમૃતને પણ તિરસ્કાર કરે એવી રાજશેખર
 કવિની સુંદરવાણીને તું સાંભળ.

વિચારો કે શંકરાચાર્ય જેવા મહાત્માએ જેની
 કવિતાવિષે ઉપર પ્રમાણે મત આપ્યું છે; તે કવિ
 કાંઈ સાધારણ શક્તિ નહિ ધરાવતો હોય, અને
 તેવી અપ્રતિમ શક્તિ કાંઈ સાધારણ વિદ્યાભ્યાસથી
 મળતી નથી. એ મહાકવિ મહારાજ રાજશેખરનાં,
 પોતાની વાણીના વિલાસથી સત્કવિયોને હર્ષ પ-
 માડનાર મહાકવિ મહારાજ શ્રીહર્ષનાં, પ્રખ્યાત
 પરાક્રમવાળા વિશ્વખંધુ મહારાજ વિક્રમનાં, અને
 અનેક કવિકુલના વિશ્રામરૂપ મહાકવિ મહારાજ
 ભોજરાજનાં અગ્રિયો તો આજે આપે સાં-
 ભળ્યાં છે. વિચારો કે ને તેઓ આધુનિક રા-

જાઓ અને રાજકુમારોની પેઠે વિવિધ પ્રકારના
 વૈભવને, પરાંગનાનાં મુખ જોવાના સુખને, અને
 અતિચપલ લક્ષ્મીના લાભનેજ સંસારનું સર્વસ્વ
 માનતા હોત, તો હજારો વર્ષે પણ ખૂટે નહિ
 એવા યશસ્વ કોષ (ખજાના)ને કદી તેઓ મે-
 વળત? કદી નહિ.

મહાકવિ શ્રીમાધવિષે પણ તમે ક્યાં અજાણ્યા
 છો? એ મહાકવિયે, શ્રીધર્મનાભ એવે નામે
 રાજના ધર્માધિકારી સુપ્રભદેવના પુત્ર દત્તકથી
 જન્મ લીધો હતો. તે મોટો ધનાઢય હતો કે
 જેની સમૃદ્ધિ અને વૈભવ જોઈ મહારાજા ભોજ-
 રાજે પણ પોતાનાં વૈભવનો ગર્વ છોડ્યો હતો
 એમ સંભળાય છે. ઉપરપ્રમાણે સંપત્તિની અનુ-
 કૂલતા છતાં માધકવિયે આજના ધનાઢય લોકોના
 બાળકોની પેઠે નાનાપ્રકારનાં સુખના અનુભવરૂપ
 સન્નિપાતની નિદ્રામાંજ પોતાની ઉમ્મરનાં વર્ષો
 ગુમાવ્યાં ન હતાં, પણ એણે તો અપ્રતિમ પ્ર-
 યત્નથી સદ્વિદ્યારૂપ ધનને મેળવવામાં લેશ પણ
 ન્યુનતાઓ પાળી નહીં. કે જે ધન તે કવિની

ઉત્તરદશામાં મોટી સહાયતા આપનાર થયું હતું. એવિષે એવી એક લોક વાર્તા છે કે “એ મહાકવિ શ્રીમાધની ઉત્તર અવસ્થામાં તેનો અખૂટ ખજાનો ખુલી ગયો. તેની સર્વ સમૃદ્ધિ સંતાઈ ગઈ અને તેના અનુપમ વૈભવો સ્વપ્ન તુલ્ય થઈ ગયા, તેમ છતાં પણ તે ઉદાર મનના હતા. તેણે પોતાનું રચેલ શિશુપાલવધ એવા નામનું કાવ્ય ભોજરાજાને જોવા મોકલાવ્યું, તે પુસ્તક ઉખેળતાં એક શ્લોકમાં નીચેનું વર્ણન દૃષ્ટિએ પડ્યું.

कुमुदवनमपश्चि श्रीमदंभोजखंडम् ।

त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिवांश्चक्रवाकः॥

उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तम् ।

हतविधिललितानां हा विचित्रो विपाकः ॥

રાત્રિએ ઉઘડનાર કમળનું વન શોભાવગરનું થાય છે અને દિવસે ઉઘડનાર કમળનું વન શોભાવાળું થાય છે, ઘુડ ઉદાસ થાય છે ને ચક્રવાક પ્રસન્ન થાય છે, ઉપનિષદોના સૂર્ય ઉદય પામે છે અને શીત કિરણવાળો ચંદ્ર અ

સ્ત પામે છે, માટે વિદ્યાતાના વિલાસનો પરિ-
ણામ વિચિત્ર છે!

એ શ્લોક ભોજરાજની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેમાં
આવી રીતે પ્રાતઃકાલના વર્ણનમાં છેલ્લા પદથી
અમૂલ્ય ઉપદેશ માધકવિએ નાખેલ, તે ભેદને
મહારાજ ભોજ ઘણા પ્રસન્ન થયા; અને એક
લાખ સોના મહોર તે પુસ્તક લઈ આવનાર
વિદ્યાર્થી સાથે મહાકવિ માધને મોકલાવી. પણ
કવિ જન્મથી ઉદાર સ્વભાવના હતા અને અનેક
કવિઓને પોતે કવિતા સાંભળી ઇનામો આપતા;
જેથી આવી અવસ્થામાં પણ માગણીલોકો તેની
આશા રાખતા, અને તેના ઉતારાનું આરણું છો-
ડતા નહિ; તેથી આવેલી સોનામહોરો થોડાજ
દિવસમાં દીન અનાથ અને સત્કવિઓને આપ-
વાથી થઈ રહી. આવી રીતે અખૂટ ખજાનાના
અધિપતિ માધકવિને છેલ્લી અવસ્થામાં પૈસાની
તાણ હોવાથી ખીજે કાંઈજ ખેદ નહોતો, પણ
'દીન અનાથ અને સત્કવિઓ હવે મારી પા-
સેથી નિરાશ થઈ પાછા ફરશે' એ વાતનું

એના મનમાં કોઈ બુદ્ધાન્ પ્રકારનું દુઃખ થતું.
 તે પોતાની પવિત્ર પતિવ્રતા સ્ત્રીપ્રત્યે કહેલાં
 છેલ્લાં વાક્યથીજ જણાયછે. જ્યારે મહારાજ ભો-
 જરાજે આપેલી સોનામહોરો અપાઈ ગઈ, ત્યારે
 પોતાના અને પોતાની સ્ત્રીના અલંકારો અને ઉ-
 ત્તમ વસ્ત્રો વેચીને પણ, તેમાંથી આવેલા પૈસા
 અર્થિલોકોને આપી દીધા. એટલુંજ નહીં પણ
 ઘરમાંથી ધાતુનાં પાત્રો પણ વેચી નાંખી આ-
 વેલા પૈસાથી પોતાના આશ્રિતોની આશા પૂર્ણ
 કરી. પણ માગણીની ભીડ તો આંગણપાસે
 તેવી ને તેવી રહેતી. કારણકે તેનું પ્રખ્યાત નામ
 સાંભળી દેશ અને વિદેશના લોકો આશા બાંધી
 પ્રતિદિવસ નવા નવા તેને આંગણે સવારમાં આવી
 બેસતા. એમ જ્યારે આશાથી આવેલા લોકોને
 આપવાનું પોતાની પાસે કાંઈજ ન હતું, અને
 પોતે સવારમાં પોતાના આંગણમાં અર્થિલોકની
 ભીડ દીઠી, ત્યારે પોતાની પવિત્ર સ્ત્રીને કહ્યું કે.—

દારિદ્ર્યાનલસંતાપઃ શાંતઃ સંતોષવારિણા ।

અથાશામગજન્મા તુ કેન શાંતો ભવિષ્યતિ' ॥

પ્રિયા ! દારિદ્ર્ય અગ્નિનો તાપતો સંતોષરૂપ
શીતલ જલથી શાંત થઈ ગયો છે, પણ માગ-
ણલોકોની આશાનો ભંગ થાશે તેથી થયેલો
તાપ સાથી શાંત થશે ?

આટલું વાક્ય બોલતાં તો તે અપ્રતિભ ઉદાર
કવિના પ્રાણુ ઉડી જ ગયા. ધન્ય છે તેના મા-
તાપિતાને, ધન્ય છે તેની સદ્વિદ્યાને અને ધન્ય
છે તેની ઉત્તમ ઉદારતાને ! કે પોતે પોતાની આ-
ખી ઉમ્મરમાં વિદ્વાન્ કવિ, દીન અને અના-
થોને આશ્રય આપવામાં જ પોતાના અખૂટ ખ-
જના લુંટાવી દઈ, પોતે ગર્ભશ્રીમંત છતાં દરિ-
દ્રસ્થિતિમાં આવ્યા તોપણ પોતાને આંગણે આ-
શાથી આવેલા પંડિત, કવિ, દીન, અને અના-
થની પાસે, 'હવે મારી પાસે કાંઈ જ નથી અને
હું તમોને કાંઈ નહીં આપું' એવા શબ્દો મુખ-
માંથી કાઢ્યા નહીં, એટલું જ નહિ પણ તેઓ
હવે મારી પાસેથી નીરાશ થઈ પાછા ફરશે એ
ખેદમાં જ પોતાના પ્રાણ છોડી દીધા. એ શું
થોડી વાત છે ? શ્રીમંતોનું શું કર્તવ્ય છે તે મા-

ધકવિનાં ચરિત્રથીજ સિદ્ધ થાયછે. આજના શ્રીમંતો એમ સમજે છે, કે 'ભણવું એ નિર્વૈત લોકોનુંજ કામ છે. શ્રીમંતોએ તો પોતાના પૈસાને પ્રાણતુલ્ય સાચવી સંસારના સુખમાં મગ્ન રહેવું.' પણ વિચારવું જોઈએ કે કવિરાજધિરાજ માધકવિ પોતે ગર્ભશ્રીમંત હતા તેમ છતાં, તેણે કેવો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો ? એમની વિદ્યા એમની કવિત્વશક્તિ, અને એમનું અપ્રતિમ જ્ઞાન, એમણે રચેલ શિશુપાલવધ અથવા માધકાવ્ય વાંચવાથી પૂર્ણ જણાઈ રહેછે. એ માધકાવ્ય એવી યુક્તિથી રચેલું છે કે તેના નવ સર્ગ ભણે તો માણસ મોટો પંડિત થાયછે. એ વિષે કહેવાય છે કે.—

‘નવસર્ગે ગતે માઘે નવઃ શબ્દો ન વર્ત્તતે’

“નવ સર્ગ માધના થઈ જાય છે તો પછી નવો શબ્દ કોઈ રહેતો નથી.” અર્થાત્ નવ સર્ગ માધના શીખવાથી સઘળું શબ્દજ્ઞાન થઈ જાયછે.

એક મહાન ટીકાકાર મહિનાથ પંડિત પોતાવિષે કહે છે કે, માઘ મેઘ ગતં વયઃ એટલે “મારી

આખી ઉમ્મર માધકાવ્યની અને મેઘદૂત કાવ્યની
ટીકા કરવામાંજ ગઈ છે.” તેમ ખીજે અનુ-
ભવી પ્રાચીન પંડિત કહી ગયેલ છે કે

‘મુરારિપદલિપ્સા ચેત્તદા માઘે રતિં કુરુ’^૧ “જે મુ-
રારિ કવિનાં પદ મેળવાની ઇચ્છા હોય તો માધ
કાવ્યમાં પ્રીતિ કર. અર્થાત્ માધ ભણવાથી મુ-
રારિ કવિ જેવું થવાય છે.”

એક ખીજે ટીકાકાર કહી ગયેલ છે કે,—
‘અપટીકો જનો માઘે મૃશં જાઙ્યેન તાઙ્યતે ।
સુખેન સંતરત્યેવ યદિસ્યાત્કંઠવલ્લભઃ’^૨ ॥

“જેમ લુંગડાંવગરનું માણસ માધમાસમાં
ટાઠથી પીડાય છે, તેમજ જે ટીકાપાસે ન હોય
તો માધકાવ્યમાં જડતાથી માણસ પીડાય છે.
પણ જે તેની વક્ત્રુભા ટીકા કંઠે રાખી હોય તો

૧ આનો ખીજે અર્થ એવો થાય છે કે, વિષ્ણુના પદને
પામવાની ઇચ્છા હોય તો પાપમાં પ્રીતિ કર નહિ.

૨ ઉત્તરાર્દ્ધનો ખીજે અર્થ પ્રસંગને અનુકૂલ નહિ હો-
વાથી લખ્યો નથી આપણે માધકાવ્યવિષે લક્ષ રાખ-
વાનું છે. CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

સુખેથી માથ વિચારી શકેછે. અર્થાત્ દીકા-
વિના તે કાવ્ય જોસે તેવું નથી.”

તે કાવ્ય ઉપર મહિનાથી, સંદેહવિષયક, અને વલ્લભા, એ ત્રણ દીકા તો આપણા જાણવામાં છે, તે સિવાય બીજી પણ દીકાઓ હશે. હવે તે વાત એકકોરે રાખી વિચારો કે એ ગર્ભશ્રીમંત માથ કવિએ કેવો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો છે. કે જેનાં રચેલ કાવ્યઉપર ઉપરપ્રમાણે ઉત્તમ વિદ્વાનોએ પોતાના મત આપેલ છે. વળી એવું કહેવાય છે કે.—

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

नैषधे पदलालित्यं माघे संति त्रयो गुणाः ॥

“એટલે કાલિદાસ કવિની ઉપમા વખાણવા લાયક છે, ભારવિ કવિનું અર્થનું ગૌરવ એટલે પ્રૌઢપણું વખાણવા લાયક છે, નૈષધનું પદલાલિત્ય એટલે પદનું મનોહરપણું વખાણવા લાયક છે, અને માઘમાં તો ઉપમા, અર્થગૌરવ અને પદલાલિત્ય એ ત્રણેય ગુણો વખાણવા યોગ્ય છે.”

CC-0. Prof. Satya Prasad Shastri Collection.
એ અભિપ્રાયનો ઉપરનો શ્લોક પણ તે કાવ્યની

ઓછી મહત્તા દેખાડતો નથી. આપ્રમાણે તે કાવ્યની ઉત્તમતા ઉપરથી તે માધકવિનો ઉત્તમોત્તમ વિદ્યાભ્યાસ પણ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

આવીજ રીતે ભર્તૃહરિ પોતે પ્રખ્યાત મહારાજ છતાં, તેણે વ્યાકરણ, સાહિત્ય અને વેદાંતશાસ્ત્રમાં ઘણો ઉત્તમ અભ્યાસ કર્યો હતો. આમ જો તેવા પુરુષો ગંભીર યોગેશ્વરે તો ઘણા મળી આવે, પણ તેથી પત્રનો વિસ્તાર થઈ જાય છે, માટે ટુંકામાં એજ અમારો અભિપ્રાય છે કે, રાજાઓએ અને રંકોએ, શ્રીમંતોએ અને સાધારણ ગૃહસ્થોએ, બાળકોએ અને જીવાનોએ તથા વૃદ્ધોએ, વિદ્વત્તા અવશ્ય મેળવવી જોઈએ. એટલુંજ નહિ પણ કુલીન કન્યાઓ અને કુલીન સ્ત્રીઓએ પણ વિદ્વત્તારૂપ સંપત્તિ અવશ્ય સંપાદન કરવાની છે. કેટલાએકનો એવો મત છે કે, જો બાલ્યાવસ્થામાં વિદ્યાભ્યાસ ન થયો તો પછી વિદ્યા આવડતીજ નથી, પણ એ બાલવું કેવલ બાળસુ અને કાયરના સરદારોનું છે. વીસ, પચીસ કે ત્રીસ વર્ષનું વય વીતી

ગયા પછી બાલાક્ષર (બારાખડી) શીખવાનો આરંભ કરનારા પણ પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત ધુરંધર પંડિતો થયેલા છે. એ ક્યાં તમારું અનુભવું છે? માટે મારા બાલ્યવયના, સમાનવયના અને આર્ય મિત્રો ! મારી એજ પ્રાર્થના છે કે, દિવસે દિવસે, પોરે પોરે, અને ક્ષણે ક્ષણે, વિદ્યારૂપ સંપત્તિનું સંપાદન કરો. માણસોનો વિદ્યાભ્યાસનો સમય જતોજ નથી. યાવજીવિત વિદ્યાભ્યાસનોજ સમય છે. તેમજ ‘ગતેપિ વયસિ ગ્રાહ્યા વિદ્યા સર્વાત્મના કુર્વૈઃ’ (વૃદ્ધ અવસ્થા થઈ જાય તો પણ વિદ્યા ભણવી.) એ અભ્યાસ કરવાના ઉત્સાહવાળાને અંતરમાં રાખવા યોગ્ય વાક્ય તમે જાણો છો. તેમજ—

किं क्षणेन कुतो विद्या किं कणेन कुतो धनम् ।
‘कणतः क्षणतश्चैव विद्यामर्थं च साधयेत् ॥’

“એક ક્ષણ વિદ્યાભ્યાસવગરનો ગયો તો તેથી શું થયું” એમ વિચારે તેને વિદ્યા ક્યાંથી આવડે? અને એ ‘એક ક્ષણ ગયો તો તેથી શું થયું’ એમ વિચારે તેને ધન ક્યાંથી મળે? માટે

ક્ષણે ક્ષણે વિદ્યા મેળવવી; અને કણે કણે ધન
 મેળવવું.” એ પ્રખ્યાત પંડિત ચાણક્યે પોતાની
 રાજ્યનીતિમાં કહેલું છે. તે તમારું કાંઈ અનુભવ
 નથી. માટે મિત્રો ! ઉત્સાહથી ઉઠો અને કમ્મર
 કશીને વિદ્યારૂપ રાજલક્ષ્મી મેળવવાને માટે મે-
 દાનમાં ઉતરી પડો. એવી કઈ અવસ્થા છે કે
 તે વિદ્યાભ્યાસને ઉપયોગી નથી ? સર્વ અવ-
 સ્થામાં વિદ્યાભ્યાસ ભૂષણરૂપ જ છે. વિદ્યારૂપ
 ચિંતામણિ તમારે સ્વાધીન થયો કે પછી મૂર્ખ-
 તાજન્ય વિપત્તિ તો તમને કદી પણ પરાભવ
 કરવાની જ નહિ એમ નિઃસંશય સમજો. અને
 જ્યારે મૂર્ખતાજન્ય વિપત્તિ દૂર થઈ અને વિક્ષ-
 તારૂપ સંપત્તિ આપણે સંપાદન કરી, તો પછી
 એવી કઈ વિપત્તિ છે કે જે વિક્ષાનોને પરાભવ
 કરે ? જો કે વિક્ષાનોના વિચારમાં તો વિપત્તિ
 કે સંપત્તિ કાંઈ છે જ નહિ, તો પણ કદી આપણે
 એમ ગણિયે કે વિપત્તિઓ છે, તો પણ જ્યારે
 વિપત્તિઓ આવે ત્યારે કેવી રીતે વર્તવું તેનો,
 જેઓ પોતાની બુદ્ધિ, ઉત્સાહ, સહોદરપ્રત્યે સૌ-

હાદ્દ અને સન્મિત્રરૂપ સંપત્તિ ઇત્યાદિની પ્રખ-
લતાથી વિપત્તિરૂપ મહાસાગરને ઉતરેલ છે,
જેઓ પવિત્ર ચરિત્રના આધારરૂપ ગણાય છે,
અને જેઓના ગળામાં સર્વ સદ્ગુણોથી લોભાઈ
ગયેલી ધૈર્યલક્ષ્મીએ સ્વયંવરની માળા અર્પણ
કરેલ છે, એવા પુણ્યશ્લોક નળરાજ, મર્યાદાપુરુષ
રામચંદ્ર, અને ધર્મસ્વરૂપ યુધિષ્ઠિરરાજ, એઓ-
એ,—સર્વ પુરૂષોને સરલ એવો માર્ગ દેખાડ્યો
છે. અને તેની દમયંતી, સીતા અને દ્રૌપદી એ
સ્ત્રિઓએ, સ્ત્રિઓને વિપત્તિના સમયમાં સેવવા
યોગ્ય માર્ગ બતાવ્યો છે.

જે જગતને ઉત્પન્ન કરેછે, જે જગતનું પા-
લન અને પોષણ કરેછે, અને જે સર્વની વિપ-
ત્તિઓને કાપેછે, તે જગદીશ્વરે જગતમાં સર્વ
પદાર્થો અંતવાળાજ રચેલા છે. જ્યારે કોઈ પદાર્થ
અંતવગરના નથી, ત્યારે જગતમાં રહેનારી વિ-
પત્તિ પણ અંતવાળીજ છે એમ સિદ્ધ થાયછે.
જ્યારે એમ સિદ્ધ થાયછે કે, વિપત્તિ પણ અં-
તવાળી છે. એથી જ જગતમાં રહેનારી વિ-
પત્તિ પણ અંતવાળીજ છે એમ સિદ્ધ થાયછે.
જ્યારે એમ સિદ્ધ થાયછે કે, વિપત્તિ પણ અં-
તવાળી છે. એથી જ જગતમાં રહેનારી વિ-
પત્તિ પણ અંતવાળીજ છે એમ સિદ્ધ થાયછે.
જ્યારે એમ સિદ્ધ થાયછે કે, વિપત્તિ પણ અં-
તવાળી છે. એથી જ જગતમાં રહેનારી વિ-
પત્તિ પણ અંતવાળીજ છે એમ સિદ્ધ થાયછે.

આમ થોડા ઘણા દિવસો રહેનારી વિપત્તિ-
 વિષે દીનપણું, ઉદાસીપણું, અને વિન્હળપણું
 કરીને શામાટે પોતાનો અતિથિ આત્મા નિંદ્ય
 કરવો? શામાટે પોતાનો નિર્મલ કીર્તિરૂપ દર્પણ
 મુહૂર્તનના નિઃશ્વાસોથી મેલવાળો કરવો? અને
 શામાટે સર્વને વખાણવા યોગ્ય એવી પોતાની
 બુદ્ધિની, પોતાની ધીરજની ને પોતાના જ્ઞાનની
 હાંસી કરાવવી? આખી પૃથ્વીમાં એવી કોઈ પણ
 વિપત્તિ નથી, કે જેનો ધૈર્યરૂપ ધનને ધરનારા
 મહાપુરુષો તિરસ્કાર ન કરી શકે.

વિપત્તિની સામે મદ્દની પેઠે લઢીને કેટલા
 કેટલા પુરુષો ધીર અને વીરની ગણનામાં મુખ્ય
 નથી ગણાયા? ઘણાય વીરપુરુષો મુખ્ય ગણાયા
 છે. જેઓએ નિર્મલ મનવડે પાળેલ સદાચાર-
 રૂપ અભેદવર્મ (લેઠી ન શકાય એવું અખતર)
 ધારણ કરેલું છે; જેઓએ એક પત્નીવ્રતરૂપ વ-
 જવડે અનેક વિઘ્નરૂપ પર્વતો તોડી નાંખ્યા છે;
 જેઓનાં પૂર્વ, મધ્ય, દક્ષિણ અને ઉત્તર વિ-

મૂલ્ય રત્નની ગણનામાં કદી પણ ગણાતાજ નથી.
 આગળના જેવી વિપત્તિઓ આ સમયે નથી
 આવી પડતી, માટે હર્ષ કરવો ન જોઈએ. એ
 કાંઈ હર્ષનું સ્થાનક નથી. તેવી વિપત્તિઓ નથી
 આવી પડતી, એજ ભરતખંડનાં વીરરૂપ રત્નનો
 અખુટ ખજાનો છેક ખુટી ગયો છે એમ સૂચવે
 છે. જેમ સુવર્ણ વિકરાળ અગ્નિની જ્વાલામાં
 પડવાનું દુઃખ સહન કર્યાવિના સર્વ લોકોના અ-
 લંકારરૂપ થતું નથી, જેમ સારડીની તીક્ષ્ણ અ-
 ણીઉપર ચડવાની વેદના સહન કર્યાવિના મોટા
 મણિઓ મહારાજાઓનાં હૃદય, કંઠ, અને મ-
 સ્તકઉપરનાં ઘરેણાંરૂપ થતા નથી, તેમ મનુષ્ય-
 રૂપ મણિઓ પણ મોટી વિપત્તિઓને સહન
 કર્યાવિના સર્વ લોકોનાં હૃદય અને મસ્તક ઉપર
 ધરવાયોગ્ય અને ભૂમંડલનાં ભૂષણરૂપ થતા નથી,-
 એમ અનેક મહાવિપત્તિઓના પ્રચંડ પ્રહારના
 સહન કરનારા નલ, રામ, અને યુધિષ્ઠરઆદિ
 પવિત્ર રાજાઓનાં નિર્મિત મણિઓના આપણને
 ઉપદેશ કરે છે. માટે જ્યારે વિપત્તિરૂપ ચોદ્ધાઓ

આપણને મારવા આવે ત્યારે કાયરપણનો તિ-
રસ્કાર કરીને, બીકણપણને તરછોડીને, અસા-
વધાનપણનો ત્યાગ કરીને, હું જીતીશ કે હા-
રીશ એવા સંશયને દૂર કરીને અને અનેક વિ-
ધોને ન ગણકારીને, મહારથીની પેઠે લડવામાટે
તેની સામું થવું, એજ ધૈર્યરૂપ ધનને ધારણ કર-
નારા પુરૂષોનો પરમ ધર્મ છે.

જેમાંથી અભ્યુદય^૧ અને નિઃશ્રેયસની^૨ સિદ્ધિ
પ્રાપ્ત થાય તે ધર્મ; તેા ઉપરના ધર્મનો આશ્રય
કરનારને પણ અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ હાથ-
માંજ છે. માટે જ્યારે જ્યારે વિપત્તિઓ આવે,
ત્યારે ત્યારે ખેદરહિત અને ઉત્સાહસહિત રહેવું;
અને જ્યારે જ્યારે સંપત્તિ આવે, ત્યારે ત્યારે
ઉછૂંખલ (ખેડેદ) ન થતાં વિનયથી, વિવેકથી,
સરલતાથી અને નમ્રતાથી વર્તવું જોઈએ.

મિત્રો! વર્તમાનકાલમાં તેા જે વિપત્તિઓને
'વિપત્તિ નામ આપી શકાય, તેવી વિપત્તિના
સહસ્રાંશને (હજારમા હીસસાને) પણ, આપણા

પ્રાચીન પૂર્વજોના પરાક્રમથી અનુભૂત અર્વા-
ચીન (આજના) લોકો, મહાવિપત્તિરૂપ ગણે
છે. જેઓના પૂર્વજોરૂપ દ્વિગજો આખી પૃથ્વીના
ભારને પણ વિપત્તિરૂપ ગણતા નહતા, તે
દ્વિગજોનાજ વંશમાં થયેલાં બાળકો, કુતરા-
ઓના કોલાહલને પણ મહા વિપત્તિરૂપ ગણે
છે. એટલું નહિ પણ કેટલાક તેઓના કોલાહલ
સાંભળીને મનમાં ગ્લાનિ પામી ઘેલા થઈ જાય
છે, કેટલાંક દેશત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરે છે,
અને કેટલાએક તો પોતાના પ્રાણનો પણ ત્યાગ
કરવા ઇચ્છા કરે છે. આ માંડ કહેવું માત્ર તે
હાથીનાં બાળકો પ્રત્યેજ નથી, પરંતુ જેઓ સારા
શીલવાળા છે, જેઓ ક્રોધાળુ અને નિર્મળ
અંતઃકરણવાળા છે, જેઓમાં દોષનો લેશ પણ
નથી, જેઓ ભિત્તમ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે,
અને ખલનાં ખરાબ વાક્યોરૂપ ઝેરે જેના કાનમાં
પ્રથમજ પ્રવેશ કરેલ છે, તેવા મારા કેટલાક
મિત્રો પણ હિપ્પરનાં કાંઈકનાં બાળકોના ખરાબરી
ધરાવે છે, તેઓ પ્રત્યે પણ માંડ આ બોલવું છે.

પ્રિયમિત્રો ! કોઈપણ પ્રકારની વિપત્તિ આવે છે, ત્યારે કેટલાક તે વિપત્તિના વિચારથી ઘેલા થઈ જાય છે, કેટલાક ઉદ્વેગી પામીને દેશ છોડી દેઈ દૂર જતા રહે છે, અને કેટલાએક તો દુઃખ સહન ન થઈ શકવાથી પોતાના પ્રિયપ્રાણને પણ પરહરે છે. હું પૂછું કે, તેઓએ કરેલા ઉપરના ત્રણેય પ્રકાર શું વિપત્તિને નાશ કરવાના ઉપાયો છે ? કે શું વિપત્તિરૂપ સાગરને ઉતરી જવાની પાજરૂપ છે ? કે શું તેઓ વિપત્તિના ઉપદ્રવને શાંત કરવાના કોઈ જુદાજ પ્રકારો છે ? શું તે પ્રકારો અપકીર્તિરૂપ રજને વાળી નાંખે છે ? શું તે પ્રકારો સારી કીર્તિને ઉત્પન્ન કરે છે ? અથવા શું તે પ્રકારો કલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરે છે ? બરોબર ખરી રીતે વિચારીએ તો તો તો ત્રણેય પ્રકાર ઉલટા વિપત્તિને વધારનારા ઉપાયરૂપ છે, દુઃખકીર્તિ મેળવવાના સાધનરૂપ છે, અને કલ્યાણરૂપ કમલનાં વનને ઉખેડી કાઢવામાં મહોન્મત્ત હાથીરૂપ છે.

વિપત્તિના એકો સહકર્તા કરી શકવાથી

કોઈ ઘેલા થઈ ગયા છે, કોઈ દેશ છોડી દૂર જતા રહ્યા છે, અને કોઈ પોતાના પ્રિય પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરી ગયા છે. એવા જન્મથી આજસુધીમાં આપણે ઘણા જોયા છે, ઘણા સાંભળ્યા છે, અને ઘણાનો અનુભવ કરેલ છે. તેઓ જો કે સારા શીલવાળા, સારા ગુણવાળા, અને નિર્દોષ હતા, તે છતાં તે ઉપર કોઈએ દુઃશીલપણનો આરોપ મૂકેલ છે, કોઈએ અનીતિનો આરોપ મૂકેલ છે, કોઈએ દુર્જનતાનો આરોપ મૂકેલ છે, કોઈએ નઠારી ચાલનો આરોપ મૂકેલ છે, અને કોઈએ મહા અપરાધીપણનો આરોપ મૂકેલ છે. બીજાઓ તેવા આરોપ ઝોઢાડે તેમાં શું આશ્ચર્ય, પરંતુ માતાપિતા, મિત્ર, સંબંધી, અને બાંધવો પણ કોટી પ્રકારના વિકલ્પ કરી, પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે આરોપ ઝોઢાડે છે. એવી વિપત્તિના ભયથી ઘેલું થઈ જવું, દેશત્યાગ કરવો, કે દેહત્યાગ કરવો તે ઉલટું વિપત્તિને હજાર પ્રકારે પહોંચાડે છે. અપકીર્તિરૂપ વિપત્તિ વેલને વધારે છે, અને સ-

ત્કીર્તિરૂપ અમૃતના સમુદ્રને શોશી લે છે.

વિદ્વાનો બીજી વિપત્તિઓને વિપત્તિમાંજ ગણુતા નથી, કેવળ મનુષ્યરૂપ રતની હાનિનેજ મહાવિપત્તિરૂપ ગણે છે. તેવી પણ મહાવિપત્તિમાં પ્રાણુત્યાગ ન કરવો, એ રીતે સર્વ ક્વિકુલના શિરોમણિરૂપ આણુભટ્ટ ઉપદેશ કરે છે. તે કહેછે કે, ‘પોતાનો પિતા, પોતાનો ભાઈ, પોતાનો મિત્ર, કે પોતાનો પતિ મરણુ પામે, ત્યારે જો પ્રાણુ પોતાની મેળે જાય નહિ તો તેને બલાત્કારથી છોડવા નહિ. કેમકે કોઈપણ મરણુ પામે તેની પાછળ બલાત્કારથી મરણુ પામવું એ અતિનિષ્ફળ છે, એ અવિદ્વાન માણુસોનો પાડેલ માર્ગ છે, એ મોહનો વિલાસ છે, એ અજ્ઞાનની પદ્ધતિ છે, એ વેગનું આચરણ છે, એ ક્ષુદ્ર દૃષ્ટિ છે, અને એ મૂર્ખતાથી થયેલી ભૂલ છે,’ દેવતાઓને પણ દુઃસહ, એવી મનુષ્યરતની હાનિરૂપ વિપત્તિમાં પણ પ્રાણુત્યાગ ન કરવો, એમ ઉપદેશ કરનારા આણુભટ્ટે પોતાનો અભિપ્રાય કેવો દર્શાવ્યો છે એ પ્રસિદ્ધ જ નહીં રહે છે.

પવિત્ર મિત્રો ! તમે વારંવાર મનથી વિચાર
 કરો કે, વિપત્તિ ન સહન કરી શકવાથી કરેલો
 પ્રાણુત્યાગ કયા પ્રકારના ગુણને ઉત્પન્ન કરે છે ?
 શું તે આ લોકનું સાંઝું કરે છે ? શું તે પરલો-
 કમાં કલ્યાણ કરે છે ? કે શું તે વિપત્તિને ઉ-
 ખેડી નાખે છે ? કાંઈજ કરતો નથી. અલાતકા-
 રથી કરેલો પ્રાણુત્યાગ આ લોકમાં તો કેવળ તે
 પ્રાણુત્યાગ કરનારનેજ નહિ પણ તેના આખા
 કુટુંબને, દુઃખે પણ વારી ન શકાય એવા દુષ્ટ
 આરોપના પાત્રરૂપ કરી વિપત્તિના સમુદ્રમાં
 બુડાડે છે, અને પરલોકમાં આત્મઘાત કરવાના
 પાપથી હજારો કલ્પસુધી દુઃખેય સહન ન થઈ
 શકે એવી નરકની વેદનાનો અનુભવ કરાવે છે.
 આમ એક વિપત્તિથી આકુલ થઈને પ્રાણુત્યાગ
 કરનાર માણસ હજારો ઉપાયોથી ન મટી શકે
 તેવી લાખો વિપત્તિઓને પોતાની મેળે ખેચી
 લે છે, એ કેવું તેનું અવિદ્યાનપણું, એ કેવો
 તેનો મોહ, એ કેવું તેનું અજ્ઞાન, એ કેવું તેનું
 અદીર્ઘદષ્ટિપણું (ટુંકી નજર) એ કેવું તેનું

અવિચારીપણું, એ કેવું તેનું અંતઃકરણનું ક્ષુદ્ર-
પણું, એ કેવું તેનું બુદ્ધિનું મંદપણું, એ કેવી
તેની ભૂલ અને કેવી તેની મૂર્ખાઈ? આથી બીજું
કયું ખેદનું સ્થાનક, આથી બીજું કયું હસવાનું
સ્થાનક, અને આથી બીજું કયું શરમને રમ-
વાનું સ્થાનક? એજ ખેદનું ઠેકાણું, એજ હાં-
સીનું ઠેકાણું, અને એજ શરમને રમવાનું ઠે-
કાણું, કે જે માણસ એક વિપત્તિથી કાયર થઈ
પ્રાણત્યાગ કરતાં લાખો વિપત્તિઓને પોતાની
મેળે વોરી લે છે.

જીવતાં માણસે નાશ પામેલી સંપત્તિઓ સારા
ઉદ્યમો કરવાથી પાછી મેળવી શકાય છે, જીવતાં
માણસે પદભ્રષ્ટ થયેલી પ્રતિષ્ઠા આપ્તપણું રાખ-
વાથી પાછી મેળવી શકાય છે, જીવતાં માણસે
ગયેલી લક્ષ્મી નીતિવડે વર્તવાથી પાછી પાંખી
શકાય છે, જીવતાં માણસે નાશ પામેલી સત્કી-
ર્તિ, સદાચાર પાળવાથી પાછી પ્રાપ્ત કરી શકાય
છે, જીવતાં માણસે ભુલાઈ જવાયેલી વિદ્યા સારો
અભ્યાસ કરવાથી પાછી મેળવી શકાય છે, જી-

વતાં માણુસે જુદાં પડી ગયેલાં સ્ત્રિયો, પુત્રો,
 મિત્રો, સોદરો, સંબંધિયો, બંધુઓ અને બાંધવો
 સારા પ્રયત્નેથી પાછાં ભેળાં કરી શકાય છે,
 જીવતાં માણુસે દુષ્ટ થયેલી કીર્તિઓ સત્પુરૂષોના
 સમાગમથી સારી કરી શકાય છે, જીવતાં માણુસે
 શત્રુઓએ ખેચી લીધેલી જ્યલક્ષ્મી, ધૈર્ય, શૌર્ય
 અને ઉત્સાહથી પાછી મેળવી શકાય છે, ઘણું
 શું પણ જીવતાં માણુસે તુટી ગયેલી મિત્રતા પણ
 સન્નિમિત્રતા હિતમાંજ નિષ્કપટપણે મન, વચન
 અને કર્મની પ્રવૃત્તિ કરવાથી પાછી સાંધી શકાય
 છે, પરંતુ ગયેલા પ્રાણ હજારો કે લાખો પ્રય-
 ત્નોએ પણ પાછા મેળવી શકાતા નથી. લાખ,
 કોડ, અબજ કે પરાઈ જેટલા પૈસા ખરચીએ
 તોપણ મરણ પામેલા પ્રાણીના પ્રાણ પાછા મે-
 લવી શકાતા નથી, એ કોનું અજ્ઞાણું છે? વિ-
 ચારો, કે પુણ્યશ્લોક નલરાજના વિયોગના દુઃ-
 ખથી દમયંતીએ વિપત્તિની વેળાએ પ્રાણ છો-
 ડ્યા હોવાનો તે પાછું મળી શકે તે સમાગમનું
 અતુલ સુખ મેળવી શકે? સતી સીતાએ

પોતાના પ્રાણુપ્રિય રામચંદ્રનો વિયોગ, રાવણનું
 હરી લઈ જવું, અને રાક્ષસીઓના અનેક
 તિરસ્કાર ઈત્યાદિ અનેક અસહ્ય દુઃખોથી
 પોતાના પ્રાણુ છોડી દીધા હોત, તો તે પાછાં
 રામચંદ્રજીનો જય, રાવણુ, રાવણુની સ્ત્રિયો
 અને આખી લંકાની દુર્દશા, તથા પોતાના પ્રા-
 ણુપ્રિયના પક્ષનો અભ્યુદય જોઈ પરમાનંદનું પાત્ર
 થઈ શકત ? ભગવાન્ વસિષ્ઠ અને ભગવતી અ-
 રૂંધતી એ બેમાંથી એકે પણ, વિશ્વામિત્રે પો-
 તાના સો પુત્રોનો નાશ કર્યો તે સમયે પુત્રોનાં
 મરણરૂપ મહાવિપત્તિને સહન ન થઈ શકવાથી
 પોતાના પ્રાણુ છોડ્યા હોત, તો ભગવાન્ પરા-
 શર જેવા પૌત્ર, વ્યાસજી જેવા પ્રપૌત્ર અને
 શુકદેવજી જેવા નમ્રાની જગત્પ્રસિદ્ધ પ્રખ્યાતિ
 સાંભળી તથા તેના અપ્રતિમ સદ્ગુણો જોઈ અ-
 મંદ આનંદનો અનુભવ કરી શકત ? પવિત્ર સા-
 વિત્રીએ, પોતાનો પ્રાણુનાથ ચમરાજના પાશમાં
 બંધાણો તે સમયે, તેના વિયોગના દુઃખથી પો-
 તાના પ્રાણુનો પ્રધાન કર્યો હોત, તો પોતાના સા-

સુસસરાનો અંધાપો મટવો, પોતાના સસરાને રા-
 જ્ય મળવું, પોતાના માતા-પિતાને સો પુત્ર થવા,
 પોતાને સો પુત્ર થવા અને પોતાના પતિ સત્ય-
 વાનને સજીવન થઈ ચારસો વર્ષનું આયુષ્ય ભો-
 ગવવું, ઈત્યાદિ ઉત્તમોત્તમ વરદાન મેળવી સુ-
 ખસમુદ્રમાં મગ્ન થઈ પોતાના યશસ્વ શરીરને
 અજર અને અમર કરી શકત? સુશીલ શકુંત-
 લાએ, દુર્વાસાના શાપના બળથી મોહ પામેલા
 રાજા દુષ્યંત તરફથી પોતાનો અનાદર થયો તે
 સમયે, ધૈર્ય ન ધારણ કરતાં પ્રાણને પ્રહર્યા હોત,
 તો રાજા દુષ્યંતનું પાછું મળવું, ભરત જેવા ચં-
 કવર્તિ પુત્રના પ્રબલ પ્રતાપનું વધવું અને પ્રતિ-
 દિવસ પોતાની સુખપરંપરાનું ઉછળવું, (ઉપ-
 રાઉપર ક્રમે કરી વધતાં જતાં સુખોથી થતો
 હભરાટ) એઆદિ આનંદનાં નિદાનો (કારણો)
 જોઈ પરમ સંતોષ મેળવી શકત? મહારાણી
 તારાએ, પોતાનો પ્રિયપુત્ર રોહિત સર્પના દંશથી
 નાશ પામ્યો તે સમયે, આપણાં આંખો હોત,
 તો પોતાના પુત્રનું જીવવું થવું, પોતાના પતિ

મહારાજ હરિશ્ચંદ્રનું મળવું, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને
 રુદ્રનાં સાક્ષાત્ દર્શન થવાં અને તેની કૃપાથી
 પાછું અયોધ્યામાં રાજ ભોગવવું, અને છેવટ
 આખી અયોધ્યાને સ્વર્ગમાં લઈ જવી, ઇત્યાદિ
 પોતાના પ્રાણુપતિના અભ્યુદયમાં તે અનુપમ
 સુખનો ભાગ લઈ શકત ? પતિવ્રતા પાંચાલી
 (દ્રૌપદી) એ, કૂર કૌરવોની સભામાં પોતાનાં
 વસ્ત્ર ખેંચાયાં અને દુષ્ટ દુર્યોધનનાં દુર્વાક્ય જે
 સમયે સાંભળ્યાં તે સમયે, પોતાના પ્રાણુનો
 ત્યાગ કર્યો હોત, તો તે પાછાં પોતાના પરાક્રમી
 પ્રાણુનાથનાં અપ્રતિમ પરાક્રમે જોઈ નિઃસીમ
 સુખનું પાત્ર થઈ શકત ? માન્ય મહાશ્વેતાએ, પો-
 તાના પ્રાણુપ્રિય પુંડરીકના, પોતાનાજ વિયોગ-
 ના દુઃખને સહન ન કરી શકવાથી પ્રાણુ ગયા
 એવું. જે સમય સાંભળ્યું તે સમયે, પોતાના
 પ્રાણુ છોડ્યા હોત, અને કુલીન કાદંબરીએ,
 પોતાના પ્રાણુનાથ ચંદ્રાપીડનું મરણ મિત્રના
 વિયોગના દુઃખથી થયું, એમ જે સમયે સાંભ-
 લ્યું તે સમયે પોતાના પ્રાણુ છોડ્યા હોત, તો

તે બેય જણાં પાછાં પરમસુખ પરંપરાનો અ-
 નુભવ લઈ શકત? રાજકુમાર ઋતઃવજે, પોતાની
 પ્રાણપ્રિયા મદાલસા મરણ પામવાના દુસ્સહ દુઃ-
 ખથી પોતાના પ્રાણ છોડ્યા હોત, અને રાજકુમાર
 કંદર્પકેતુએ, પોતાની પ્રાણપ્રિયા વાસવદત્તા વિ-
 ક્યાચલમાં ખોવાઈ જવાથી તેના વિયોગના દુઃખે
 પોતાના પ્રાણ છોડ્યા હોત, તથા મહારાજ પુ-
 રરવાએ, પોતાની પ્રિયા ઉર્વશી ક્યાંઈ ખોવાઈ
 જવાથી પોતાના પ્રાણ છોડ્યા હોત, તો તે-
 યો શું પોતપોતાની પ્રાણપ્રિયાને પ્રાપ્ત થઈને
 પાછા પરમ સુખની સીમાને મેળવી શકત?
 નહિ, કદીપણ તેમ થવું સંભવતું નથી. હું આપને
 કેટલાક ગણાવું? પણ ઘણા સત્યુદ્દેશોએ અને
 ઘણી સતી સ્ત્રીઓએ કોઈ રીતે સહન ન થઈ
 શકે તેવાં દુઃખોને પણ સહન કરી પ્રાણ છો-
 ડવા પ્રત્યે પોતાના વિવેકી મનનું વલણ કર્યું
 નથી. આથીજ સિદ્ધ થાય છે, કે ગમે તેવી
 મહાવિપત્તિ આવી પડે તોપણ માણસે પોતાના
 પ્રાણ છોડવા નહિ.

જેટલા આરોપ પ્રાણુત્યાગ કરનાર માણસ
 ઉપર લોકો મૂકે છે, તેટલાજ આરોપ વિપત્તિના
 ભયથી ઘેલા થઈ જનાર ઉપર અને વિપત્તિના
 ભયથી દૂરદેશ ભાગી જનાર ઉપર મૂકે છે, માટે
 વિપત્તિના ભયથી એવું કાયર ન થઈ જવું, કે
 જેથી ઘેલું થઈ જવાય અને વિપત્તિના ભયથી
 એવું વિકલ ન થઈ જવું, કે જેથી પોતાનો દેશ
 છોડી દૂરદેશમાં વહું જવાય; તેમજ પ્રાણુત્યા-
 ગના પ્રયત્નનો વિચાર તો ગમે તેવી વિપત્તિ
 આવે તોપણ મનમાં લાવવોજ નહિ. પ્રિયમિત્રો!
 કરોડો સોનામહોરો આપીએ તોપણ આપણને
 જે આયુષ્યનો લવ પણ મળતો નથી, એવું
 અમૂલ્ય આયુષ્ય જે ઈશ્વર તરફથી આપણને
 મળેલું છે, તેનો નાશ કોણ મૂર્ખ ક્ષુદ્ર વિપત્તિના
 ભયથી કરે? એ સર્વ થવાનું કારણ માત્ર વિપ-
 ત્તિની ખીક છે, માટે વિપત્તિનેજ તરછોડી
 નાંખવી એટલે તે પછી અંતઃકરણને સ્પર્શ
 કરશેજ નહિ. કેટલાએક પોતે નિર્દોષ હોય છે
 તોપણ દુર્જનના મૂકેલા દુષ્ટ આરોપથી પોતાની

સ્વાભાવિક શરમનેલીધે પોતાના પરમપ્રિય
 પ્રાણને છોડે છે, એપણુ એઓની મોટામાં
 મોટી ભૂલ છે; કેમકે તેમ થયા પછી પણ દુર્જ-
 નોએ મૂકેલો આરોપ મટતો નથી, પરંતુ ઉલટો
 વધારે વધે છે. કેટલાએક પોતાના પુત્રોની
 મૂર્ખાઈથી, કેટલાએક પોતાના ભાઈઓની ભુંડા-
 ઘથી, કેટલાએક પોતાની કાંતાઓના કલેશથી,
 અને કેટલાએક એવાં બીજાં અનેક કારણોથી
 અંતઃકરણ કાયર થઈ જવાનેલીધે પ્રાણત્યાગ
 કરવા તૈયાર થઈ જાય છે, તે તેઓની ભારેમાં
 ભારે ભૂલ. તેમ કરવાથી કાંઈ તેઓનાં તે દુઃખો
 દૂર થતાં નથી, પણ ઉલટા આ લોકમાં અનેક
 પ્રકારના અપયશ વધે છે અને પરલોકમાં
 અનેક પ્રકારનાં નરકની વેદનાઓ ભોગવવી
 પડે છે, કેમકે આત્મહત્યા એ મોટું પાપ છે.
 માટે કોઈએ પણ કોઈ સમયે જન્મે તેવી દુઃસહ
 વિપત્તિઓ આવી પડે તોપણ પ્રાણત્યાગ કર-
 વાનો વિચાર મનમાં પણ ન લાવવો.
 વિપત્તિની વેળાએ કર્તવ્ય શું છે, તે જોડે

પ્રથમથીજ હું આપને જણાવી આવ્યો છું; તોપણ ફરીથી સ્મરણ આપવા વિશેષ કહું છું.

વિપત્તિ અનેક પ્રકારની હોય છે. કોઈ કોઈ સમયે તો સંપત્તિ પણ વિપત્તિરૂપ થઈ પડે છે. જુઓ કે કોઈ જન્મથીજ નિર્ધન માણસ હોય તેને અકસ્માત્ ધન મળે છે, કે સંતાનની પ્રાપ્તિથી નિરાશ થયેલા માણસને સંતાન પ્રાપ્ત થાય છે, કે કોઈ દુઃખી માણસને અકસ્માત્ અતુલ સુખ આવી મળે છે, તે સમયે તેવી સંપત્તિ પણ ઉલટી વિપત્તિરૂપજ થાય છે, કારણ કે તેથી તેઓને હર્ષનો વેગ વધી જતાં શરીરમાં એકાએક કાંઈ વિકાર થઈ જવાથી પ્રાણુ-ત્યાગ થઈ જાય છે. શું આપણે એવા નથી જોયા અને નથી સાંભળ્યા કે જેઓ જન્મથી અતિ નિર્ધનપણાનું દુઃખ ભોગવી છેવટ ધન મળવાથી મૃત્યુને વશ થયા હોય; શું એવા આપણે નથી જોયા અને નથી સાંભળ્યા, કે જેઓ સંતાનના વિષયમાં નિરાશ થઈ છેવટ પુત્રના મુખદર્શનનું સુખ મળ્યાથી હર્ષનો વેગમોજ કાલના બલિ-

દાનરૂપ થયા હોય; શું આપણે એવા નથી જોયા
 અને નથી સાંભળ્યા કે જે અતિ દુઃખના સમુ-
 દ્રના મોજનો માર ખમી ખમીને છેવટ સુખને
 શ્રવણે સાંભળતાંજ પ્રાણુથી જુદા પડી ગયા
 હોય; ઘણા જોયા છે અને ઘણા સાંભળ્યા છે.
 માટે સંપત્તિ અને વિપત્તિ એ બેયને સમયે
 શાસ્ત્રસંગની અને સત્સંગની જરૂર છેજ. જે
 માણસોને શાસ્ત્રસંગ હોય તે કદી વિપત્તિના
 ભયથી ઘેલા થઈ જાય નહિ, વિપત્તિના ભયથી
 દેશત્યાગ કરે નહિ અને વિપત્તિના ભયથી
 પ્રાણુત્યાગ પણ કરેજ નહિ; તેમજ સંપત્તિના
 હર્ષથી પણ તે બાવરા બની જાય નહિ, સંપ-
 ત્તિના નિશાથી તે મદોન્મત્ત થઈ જાય નહિ,
 અને સંપત્તિના સુખથી તે હર્ષસન્નિપાતના ભોગ
 થઈ પડેજ નહિ. જેમ શાસ્ત્રસંગવાળું માણસ
 વિપત્તિથી કે સંપત્તિથી પરાભવ પામતું નથી,
 તેમજ સત્સંગવાળું માણસ પણ વિપત્તિથી કે
 સંપત્તિથી પરાભવ પામતું નથી. વિપત્તિને

સમયે અને સંપત્તિને સમયે મન સ્થિર રહેવા-
માટે માયાળુ મહાત્માઓ કહી ગયા છે કે,—

‘દુઃખે દુઃખાધિકં પश्येत्સુખે પश्येत्સુખાધિકમ્ ।
પુણ્યે પુણ્યાધિકં પश्यેત્પાપે પश्यેન્ન કિંચન’ ॥

“જે સમયે આપણા ઉપર દુઃખ આવી પડે
ત્યારે આપણા કરતાં જે વધારે દુઃખી હોય તેને
જોઈ મનને સ્થિર કરવું, કે આવું પણ લોકો
દુઃખ સહન કરે છે ત્યારે આપણું તે શું દુઃખ
છે? જ્યારે આપણને સુખનો સમય આવે ત્યારે
આપણાથી જે વધારે સુખી હોય તેને જોઈ મ-
નને સ્થિર કરવું, કે લોકો આવાં પણ સુખ
ભોગવે છે તો આપણું સુખ તે શું છે? અને
જ્યારે આપણે પુણ્ય કરિયે ત્યારે આપણા કરતાં
વધારે પુણ્યવાન હોય તેને જોઈને મન સ્થિર
કરવું, કે લોકો આવાં આવાં પણ પુણ્ય કરે છે
તો આપણું તે પુણ્ય શું છે? પણ આપણે પાપ
કરીએ ત્યારે તેમ કરવાનું નથી એટલે જે વ-
ધારે પાપ કરતા હોય તેને જોવા નહીં. ઉપરના

પારીઆદ્રમાં વિપત્તિ અને સંપત્તિમાં માણુ-
સનું શું કર્તવ્ય છે, તે સંક્ષેપથી સારી રીતે
બતાવી દીધું છે, તે પ્રમાણે વર્તનાર કદી વિ-
પત્તિથી કે સંપત્તિથી પરાભવ પામતો નથીજ.
કોઈ પુરાતની વિદ્વાન કહેછે કે—

‘અકાંડપાતજાતાનાં શસ્ત્રાણાં મર્મભેદિનામ્ ।
ગાઢશોકપ્રહારાણામર્ચિતૈવ મહૌષધમ્’ ॥

“શોકરૂપ શસ્ત્રનો ધા એવો છે કે તે આણુ-
માંથી ઉત્પન્ન નથી થતો તેમ છતાં મર્મમાત્રને
એટલે સર્વ કોમળ અંગોને ભેદી નાંખે છે. માટે
તે શોકનો મનમાં વિચાર ન લાવવો એજ તેનું
મોટું ઔષધ છે.”

એ વચનથી પણ આપણને કેવી અમુલ્ય
શીખામણ મળે છે તે વિચારો. તેમજ ‘વિપદિ
ધૈર્યમથામ્યુદયે ક્ષમા’ (પોતાની પડતી દશામાં
ધીરજ રાખવી અને ચડતી દશામાં ક્ષમા રા-
ખવી) એ મહાત્માઓનું સ્વભાવગિરિ લક્ષણ
છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. આ ઉપરથી પણ વિ-

પત્તિમાં અને સંપત્તિમાં શું કર્તવ્ય છે તે જણાઈ રહે છે. એવીજ રીતે—

‘વિપત્સુ મહતાં ચિત્તં પાષાણાદપિ કર્કષમ્ ।
સંપત્સુ મહતાં ચિત્તં ભવેદુત્પલકોમલમ્ ॥

“મહાત્માઓનું હૃદય વિપત્તિની વેળાએ પાષાણ કરતાં પણ કઠણ થાય છે અને સંપત્તિના સમયમાં કમલ કરતાં પણ કોમલ થાય છે” એ બોધવચન પણ વિપત્તિના સમયનું અને સંપત્તિના સમયનું શું કર્તવ્ય છે તે આપણને બતાવે છે. પ્રથમ મૂર્ખતાથી થતી વિપત્તિઓ અને તેને મટાડવાનું સાધન અનેક વિદ્વાનોનું દષ્ટાંત આપી હું આપને દર્શાવી ગયો છું. હવે શરીરની વિપત્તિવિષે આપને હું જણાવું છું.

ઘણા કાયર પુરૂષો આપણા જીવામાં આવ્યા છે, કે કોઈ જવરથી પીડાઈને, કોઈ અતિસારથી અસાર થઈને, કોઈ સંગ્રહણીથી ગળી જઈને, કોઈ અજીર્ણથી અકળાઈને, કોઈ કમળાથી કર- માઈને, કોઈ પ્રજ્વલિત અગ્નિથી બળીને, કોઈ પાં-

ડુથી પીડાઈને, કોઈ રક્તપિત્તની પીડાથી વિરક્ત
 થઈને, કોઈ ક્ષયરોગથી ક્ષીણ થઈને, કોઈ કા-
 સરોગથી ઉદાસ થઈને, કોઈ શ્વાસથી નિરાસ થ-
 ઈને, કોઈ હેડકીથી હારી જઈને, કોઈ સ્વરભે-
 દથી ખેદ પામીને, કોઈ અરોચક, ઉલટી, તૃષ્ણા
 અને મૂર્છાથી મૂર્છિત થઈને, કોઈ પાનાત્પય, દાહ
 અને ઉન્માદથી ઉન્મત્ત થઈને, કોઈ અપસ્માર,
 વાતરોગ અને વાતરક્તથી અશક્ત થઈને, આં-
 ખમાંથી આંસુની ધારાઓ વર્ષાવતા, અતિક્રુણા
 આવે એવી રીતે વિવિધ પ્રકારના વિલાપ
 કરતા અને રાત કે દિવસ ક્ષણ પણ જંપ ન ક-
 રતા ખોતાના પ્રિયપ્રાણને પણ અપ્રિય કરી તે
 તે રોગથી મુક્ત થવા ઈચ્છે છે, તેમજ કોઈ
 આમવાતથી, કોઈ શૂળથી, કોઈ આફરાની વ્યા-
 થિથી, કોઈ ઉદાવર્તથી, કોઈ ગાંઠના રોગથી, કોઈ
 હ્રોગથી, કોઈ મૂત્રકૂટથી કોઈ મુત્રાઘાતથી,
 કોઈ પાણુવીથી, કોઈ શર્કરાથી, કોઈ પ્રમેહથી,
 કોઈ મધુમેહથી, કોઈ પીટિકાથી, કોઈ મેદથી,
 કોઈ જલોદરથી, કોઈ સોજથી, કોઈ અંત્રવૃદ્ધિથી,

કોઈ ગલગંડથી, કોઈ ગંડમાળાથી, કોઈ અપચ્છી, અર્બુદ, શ્લીપદ, વિદ્રધિ કે ત્રણુશોથથી, કોઈ ભગ્નત્રણુથી, કોઈ નાડીત્રણુથી, કોઈ ભગંદરથી, કોઈ ઉપદંશથી, કોઈ શુક્રદોષથી, કોઈ કુષ્ઠથી, કોઈ શીતપિત્તથી, કોઈ શીતવાતથી, કોઈ સ્પર્શવાતથી, કોઈ અમ્લપિત્તથી, કોઈ વિસર્પથી, કોઈ વિસ્ફોટકથી, કોઈ સુરીથી, કોઈ સ્નાયુથી, અને કોઈ ક્ષુદ્રરોગ એટલે મુખ, કાન, આંખ અને માથાના રોગથી કાયર થઈ રોતા અને કળકળતા પુરૂષોને હું પૂછું છું કે, રોવાથી વિલાપથી અને પ્રાણત્યાગ કરવાથી કાંઈ તે વેદના ઝોાછી થાય છે? અથવા રોવું, વિલાપ કરવો કે માથું અને છાતી કુટવાં એ કાંઈ તે તે રોગ મટવાનું સાધન છે? કાંઈજ નહિ. માટે તેવા તેવા રોગની પીડા જે સમયે થાય તે સમયે આપણા પૂર્વનાં પાપનો ક્ષય આવી પીડાઓ ભોગવ્યાવિના થાશેજ નહિ, એમ ધારી ધીરજથી તે દુઃખ સહન કરવું, અને સદ્વૈદ્યોપાસે તેના જે જે ઉપાયો હોય તે સૌથી ઉપાયો અને

માનુષી ઉપાયો કરવા, અને શાસ્ત્રસંગથી અને
 સત્સંગથી દિવસ નિર્ગમન કરવા. ઇશ્વર જે કરે
 છે તે સાંજ કરે છે, માટે આ રોગની પીડા
 કરતાં પણ વધારે કાંઈ મારી ઉપર આપત્તિ
 આવવાની હશે તે ઇશ્વરે આટલેથીજ નિવારણ
 કરી છે, એમ ધારી મન સ્થિર કરવું. ધનસંબંધી
 આપત્તિ આવે ત્યારે પણ ધીરજ રાખી વિચાર
 કરવો, કે સૃષ્ટિના આરંભથી તે આજસુધી અ-
 નેક રંકો રાજ્યો થયા છે, અને અનેક રાજ્યો
 રંક થયા છે. સુખના કે દુઃખના દિવસો સરખા
 હોતાજ નથી. જ્યાંસુધી આપણી નબળી દશા
 છે ત્યાંસુધી તે ધનસંબંધી વિપત્તિ રહેશે તો શું
 થયું? તેથી હારી જઈ 'હાય હાય હવે શું થાશે
 અને લાજ કેમ રહેશે' એવા વિચારથી બાવરા
 ન બની જતાં સદુદ્યોગ કરવામાં કમ્મર કશી
 મંડ્યા રહેવું. એકવાર દશાના યોગે સદુદ્યોગ કઠી
 નિષ્ફલ જાય તો ફરીથી કરવો. બીજે દેરે પણ
 નિષ્ફલ જાય તો પણ ઉત્સાહલંગ ન થતાં પાછો
 આરંભવો.

દુધોગ માની નોખા નોખા ઉધોગો ધન મેળવવા માટે કરે છે. કદાચને તેમાં તેઓ ધન મેળવે છે પણ ખરા, પરંતુ તેઓના કરેલા તે તે ઉધોગો સદુધોગની ગણનામાં ગણાય કે નહિ, તેનો આધાર શાસ્ત્ર અને સત્પુરુષોઉપર રહ્યો છે. માટે ધનસંબંધી વિપત્તિમાં પણ શાસ્ત્રસંગ અને સત્સંગની આવશ્યકતા છેજ; તેમજ ધીરજ, ધર્મ, ઉત્સાહ અને સાહસની પણ જરૂર છે. માટે ધન સંબંધી વિપત્તિમાં શાસ્ત્રસંગ, સત્સંગ, ધર્મ, ધીરજ, ઉત્સાહ અને સાહસ સાથે રાખી, ઇશ્વરઉપર આધાર રાખી, સદુધોગ છોડવો નહિ, તો તે વિપત્તિ કશે પણ પરાભવ કરી શકશે નહિ.

જ્યારે જ્યારે શત્રુઓથી આપણને આપત્તિ આવી પડે, ત્યારે ત્યારે પણ તેથી ભય ન પામતાં વિચારવું જોઈએ, કે—

સંપત્તિ પણ મહાત્માઓને આવે છે અને વિપત્તિ પણ મહાત્માઓને આવે છે. જુઓ

કે, વધે છે પણ ચંદ્ર અને ઘટે છે પણ ચંદ્ર,
તારાઓ વધતા પણ નથી ને ઘટતા પણ નથી.

એમ ધારી વિપત્તિથી કાયર ન થતાં ઉદાર-
શિરોમણિ અલિદાનવની શીખામણુ યાદ લાવવી.
જે સમયે અલિદાનવને વામનજીએ બાંધ્યો અને
અલિદાનવના યોદ્ધા ભગવાનના પાર્ષદો સાથે
યુદ્ધ કરવા જતાં પરાભવ પામ્યા, તે સમયે અ-
લિદાનવે (અલિરાજાએ) કહ્યું છે, કે—

‘સંપદો મહતામેવ મહતામેવ ચાપદઃ ।
વર્ધતે ક્ષીયતે ચંદ્રો નતુ તારાગણઃ ક્વચિત્’ ॥
‘હેવિપ્રચિત્તે હેરાહો હેનેમે શ્રૂયતાં વચઃ ।
માયુધ્યત નિવર્ત્તવ્યં ન નઃ કાલોયમર્થકૃત્ ॥
યઃ પ્રભુઃ સર્વભૂતાનાં સુખદુઃખોપપત્તયે ।
તં નાતિવર્તિતું દૈત્યાઃ પૌરુષૈરીશ્વરઃ પુમાન્ ॥
યો નો ભવાય પ્રાગાસીદભવાય દિવૌકસાં ।
સ એવ ભગવાનઘ વર્ત્તતે તદ્વિપર્યયમ્ ॥
વલેન સચિવૈર્વુદ્ધ્યા દુર્ગૈર્મત્રૌષધાદિભિઃ ।
સામાદિભિરુપાયૈશ્ચ કાલં નાત્યતિ વ જનઃ ॥

भवद्भिर्निर्जिता ह्येते बहुशोनुचरा हरेः ।
 देवैर्ऋद्धा एवाद्य युधि जित्वा नदन्ति नः ॥
 एतान्वयं विजेष्यामो यदि दैवं प्रसीदति ।
 तस्मात् कालं प्रतीक्षध्वं यो नोर्थत्वाय कल्पते,॥

(હે વિપ્રચિત્તિ, હે રાહુ અને હે નેમિ! તમે
 માફ વચન સાંભળો. તમે યુદ્ધ ન કરો અને
 પાછા ફરો, કેમકે આ કાલ (વખત) આપણને
 અનુકૂલ નથી. સર્વ પ્રાણીઓને સુખ અને દુઃ-
 ખનો આપનાર કાલજ છે. માણસ પુરુષાર્થોથી
 કાલને ફેરવી શકતાં નથી. જે કાલ આપણને
 અનુકૂલ હતો, તેજ કાલ હમણું દેવતાઓને અ-
 નુકૂલ છે. અને આપણને પ્રતિકૂલ છે. માણસ
 બલથી, બુદ્ધિથી, કારભારીઓથી, ગઢથી, મં-
 ત્રોથી, ઔષધિથી, અને સામાદિ ઉપાયોથી પણ
 કાલનાં કર્તવ્યને ફેરવી શકતું નથી. તમને જે
 સમયે દૈવ અનુકૂલ હતું તે સમયે તમે એ હ-
 રિના પાર્ષદોને ઘણીવાર જીત્યા છે અને તેઓજ
 આજે આપણને જીતીને ગર્જના કરે છે. વળી
 આપણને જ્યારે દૈવ અનુકૂલ પાસે ત્યારે આ-

પણુ તેઓને જીતશું, માટે આપણને અનુકૂલ કાલ આવવાની વાટ જુઓ.)”

ઉપરની શીખામણુ થોડા અક્ષરની છે પણ ઘણી ઉપયોગી છે. એક અમુદ્ય મણિની માળાની માફક હૃદયમાં રાખી પોતાનો સમય આવવાની વાટ જોઈ, વૈર્ય, શૌર્ય, ઉત્સાહ અને સાહસ સહિત શાસ્ત્રસંગ અને સત્સંગથી આનંદમાં દિવસો નિર્ગમન કરવા અને શત્રુઓથી થતી વિપત્તિથી જરાપણુ ડરવું નહિ. મિત્રો ! જ્યારે રાજસંબંધી આપણા ઉપર વિપત્તિ આંવી પડે, ત્યારે પણ ઘણી ધીરજ ધારણુ કરી, અનેક ઇતિહાસોનાં ઉદાહરણુ હૃદયમાં ઊતારી, જરા પણ ન ગભરાતાં વિપત્તિની સામે થવું. રાજા એ એક ભૂલોકનો પરમેશ્વર છે. એના તરફથી જે કાંઈ આપણને સુખઃદુઃખ મળે તેથી ઘોષો કરવાનું કે શરમાવાનું છેજ નહિ. જે માણસ બીજાને રાજ્યસંબંધી પડેલી વિપત્તિ જોઈને ‘એણે રાજાની મરજી ન સાચવી માટે મર્જી છે અને અમે રાજાની મરજી સાચવી માટે સમજી છીએ,’ એમ

હસે છે, પણ એવો વિચાર કરવો એજ એ હ-
સનારાઓની મૂર્ખતા દેખાડે છે. દૈવના ધરની કે
રાજના ધરની કોઈને ખબર પડતી નથી. 'રા-
જની કૃપા અમારી ઉપરથી નહિજ ઉતરે' એમ
જે માને છે એજ મોટા મૂર્ખ ગણાય છે. જે
ઉપર રાજની કૃપા તે પંડિત અને જે ઉપર
રાજની અકૃપા તે મૂર્ખ, એમ માનવું એ ભૂલ
ભરેલું છે. વિભીષણુ ઉપર રાવણની અકૃપા હતી,
અને વિદુરજીની ઉપર દુર્યોધનની અકૃપા હતી,
તેથી શું વિભીષણુની વિદ્વત્તાની કે વિદુરજીની
વિદ્વત્તાની ન્યૂનતા કોઈ કહી શકશે? આથી મારે
અભિપ્રાય એમ નથી કે રાજની અકૃપાજ મે-
ળવવી. અને ત્યાંસુધી તો રાજની કૃપાજ મે-
ળવવી, પણ આપણાં ભાગ્યના યોગથી તેમ ન
બને તો તેથી ઉદાસ ન થવું. કદિ દશાયોગથી,
દૈવયોગથી કે ભાગ્યયોગથી રાજની ઉલટી અ-
કૃપાજ થાય, ત્યારે તેથી કાયર ન થતાં વિચા-
રવું, કે આપણી હામણાં એવીજ વશીલ છે. જે
આપણે શુદ્ધ મન, શુદ્ધ વચન અને શુદ્ધ કર્મથી

એની ચાકરી કરી છે અને હજી પણ તેવાંજ
 મન-વચન-કર્મથી રાજ્યનું હિતજ ઈચ્છીએ છીએ,
 તો અવશ્ય આ દુર્દશાની અંતે એજ રાજાની
 આપણી ઉપર કૃપા થશેજ. સેંકડો શઠ, હજારો
 હામી, લાખો લુચ્ચાઓ, અને કરોડો કપટી,
 ખુબ કમ્મર કશીને રાત્રિદિવસ આપણી ઉપર
 રાજાની અકૃપા કરાવવા હજારો પ્રકારની ખ-
 ટપટ કરતા ફેરે છે અને કરેશે; પણ આપણી
 જે એકનિષ્ઠાની રાજ્યભક્તિ છે, તો તેઓના સર્વ
 પ્રયાસો નિષ્ફળ થશેજ. મિત્રો! મન-વચન-કર્મથી
 રાજ્યનું હિત ઈચ્છવું એ એક ચિંતામણિ છે.
 રાજ્યભક્તિથીજ માત્ર મોટા મોટા પુરુષો પો-
 તાનું પવિત્ર નામ અહીં અજર અને અમર કરી
 ગયા છે, મોટે રાજાના સંબંધી ગમે તેટલી આ-
 પણી ઉપર આપત્તિ આવી પડે, તોપણ આપણે
 આપણી રાજ્યભક્તિ ન છોડવી. રાજહિત કરનાર
 કદી દુઃખી થયો નથી, થતો નથી અને થશે
 પણ નહિ. પણ રાજનું હિત શું છે, અને રા-

જનું અહિત શું છે, એ સમજવું એ ધણુંજ કઠણુ કામ છે, અને એવાંજ કારણનેલીધે ધણીવાર હિત કરનાર શત્રુ જેવો થઈ પડે છે અને અહિત કરનાર મિત્ર જેવો થઈ પડે છે. એક બાલક પોતાના શિક્ષકને પોતાનો પરમ શત્રુ ગણે છે અને નઠારા માર્ગે ચડાવનાર કોઈ છોકરાને મિત્ર ગણે છે, પણ તેથી તે બાળક ઠપકાને પાત્ર નથી; ઠપકાનું પાત્ર તેનું બાળકપણુંજ છે, તેજ પ્રમાણે આપણે હિતમાં છતાં રાજાઓને અહિત લાગિયે તો તેમાં રાજાનો દોષ લેવાનો નહિ, પણ તે તેની અવસ્થાનો દોષ ગણવો જોઈએ. કૃત્યાકૃત્ય,* હિતાહિત,† અને હેયોપા-
 હેયવિષે‡ ઈશ્વરકૃપાવિના, શાસ્ત્રસંગવિના અને સત્સંગવિના લોકો ધણીવાર ભુલ ખાઈ જાય છે. કેમકે જેને એક માણસ કૃત્ય ગણે છે તેને ખીન્ને અકૃત્ય ગણે છે, જેને એક હિત ગણે છે તેને ખીન્ને અહિત ગણે છે, અને જેને એક હેય ગણે

* કરવાનું અને ન કરવાનું. † સાફ અને નરવું.

‡ ગૃહસ્થ-કરવા યોગ્ય અને મેલો દેવો યોગ્ય.

છે તેને બીજો ઉપાદેય ગણે છે. એમ થવાનું કારણ પણ શાસ્ત્રસંગની ન્યૂનતા છે. માટે આપણે તો ખરો એજ ધર્મ છે કે પગમાં બેડી, હાથમાં ડસકલાં અને ડોકમાં તોક રાજ તરફથી પડેલ છે અને વળી બીજી જે આપત્તિનો અનુભવ તેણે કરાવવો હોય તે કરાવે તોપણ 'ઈશ્વર આપણા રાજનું કલ્યાણ કરો, ઈશ્વર તેને સદ્બુદ્ધિ આપો, અને ઈશ્વર તેની પ્રતિદિવસ ચડતી આબાદી કરો.' ઇત્યાદિ સદ્વિચારો કરવા; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના કુટુંબને, પોતાના પુત્રોને અને પોતાના મિત્રોને પણ તેજ પ્રકારની ભક્તિ રાખવા ઉપદેશ કરવો. રાજ્ય તરફથી થયેલા વિપત્તિરૂપ મહાસાગરને તરવાનું એજ સાધન છે, મિત્રો! હું ખાત્રીથી કહું છું કે ઉપરપ્રમાણે વિચાર કરનાર માણસ કદી પણ દુઃખી થતો નથી. પણ આવો વિચાર શાસ્ત્રસંગવિના આવવો કઠણ છે, માટે રાજદ્વાર થકી થતી વિપત્તિવિષે પણ શાસ્ત્રસંગ અને સત્સંગ જરૂરનો છે.

મિત્રો! માતા, પિતા, ભાઈ, જમાઈ, બેન,

દીકરી, સંબંધી, બંધુ કે બાંધવો, પ્રિય પુત્ર, પ-
 વિત્ર મિત્ર, કુલીન સ્ત્રી, શાણો સરદાર, કે દયાળુ
 સદ્ગુરુ, દૈવયોગથી મરણ પામે ત્યારે તે મોટામાં
 મોટી આપત્તિ છે. તે સમયે શું કર્તવ્ય છે તે
 અવશ્ય વિચારવાનું છે. ઘણા લોકો એ સમયે
 દુઃખથી બાવરા બની જઈ, આંખોમાંથી ચો-
 ધારી આંસુની ધારાઓ વર્ષાવતા છાતી કુટે છે,
 માથા કુટે છે અને દુઃખના આવેશથી પૃથ્વી ઉપર
 પછડાય છે. શું રોવું, છાતી કુટવી, માથું કુટવું અને
 પછડાટીઓ ખાવી, એ મરનાર માણસને કાંઈ
 સંતોષ ઉપજાવે છે? શું તેમ કરવું તે મરનાર
 માણસને મળવાનું સાધન છે? શું તેમ કરવાથી
 મરનાર માણસના આપણે અનૃણી (ગુણના ઓ-
 શીંગણ) થઈએ છીએ? શું તેમ કરવું એ મ-
 રનાર માણસનું પારોક્ષ્ય સૌહાર્દ ગણાય છે? કે
 શું તેમ કરવું તે મરનાર માણસના વિરહથી આ-
 પણને થતી વ્યથાનું ઔષધરૂપ થાય છે? કાંઈજ
 નહિ. તેમ કરવાથી માત્ર પોતાનાં કલ્પિત,
 શરીરબલ, ઈન્દ્રિયબલ, મનોબલ અને આયુષ્યબલ

નાશ થાય છે. એ શિવાય બીજું કંઈ પણ ફલ દેખાતું નથી. મૂર્ખતાની આપત્તિ, શરીરની આપત્તિ, ધનની આપત્તિ, શત્રુઓથી થયેલી આપત્તિ, કે રાજથી થયેલી આપત્તિ, મનુષ્યરત્નની હાનિથી થતી વિપત્તિનો બરોબરી કરી શકતી નથી. મોટામાં મોટી, કઠણમાં કઠણ અને અસહ્યમાં અસહ્ય વિપત્તિ ને ગણીએ તો એજ છે કે મનુષ્યરત્નની હાનિ. એનું કારણ એ છે કે મૂર્ખતાથી થયેલી વિપત્તિ વિક્રતા મેળવ્યાથી દૂર થાયછે, શરીરમાં થયેલી વિપત્તિ સદ્વેદોનાં સારાં ઔષ્ધોનું સેવન કરવાથી શમી જાય છે, ધનસંબંધી વિપત્તિ સારો ઉદ્યોગ કરી ધન સંપાદન કરવાથી મટી જાય છે, શત્રુથી થયેલી વિપત્તિ સન્નિમિત્રોની સહાયતાથી અને પોતાનો અનુકૂલ સમય આવવાથી શાંત પડે છે, રાજથી થયેલી વિપત્તિ નિષ્કપટ મન-વચન-કર્મ-વડે રાજભક્તિ કરવાથી ભાંગી જાય છે, પણ મનુષ્યરત્નની હાનિ થવાથી પડતી મહાવિપત્તિને મટાડે એવું કંયું સાધન છે? મનુષ્યરત્નને જ્યારે

આપણું મંદભાગ્યતા બલથી, આપણી નબળી દશાના જોરથી અને આપણા પ્રતિકૂલ કાલના પ્રતાપથી પ્રબલ પરાક્રમી કાલરૂપ હુંદારો બલાત્કારથી હુંદી લે છે, ત્યારે તે રત્નની હાનિથી આવેલી ખોટને દૂર કરવાને અખુટ ખજાનાઓ કામ આવતા નથી, પવિત્ર મિત્રોની સહાયતા કામે લાગતી નથી અને પ્રબલ પરાક્રમ પણ ઉપયોગી થતું નથી. એવી રીતે જોકે મનુષ્યરૂપ રત્નની હાનિથી આવી પડેલી આપત્તિ અપ્રતિક્રિય એટલે ઉપાયવગરની છે, તોપણ એ આવવાથી ગભરાઈ જઈ ઘેલાં થઈ જવું, દૂર દેશ જતું રહેવું, કે પ્રાણત્યાગ કરવો એ આપણનું કૃત્ય નથી. તેમજ વિલાપકરીને રોવું, છાતી અને માથું કુટવું કે પછડાટીઓ ખાવી, એ પણ આપણું કૃત્ય નથી. તેમ કરવાથી નથી મરનારને લાભ કે નથી આપણને લાભ; માત્ર તેમાંથી અનેક પ્રકારની હાનિજ આપણને થવાની. આ કે એ વસ્તુને મરનાર આપણને હિતેથી પણ ધરાવતા હો, જો તમે મરનાર મા-

ણુસ તરફથી તમારી તરફ થયેલા અપાર ઉપ-
 કારના ભારને ઉતારવા ધારતા હો, જે તમે મ-
 રનાર માણુસનું પારોક્ષ્ય સૌહાર્દ કરવા ઇચ્છતા
 હો, જે તમે મરનાર તરફનો તમારો ધર્મ
 બળવવા આહતા હો અને જે તમે મરનાર મા-
 ણુસનું જ મન-વચન-કર્મથી ઐહિક અને આ-
 મુષ્મિક એટલે આ લોકનું અને પરલોકનું
 કલ્યાણ કરવા ઉત્કંઠા રાખતા હો, તો મરના-
 રનાં માતાપિતાને તીર્થરૂપ ગણીને તેની સેવા
 કરો, મરનારની ધર્મપત્નીપ્રત્યે માતૃબુદ્ધિ બાંધો,
 મરનારની બેનોને પોતાની સગી બેનો બરો-
 બર ગણો, મરનારના જ્યેષ્ઠ બંધુઓને પોતાના
 જ્યેષ્ઠ બંધુરૂપ જાણો, મરનારના કનિષ્ઠ બંધુપ્રત્યે
 પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ બરોબર વહાલપ વધારો,
 મરનારના મિત્રો સાથે મિત્રાઈ બાંધો, મરના-
 રના સ્નેહિત્રોસાથે સ્નેહ સાંધો અને મરનારના
 હેતુને હેતુ તથા દુશ્મનને દુશ્મન જાણો, તેની
 અંતસમયની આજ્ઞા અમલમાં આણો, તેના અં-
 તસમયના શીખામણના અક્ષરોને અમૂલ્ય રત્ન

જાણો અને તેની છેલ્લી ભલામણોમાં ભુલ ન
આણો. તેના નામથી પવિત્ર પાઠશાળાઓ
સ્થાપો, તેના નામથી વિશાલ પુસ્તકાલય ક-
રવો, તેનાં નામથી ઉત્તમ ઔષધાલય ઉઘ-
ડાવો, તેનાં નામથી કન્યાશાળા બંધાવો, સ્ત્રી-
શાળા બંધાવો કે ઉદ્યોગશાળા બંધાવો, તેનાં
નામથી સુંદર દેવાલયો બંધાવો, તેનાં નામથી
ઉંચા કીર્તિસ્તંભ કરાવો, તેના નામથી અપંગ,
અનાથ અને દીન લોકોને અન્નવસ્ત્ર અપાવો,
તેના નામથી તીર્થાટન કરો, અને ટુંકામાં આ-
પણું ધર્મશાસ્ત્રોમાં જે જે ધર્મકૃત્ય લખ્યાં છે
તથા જે જે મરનારનાં હિતકૃત્યો કહ્યાં છે, તે
તે વિધિપૂર્વક શ્રદ્ધાવડે કરો અને પરમ કૃપાળુ
પરમેશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરી માગો, કે ‘આ સર્વ
સત્કૃત્યોનું ઉત્તમ ફલ તે મરનાર માણસને
આપ બક્ષીસ કરજો.’ મહાકવિયોપાસે ઈશ્વરસં-
બંધી સદ્બોધકારક કાવ્યો, કથાઓ, કથાનકો,
ચંપુઓ, આખાનેક સમીક્ષાઓ, નાટકો કે
નાટિકાઓ, સરસ, સરલ અને ઉત્તમોત્તમ ક-

વિતાથી રચાવી તેમાં તે મરનારનું પવિત્ર નામ
 જોડાવો, તે તે પુસ્તકોઉપર તે મરનારનું વિ-
 ચિત્ર છાયાચિત્ર તેનાં ગુણનાં સંક્ષિપ્ત વર્ણન
 સાથે બંધાવો; ઉત્તમોત્તમ કવિની કસાયેલી ક-
 લમથી તેનું પવિત્ર જન્મચિરિત લખાવી તેની
 નકલો પ્રત્યેક દેશ, શહેર અને ગામડાઓની
 નિશાળોમાં, કન્યાશાળાઓમાં, સ્ત્રીશાળાઓમાં,
 પાઠશાળાઓમાં અને પુસ્તકાલયોમાં મોકલાવો.
 અને આપણે રચાવેલી કથાઓ, કથાનકો, ચં-
 પૂઓ અને નાટકો વાંચવાથી, વાક્યચમત્કારથી,
 અર્થચમત્કારથી, રસચમત્કારથી કે અલંકારચ-
 મત્કારથી વાંચનારાઓને, વિચારનારાઓને અને
 ભણનારાઓને જે કાંઈ અનિર્વચનીય અનુપમ
 દૈહિક વિપત્તિને શાંત કરનારાં સાધનો માન-
 સિક વિપત્તિઓને રોકી નહિ શકે, અને માનસિક
 વિપત્તિને શાંત કરનારાં સાધનો દૈહિક વિપ-
 ત્તિઓને રોકી નહિ શકે; તે બેયને શાંત કર-
 નારાં સાધનો આગતુક વિપત્તિને રોકી નહિ
 શકે, અને આગતુક વિપત્તિને રોકનારાં સાધનો

દૈહિક અને માનસિક વિપત્તિને રોકી નહિ શકે પણ એવી કંઈ વિપત્તિ જગત્માં છે, કે જેને શાસ્ત્રસંગ અને સત્સંગ રોકી ન શકે અથવા મૂળથી ન ઉખેડી કાઢે? કોઈ પણ એવી વિપત્તિ નથી કે જેને શાસ્ત્રસંગ અને સત્સંગ નિર્મૂળ નજ કરી શકે. આમ કહેવું કાંઈ ભારે પડતું નથી.

જોકે જેટલાં શાસ્ત્રો છે તે સર્વ લોકોપયોગી અને લોકોપકારકજ છે, કોઈ પણ શાસ્ત્ર નિરૂપયોગિ છેજ નહિ, તોપણ જન્મથી જીવિતપર્યંત જે શાસ્ત્રનો સંગ કરવો તે શાસ્ત્રની સાથે 'સત' શબ્દ જોડવો જોઈએ. અર્થાત્ સત્શાસ્ત્ર હોય તેનો સંગ રાખવો જોઈએ, કેમકે ઉપયોગ અને અનુપયોગ એ અધિકારી ઉપર આધાર રાખે છે. કેટલાક લોકો ધર્મશાસ્ત્રના અધિકારી હોય છે, કેટલાએક અર્થશાસ્ત્રના અધિકારી હોય છે, કેટલાએક કામશાસ્ત્રના અધિકારી હોય છે અને કેટલાએક મોક્ષશાસ્ત્રના અધિકારી હોય છે. આવા કારણોથી જે શાસ્ત્રનો જેનો અધિકાર નથી તેને તે શાસ્ત્ર ઉપયોગિ નથી લાગતું. પણ

શાસ્ત્ર વગર ઉપયોગનું ગણાયજ નહિ, તેમ તે
 સર્વોપયોગી પણ ન ગણાય. પરંતુ આપણું હિત
 શું છે અને અહિત શું છે, આપણું કૃત્ય શું
 છે અને અકૃત્ય શું છે, આપણું હેય શું છે, અને
 ઉપાદેય શું છે. સત્ય શું છે અને અસત્ય શું છે,
 આપણે આપણા માતાપિતાપ્રત્યે કેવી રીતે વ-
 ર્તવું જોઈએ, આપણે સદ્ગુરુઓ અને ગુરુપ-
 ત્તિપ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ, આપણે
 આપણા જ્યેષ્ઠ બંધુઓપ્રત્યે અને કનિષ્ઠબંધુઓ-
 પ્રત્યે કેમ વર્તવું જોઈએ, આપણે આપણા પવિત્ર
 મિત્રોપ્રત્યે અને ધર્મજ્ઞ ધર્મપ્રતીપ્રત્યે કેમ વર્તવું
 જોઈએ, આપણે આપણાં મોટરી જનપ્રત્યે
 અને નાની જનોપ્રત્યે કેમ વર્તવું જોઈએ, આ-
 પણે આપણા પ્રિયપુત્રોપ્રત્યે અને ધર્મિષ્ઠ
 ધર્મપુત્રોપ્રત્યે કેમ વર્તવું જોઈએ, આપણે આ-
 પણા સ્નેહીસંબંધી અને બાંધવોપ્રત્યે કેમ
 વર્તવું જોઈએ, ટુંકામાં આપણું કલ્યાણ કેમ
 વર્તવાથી થાય, આપણી અકલ્યાણતા કેમ
 વર્તવાથી થાય અને આપણું આ લોકનું તથા

પરલોકનું હિત કેમ વર્તવાથી થાય? ઇત્યાદિ
 જેમાંથી જ્ઞાન મળે; જેઓમાં સત્યનેજ કદ્યા-
 ણનું કારણ ગણ્યું હોય; જેઓમાં પવિત્રતાનેજ
 સંપત્તિનું પાત્ર ગણેલ હોય; જેઓમાં અહિંસા-
 નેજ આ લોક અને પરલોકમાં હિત કરનારી
 ગણી હોય; જેઓમાં પરદાર, પરદ્રવ્ય અને
 પરદ્રોહથી દૂર રહેવા માટે વારંવાર ભક્ષામણુ
 કરી હોય; જેઓમાં કામનેજ ઠામ મારવા
 ક્રોધનીસાથેજ વિરોધ રાખવા અને લોભનેજ
 ક્ષોભ પમાડવાને પ્રેરણા કરી હોય; જેઓમાં
 મોહ, મદ અને મત્સર ઉપરજ મત્સર કરવાનું
 કરમાવ્યું હોય; જેઓમાં સદ્ગુરુપ્રત્યે ઈશ્વરયુક્તિ
 કરવા, માતાપિતાપ્રત્યે તીર્થયુક્તિ કરવા અને સ-
 જ્ઞનોપ્રત્યે બંધુયુક્તિ કરવા આજ્ઞા કરી હોય;
 જેઓમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી સર્વશ સર્વશ-
 ક્તિમાન પરમકૃપાલુ પરમેશ્વરનું, શ્રવણ, સ્મ-
 રણ, ધ્યાન, પૂજા અને પ્રાર્થના કરવા તથા દિ-
 વસે દિવસે, પહેરે પહેરે શ્રદ્ધા અને
 અને કાણે કાણે નિષ્કપટ મન-વચન-કર્મથી પ્રા-

છીમાત્રનું કલ્યાણ થાય તેવું પરમેશ્વરપાસે મા-
 ગવા ઉપદેશ કર્યો હોય; જેઓમાં યમ, નિયમ,
 શમ, દમ, શાંતિ, તિતિક્ષા, કૃપા, ક્ષમા, જય
 અને તપચાદિ સાથે પવિત્ર મૈત્રી બાંધવા બ-
 તાવ્યું હોય; જેઓમાં પરનિંદા, પરોપકાર અને
 પરપીડાને પડખે ન ચડવા ચેતવ્યું હોય; જે-
 ઓમાં પારકું સુખ દેખી સુખી થવા, પારકું
 દુઃખ દેખી દુઃખી થવા અને પરોપકાર કરી
 પ્રસન્ન રહેવા લખ્યું હોય; જેઓમાં પરાર્થનેજ
 સ્વાર્થરૂપ જાણવા, પરહિતનેજ સ્વહિતરૂપ
 જાણવા અને પરના ઉદયનેજ પોતાનો ઉદય
 જાણવા પ્રયત્નથી પ્રત્યેક પ્રસંગમાં દર્શાવ્યું હોય;
 જેઓમાં ચૌદ વિદ્યા અને ચોસઠ કળાઓનું સં-
 પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે ઉત્સાહ આપેલ હોય;
 હંકારમાં એટલુંજ કે જેઓમાંથી ઉત્તમોત્તમ
 ગુણો, ઉત્તમોત્તમ વિદ્યાઓ, ઉત્તમોત્તમ ક-
 લાઓ, ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન, ઉત્તમોત્તમ વિજ્ઞાન
 અને આલોચનાશક્તિ વગેરેના ગુણોનાં ઉ-
 ત્તમોત્તમ સાધનો મેળવી શકાય તેઓજ સ-

ત્રશાસ્ત્રો જાણવાં. તેવાંજ શાસ્ત્રોથી લોકો હિ-
તને અને અહિતને, કૃત્યને અને અકૃત્યને, હે-
યને અને ઉપાદેયને, ઝાળખી ગયા છે અને
ઝાળખે છે; અને એવાંજ શાસ્ત્રોના સંગથી લોકો
વિપત્તિના પારને પામ્યા છે ને પામે છે. માટે
જન્મથી તે જીવતાં સુધી તેવાંજ શાસ્ત્રોનો સંગ
રાખો, તેવાંજ શાસ્ત્રોમાં મગ્ન રહો, અને તે-
વાંજ શાસ્ત્રોના અમૂલ્ય ઉપદેશો અમલમાં
આણો; કે જેથી તે ઉપદેશો તમને વિપત્તિમાં
અને સંપત્તિમાં, શોકમાં અને હર્ષમાં, દુર્બલ-
દશામાં અને સખલ દશામાં, ક્ષણે ક્ષણે અત્યંત
ઉપયોગી થઈ પડશે.

જેટલો અને જેવો સારાં શાસ્ત્રના સંગથી
લાભ છે, તેટલો અને તેવોજ સત્સંગથી લાભ
છે, માટે સત્પુરુષોનો સંગ નિરંતર રાખવો. પણ
સત્પુરુષ કોને જાણવો, એ વિચારવાનું છે. અ-
મુક સાતિમાં અમુક કુલમાં કે અમુક વંશમાંજ
સત્પુરુષો થાય એવો કાંઈ નિયમ નથી. નોખા
નોખા ગ્રંથોમાંથી જ્યારે સત્પુરુષોનાં લક્ષણો

મેળવિયે છિયે ત્યારે મહાત્માઓ, સત્પુરુષો અને ગુણીજનોના ગુણો સરખા મળતા આવે છે. તેથી એમ જણાય છે કે મહાત્માઓ સત્પુરુષો અને ગુણીજનો જૂદા નથી. તેઓનાં કેટલાંક લક્ષણો હું તમોને નીચે લખી જણાવું છું.

જુઓ, ભગવાન વ્યાસજી સત્પુરુષોના ધર્મ-વિષે વહે છે કે—

‘અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મણા મનસા ગિરા ।

અનુગ્રહશ્ચ દાનં ચ સતાં ધર્મઃ સનાતનઃ’ ॥

‘સંતઃ સ્વેષ્વપ્યમિત્રેષુ દયાં પ્રાપ્તેષુ કુર્વતે’ ।

‘સતાં સકૃત્સંગતમીપ્સિતં પરૈ-

સ્તતઃ પરં મિત્રમિતિ પ્રચક્ષતે ।

ન ચાફલં સત્પુરુષેણ સંગતં

તતઃ સતઃ સન્નિવસેત્સમાગમે’ ॥

“મન વચન અને કર્મથી પ્રાણીમાત્રનો દ્રોહ ન કરવો, સર્વઉપર અનુગ્રહ રાખવો અને યથાશક્તિ દાન કરવું એ સત્પુરુષોનો સનાતન ધર્મ છે.” “સત્પુરુષો પોતાને શરણે આ-

વેલા પોતાના શત્રુઓઉપર પણ દયા કરેછે.”
 તે “સત્પુરુષોનું એક ફેરાનું મળવું તે સંગત
 કેહેવાય છે, ત્યાર પછી એટલે ખીજા ફેરાના
 મળવાથી મિત્રાઈ ગણાય છે; સત્પુરુષોનું એક
 ફેરાનું મળવું પણ નિષ્ફલ નથી જતું ત્યારે મિ-
 ત્રાઈ તો કેમજ નિષ્ફલ જાય? નજ જાય. મા-
 ટેજ સત્પુરુષોનો સંગ કરવો.”

‘આત્મન્યપિ ન વિશ્વાસસ્તાવદ્भवति सत्सु यः ।
 तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमृच्छति’ ॥

“માણુસોને પોતાના મનનો એવો વિશ્વાસ
 નથી થતો, કે જેવો સત્પુરુષોનો વિશ્વાસ થાય
 છે; અને એટલામાટેજ સર્વ લોકો સત્પુરુષોના
 સંગની ઇચ્છા રાખે છે.” ઇત્યાદિ.

તેમજ આદિ કવિ ભગવાન વાલ્મીકિ કહેછે કે—

‘सुखयन्ति हि चेतांसि जीवितादपि साधवः ।

अकृत्रिमं सुखं कीर्तिमायुश्चैवाभिवाञ्छता ॥

सर्वाभिमतदानेन पूजनीया गुणान्विताः ।

अपि जीवितदानेन गुणितं परिपालयेत् ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

ગુણવત્સંગમોષધ્યા મૃત્યુરપ્યેતિ મિત્રતામ્ ।

उदारगुणयुक्ता ये विचरन्तीह देहिनः ।

धरातलैर्दवः संगान्द्रशं शीतलयन्ति ते ॥

मृतिर्गुणितिरस्कारो जीवितं गुणिसंश्रयः ।

फलं स्वर्गापवर्गादि जीविताद्गुणिसंश्रयात् ॥

“પોતાના જીવિત કરતાં પણ સત્પુરુષો મનને વધારે સુખ ઉપજાવે છે, જેઓ ખરું સુખ ભોગવવાને ઇચ્છતા હોય, જેઓ ખરા કીર્તિવાન થવા ઇચ્છતા હોય, અને જેઓ પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવવાને ઇચ્છતા હોય, તેઓએ પોતાના સર્વ પ્રિય પદાર્થો આપીને પણ ગુણિજનની પૂજા કરવી. પોતાનું જીવિત આપીને પણ ગુણિજનને પાળવો. કેમકે ગુણીના સંગરૂપ ઔષધથી મૃત્યુ પણ મિત્રપણું પામી જાય છે. ઉદાર ગુણુવાળા જે પુરુષો જગતમાં છે તેઓ પૃથ્વીના ચંદ્રરૂપ છે, તેઓ સંગથી આપણને અત્યંત શીતલ કરે છે. ગુણિજનોનો તિરસ્કાર કરવો એજ મૃત્યુ, અને ગુણિજનોનો આશ્રય કરવો એજ જીવિત છે. સ્વર્ગ અને મોક્ષ આદિ કલ્યાણના આશ્રયથી મળે છે.”

ઇત્યાદિ બોલવાથી તેઓએ સત્પુરુષોવિષે કેવો
મત બાંધ્યો છે તે જાણાઇ રહેછે. તેમ મહા-
કવિ ભવભૂતિ પણ કહે છે કે,—

‘વજ્રાદપિ કઠોરાણિ મૃદૂનિ કુસુમાદપિ ।
લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ કો હિ વિજ્ઞાતુર્મહતિ’ ॥

“સર્વ લોકથી ઉત્તમ સ્થિતિના સત્પુરુષોનાં
ચરિત્રને કોણ જાણી શકે તેમ છે? કેમકે તે-
ઓનાં હૃદય આપત્તિને સમયે વજ્ર સરખાં ક-
ઠણુ હોય છે અને સંપત્તિને સમયે પુષ્પ કરતાં
પણ કોમલ હોય છે.”

માથ કવિ કહે છે કે—

‘જિતરોષરયા મહાધિયઃ

સપદિ ક્રોધજિતો લઘુર્જનઃ ।

વિજિતેન જિતસ્ય દુર્મતે—

ર્મતિમદ્ભિઃ સહ કા વિરોધિતા’ ॥

“મોટા પુરુષો ક્રોધના વેગને જીતે છે અને
હલકા પુરુષોને ક્રોધ જીતે છે, માટે પોતે જી-
તેલા તે ક્રોધે જીતાએલ હલકા માણસસાથે તે
મહાનપુરુષો જીતેલા હોય છે.”

‘મહાત્માનોનુગૃહ્ણંતિ ભજમાનાન્ રિપૂનપિ ।
સપત્નીઃ પ્રાપયંત્યર્થિંધ્ર સિંધવો નગનિમ્નગાઃ’ ॥

મહાત્માઓ પોતાને શરણે આવેલા શત્રુઉપર પણ અનુગ્રહ કરે છે. જેમકે સિંધુ અથવા મોટી નદિયો, બીજી નદિયો પોતાની શોકરૂપ છે તોપણ તેને પોતાને શરણે આવે છે તો સમુદ્ર સાથે મેળવી દેછે.

કવિ દેવેશ્વર કહે છે કે—

‘ગવાદીનાં પયોન્યેષુઃ સઘો વા જાયતે દધિ ।
ક્ષીરોદધેસ્તુ નાઘાપિ મહતાં વિકૃતિઃ કૃતઃ’ ॥

“ગાય કે ભેંસ વિગેરેનું દૂધ બીજે દિવસે તરત દહિં થઈ જાય છે. પણ ક્ષીરસાગરનું દૂધ તો આજસુધી પણ દહિં થઈ ગયું નથી, કેમકે મોટાઓને વિકાર ન હોય.”

એક પ્રાચીન કવિ કહે છે કે—

‘સદ્ગિસ્તુ લીલયા પ્રોક્તં શિલાલિખિતમક્ષરમ્ ।
અસદ્ગિઃ શપથેનાપિ જલે લિખિતમક્ષરમ્’ ॥

“સત્યપુરુષો જો રમતમાં પણ જે અક્ષરો કહ્યા

હોય તે શિલાના અક્ષર એટલે શિલાલેખ જેવા મનખુત જાણુવા. અને અસત્પુરુષોએ સમ ખાઈને પણ જે અક્ષરો કહ્યા હોય તે પાણીમાં લખેલા અક્ષર સરખા જાણુવા.”

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક ઉત્તમ ગ્રંથોમાં જે જે લક્ષણો સત્પુરુષોનાં લખ્યાં હોય તે તે લક્ષણો જેઓમાં જાણાતાં હોય તેઓનોજ સંગ કરવો, તેઓનોજ આશ્રય કરવો, તેઓનીજ મન-વચન-કર્મથી સેવા કરવી, તેઓનીજ સારી શિખા-મણુ સાંભળવી, તેઓજ વિપત્તિમાં અને સંપત્તિમાં સહાયરૂપ થાય છે, તેઓજ આ લોક અને પરલોકમાં હિતકારક થાય છે અને તેઓજ સત્યાસત્ય, કૃત્યાકૃત્ય, હિતાહિત અને હેયોપાદયના બતાવનાર થાય છે.

મિત્રો! એપ્રમાણે શાસ્ત્રસંગ અને સત્સંગ કરીને વિપત્તિની વેળાએ વ્યાકુળ ન થવું અને સંપત્તિની વેળાએ ઉચ્છ્રંખલ ન થવું એ આપણું કૃત્ય છે. તે સાથે ઈશ્વરસહાયની પણ મુખ્ય આવશ્યકતા છે. ઈશ્વરસહાયના સંગ કે

સત્સંગ કરવાનું બનતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ
કોઈ પણ માનસિક, વાચિક કે કાયિક ઉત્તમ
કૃત્ય ઈશ્વરસહાયવિના બનતું નથીજ, એ વાતથી
કોણ અન્તણ્યું છે? એવા ઘણા ઇતિહાસો આ-
પણા સાંભળવામાં આવ્યા છે, કે અસંખ્ય સૈ-
ન્યના સહાયવાળા પણ પુરુષો માત્ર ઈશ્વરસહા-
યતાની ન્યૂનતાને લીધેજ પાયમાલ થઈ ગયેલ
છે; અને કોઈપણ પ્રકારની સહાયતા ન છતાં
કેટલાએક પુરુષો માત્ર ઈશ્વરનીજ સહાયતાથી
અપ્રતિમ જય મેળવી ગયા છે. સર્વપ્રકારની
સહાયતામાં ઈશ્વરની સહાયતા તો જોઈએજ.
એવું કોઈ પણ સુગમ કામ નથી, કે જેમાં ઈ-
શ્વરસહાયતાની જરૂર ન હોય. ટુંકામાં બોલિએ
તો ક્ષણે ક્ષણે ઈશ્વરની સહાયતાની જરૂર છે.
પણ ઈશ્વર આપણી સહાયતા ક્યારે કરે તે પૂર્ણ
રીતે વિચારવાનું છે. જ્યારે આપણે આપણાં
મન, વચન, અને કર્મ ઈશ્વરમાં જોડિયે, જ્યારે
આપણે મનમાં હોય તેવું બોલિયે અને બોલિયે
તેવું કરિયે, જ્યારે આપણે પરને સુખી નેઈ સુખી

થઈયે, જ્યારે આપણે પરદાર, પરદ્રવ્ય, અને
 પરદ્રોહથી દૂર રહિયે, જ્યારે આપણે આપણા
 કરતાં ઉત્તમને જોઈ હર્ષ પામિયે, જ્યારે આપણે
 આપણી બરોબરના જોઈ તેની સાથે મૈત્રી બાં-
 ધિયે, જ્યારે આપણે આપણા કરતાં નીચી સ્થિ-
 તિના લોકોને જોઈ તેની ઉપર દયા કરિયે, જ્યારે
 આપણે દુષ્ટ દુર્જનોને જોઈ તે ઉપર ઉપેક્ષા ક-
 રિયે, જ્યારે આપણે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય-
 બ્રહ્મચર્ય અને અપ્રતિગ્રહ સાથે પૂર્ણ પ્રેમ બાં-
 ધિએ, જ્યારે આપણે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ,
 મદ, અને મત્સર સાથે દૃઢ વૈર બાંધિયે, જ્યારે
 આપણે શાસ્ત્રસંગ અને સત્સંગથી શુદ્ધ થઈએ,
 જ્યારે આપણે શમ, દમ, દયા, ઔદાર્ય, સૌશીલ્ય,
 સારદ્ય, સૌર્ય, ધૈર્ય, ક્ષમા, તિતિક્ષા અને સ-
 માનદષ્ટિઆદિ ઉત્તમોત્તમ ગુણુરત્નો સંગ્રહ ક-
 રિયે, જ્યારે આપણે સર્વ દુર્ગુણોથી દૂર રહિયે,
 અને જ્યારે આપણે નિષ્કપટ મન-ચચન-કર્મથી
 આખા વિશ્વતું હિત ઇચ્છિયે, એટલુંજ નહિ
 પણ જ્યારે આપણે આત્મિક શુદ્ધિ પાળી ક-

દ્યાણુ ઈચ્છિએ, ત્યારેજ સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન
 પરમકૃપાલુ પરમેશ્વર આપણી સહાયતા કરે,
 ત્યારેજ આપણે પરમેશ્વરના પ્રીતિપાત્ર થઈએ
 અને ત્યારેજ આપણે અસલ આપત્તિયોને ઉ-
 તરી જય મેળવિયે; માટે પ્રત્યેક કામમાં ઈશ્વરની
 સહાયતા મેળવી, પછીથી કામનો આરંભ કરવો તો
 તેમાંથી જયજ મળે છે, એવો પ્રાચીન અને
 અર્વાચીન સર્વ વિદ્વાનોનો મત છે. આટલામાટે
 વપત્તિની સામે થવા વળતે ઈશ્વરની સહા-
 યતા મેળવવી, શાસ્ત્રસંગ ને સત્સંગની સહા-
 યતા મેળવવી, અને સદ્વિદ્યારૂપ રાજ્યને સ્વા-
 ધીન કરી સામે પગલે આદ્યે જવું, તથા ગમે
 તેવી પ્રબલ વિપત્તિયો હોય તોપણ તેને પા-
 યમાલ કરી પોતાના અચલ જયસ્તંભો રોપવા.
 વિપત્તિની વેળાએ આપણું ખરું કર્તવ્ય પણ એજ
 છે. શાસ્ત્રસંગની, સત્સંગની અને પરમેશ્વરની
 સહાયતા આપણને મળી તો પછી બીજી સ-
 હાયતા કોઈ પ્રકારની ન હોય તોમાં આપણે
 ભય પામવાનું નથી. એ ત્રણે સહાયતાઓ સ-

વૈથી શ્રેષ્ઠ સહાયતા છે, માટે તે સહાયતા મેળવવામાટે બાળપણથી તે જીવિતપર્યંત પ્રયત્નમાં રહી તેને મેળવી વિપત્તિનો પરાજય કરવો. વિપત્તિની વેળાએ કદી બીજાઓની સહાયતા ન મળે તોપણ કુલીન માણસે ગભરાવું ન જોઈએ. એક મહા કવિ કહે છે કે—

‘एकोहमसहायोहं कृशोहमपरिच्छदः ।
स्वप्नेप्येवंविधा चिंता मृगेंद्रस्य न जायते ॥’

“હું એકલો છું, હું સહાયવિનાનો છું, હું દુર્બલ છું અને મારી પાસે કંઈ સાધનો નથી, એવી ચિંતા સિંહને સ્વપ્નમાં પણ થતી નથી.”

કુલીન માણસે પણ વિપત્તિની વેળાએ એ પ્રમાણે વિચાર રાખવો જોઈએ. ‘विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः’ માણસના વિચારો જીદા જીદા પ્રકારના હોય છે. વિપત્તિની વેળાએ માણસો પોતપોતાના વિચારપ્રમાણે ગમે તેવાં કૃત્યો કરીને પણ વિપત્તિને ઉતરવા ઇચ્છે છે, પણ વિદ્વાન અને કુલીન માણસોએ તેમ

કરવાનું નથી. વિદ્વાન્ અને કુલીન માણસોએ તો
 વિપત્તિની વેળાએ ઉત્તમોત્તમ માર્ગ ઉપરથી
 ખસી ન જવું જોઈએ. જુઓ કવીશ્વર કાલિદાસ
 તેવિષે કહે છે કે—

દુમસાનુમતાં કિમંતરં

યદિ વાયૌ દ્વિતયેપિ તે ચલાઃ ॥

“જો પવન આવે ત્યારે વૃક્ષ અને પર્વતો
 એ બેય હલે, તો તે બેયમાં પછી શો ફેર
 રહ્યો?” અર્થાત્ વાયુ આવવાથી વૃક્ષો હલે પણ
 પર્વતો હલતા નથી. આ ઉપરથી સમજ-
 વાનું એ છે કે ખીજા લોકો વિપત્તિથી કંપે
 પણ કુલીન અને વિદ્વાન્ પુરુષોએ તો કંપવું ન
 જોઈએ. ભગવાન્ વસિષ્ઠ પણ કહે છે કે જ્યો
 હર્ષ અને શોકના તરંગોથી તૃણની પેઠે તણાઈ
 જાય છે તેઓ ગુરુત્વની ગણનામાં કદિ પણ
 ગણાતા નથી. મહાકવિ ભર્તૃહરી પણ એવીજ
 રીતે સિંહની અજ્યોષિથી કુલીન અને વિદ્વાન્
 માણસોને નીચે પ્રમાણે સૂચવે છે કે—

‘શ્રુત્ક્ષામોપિ જરાકૃશોપિ શિથિલ-
 પ્રાયોપિ કષ્ટાં દશા-
 માપન્નોપિ વિપન્નદીધિતિરપિ
 પ્રાણેષુ ગચ્છત્સ્વપિ ।
 મત્તેભૈર્દ્રવિભિન્નકુંભપિશિત-
 ગ્રાસૈકબદ્ધસ્પૃહઃ
 કિં જીર્ણં તૃણમત્તિ માનમહતા-
 મગ્રેસરઃ કેસરી ॥’

“ભૂખથી દુર્બળ થઈ ગયો હોય, જરાથી
 જીર્ણ થઈ ગયો હોય, દુર્દશાને પામ્યો હોય,
 કાંતિવગરનો થઈ ગયો હોય, અને પ્રાણુ જતા
 હોય તોપણ કેસરી સિંહ, જે માનથી મોટા થ-
 યેલામાં અગ્રેસર ગણાય છે અને જે મદોન્મત્ત
 હાથીઓનાં કુંભસ્થળ ભેદી તેના માંસના ગ્રાસ
 કરવામાંજ ઇચ્છા બાંધે છે, તે શું કદી જીવું
 ખડ (ધાસ) ખાય છે ? કદી પણ ખાતો નથી.”

આમાં સારાંશ એ જણાવ્યો, કે કુલીન અને
 વિદ્વાન માણસોએ ગમે તેવી કઠિન વિપત્તિઓ
 આવી જાય તોપણ સિંહ જેવો બનેલો ખાતો,

તેમ પોતાનાં કુલને કલંક લાગે તેવું કૃત્ય કરવુંજ
 નહિ. જે કૃત્યોથી પોતાના કુલને કલંક લાગે, જે
 કૃત્યોથી પોતાની અપકીર્તિ થાય, જે કૃત્યોથી પો-
 તાની પ્રતિષ્ઠા પાચમાલ થાય, જે કૃત્યોથી લોકોમાં
 પોતાની હાંસી થાય, જે કૃત્યોથી પોતે નીચ
 ગણાઈએ, જે કૃત્યોથી પોતે મૂર્ખ ગણાઈએ, જે કૃ-
 ત્યોથી લોકમાં પોતે આંગળીચીંધ થઈએ, અને જે
 કૃત્યોથી પોતાનો આ લોક તથા પરલોક બગડે,
 તેવાં કૃત્યો કરીને વિપત્તિને ઉતર્યા તોપણ શું?
 તેવાં કૃત્યો કરીને સંપત્તિ મેળવી તોપણ શું, તેવાં
 કૃત્યો કરીને ધનાઢ્ય થયા તોપણ શું? તેવાં
 કૃત્યો કરીને જ્ઞાતિ અને જાતિમાં મોટા મનાયા
 તોપણ શું? તેવાં કૃત્યો કરીને અધિકાર મેળવ્યા
 તોપણ શું? તેવાં કૃત્યો કરીને અમલદાર બન્યા
 તોપણ શું? તેવાં કૃત્યો કરીને ગામ કે ઇનામ
 મેળવ્યાં તોપણ શું? તેવાં કૃત્યો કરીને રાજા
 થયા તોપણ શું? તેવાં કૃત્યો કરીને મહારાજા
 થયા તોપણ શું? અને તેવાં કૃત્યો કરીને રાજા-
 ધિરાજ થયા તોપણ શું? કંઈજ નહિ. વિક્કાર

છે તે વિપત્તિથી ઉતરી જવાંને, ધિક્કાર છે તે સંપત્તિનાં મેળવવાંને, ધિક્કાર છે તે જાતિ અને જ્ઞાતિની મોટાઈને, ધિક્કાર છે તે અધિકારને, ધિક્કાર છે તે અમલદારપણાંને, ધિક્કાર છે તે રાજપણાંને, ધિક્કાર છે તે માહારાજપણાંને, ધિક્કાર છે તે રાજધિરાજપણાંને, કે જેનું મૂળ-કારણ શોધતાં ઉપરનાં જેવાં કૃત્યો નીકળી આવે. તેવાં કૃત્યો કરી વિપત્તિ ઉતરી રાજધિરાજ થયેલાં માણસ કરતાં વિપત્તિના પ્રથમ પ્રહારો પડતાં છતાં સ્વપ્નમાં પણ તેવાં કૃત્યોને પડખે ન ચડેલ અને છેક કુંગાળ સ્થિતિયે પોચેલ માણસને હું ઉત્તમોત્તમ મનુષ્યરત્ન ગણું છું. નીચ કૃત્યો કરી વિપત્તિથી મુક્ત થવા કરતાં બેહેતર છે કે તેવાં કૃત્યોથી દૂર રહી, પ્રાણાંતસુધી પણ વિપત્તિના વિષમ પ્રહારોને ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી સામે પગલે પોતાની દૃઢ છાતીઉપર ઝીલવા. વિપત્તિના ભયથી થેલું થઈ જવું, વિપત્તિના ભયથી પોતાનો દેશ છોડી દેવો અને વિપત્તિના ભયથી આમૂલ્ય પ્રાણ પારહરિ દેવો, એ જેવું નિ-

દિત અને કાયરતાનું કૃત્ય છે, તેવુંજ બલકે તેથી
 પણ હજાર પ્રકારે નિંદવા લાયક, તેથી હજાર
 પ્રકારે ધિક્કાર કરવા લાયક, અને તેથી હજાર
 પ્રકારે તિરસ્કાર કરવા લાયક નીચ કૃત્ય છે. માટે
 હું મારા પ્રિયમિત્રોને એજ ભલામણ કરું છું, કે
 વિપત્તિની વેળામાં અને સંપત્તિના સમયમાં નીચ
 કૃત્યો તરફ સ્વપ્નમાં પણ ધ્યાન દેવું નહિ. ગમે
 તેટલી વિપત્તિઓ સહન કરવી પડે, ગમે તેવાં
 દુઃખો સહન કરવાં પડે, અને ગમે તેવાં નુક-
 શાનો ખમવાં પડે તોપણ નીચ કૃત્ય કરવાનો
 વિચાર મનમાં પણ લાવવો નહિ. નીચ કૃત્યો
 કર્યાથી ગમે તેટલી સંપત્તિ મળતી હોય, ગમે
 તેટલાં સુખ પ્રાપ્ત થતાં હોય, અને ગમે તે-
 ટલા લાભ પ્રાપ્ત થતા હોય તોપણ, તે સંપત્તિ-
 ઓને વિપત્તિઓ જાણવી, તે સુખોને દુઃખો જા-
 ણવાં અને તે લાભને હાનિજ જાણવી. મિત્રો !
 હવે આ પત્રની સમાપ્તિ કરતાં હું આપને પ્ર-
 નામપૂર્વક એટલીજ પ્રાર્થના કરું છું કે દેવ-
 યોગથી, દશાયોગથી, કે ભાગ્યયોગથી અકસ્માત

અતર્કિત કોઈ વિપત્તિ આવી પડે તોપણ ગભ-
રાઈ જઈ ઘેલું બની જવાય તેવું ભીરુ મન રા-
ખવું નહિ. તેમ દેશ છોડવાનો પણ વિચાર ક-
રવો નહિ. કોઈ પણ નીચ કૃત્યથી વિપત્તિ દૂર
થાય તેમ હોય તો વિપત્તિનાં અનેક અસહ્ય
દુઃખો સહન કરવાં, પણ નીચ કૃત્ય કરવું નહિ.
અને પ્રાણત્યાગનો તો વિચાર પણ કોઈ સમયે
મનમાં લાવવો નહિ.

છેવટ હું પરમકૃપાલુ પરમેશ્વરને હજારો પ્ર-
ણામ અર્પણ કરી એટલુંજ માગું છું, કે મારા
સન્નિમિત્રોને સ્વપ્નમાં પણ આપત્તિઓવિષે આ-
પત્તિ બુદ્ધિ ન થાય, મારા સન્નિમિત્રોને સ્વપ્નમાં
પણ દુષ્ટકીર્તિયો ન થાય, મારા સન્નિમિત્રોનાં બુદ્ધિ,
ધીરજ, શૌર્ય અને હૃદય, દૃઢ થાય, મારા સન્નિમિ-
ત્રોનો પ્રતિદિવસ ઉદય થાય, મારા સન્નિમિત્રો,
વિપત્તિથી બાકુળ ન થાય, મારા સન્નિમિત્રો સં-
પત્તિથી ઉચ્છ્રંખલ ન થાય, મારા સન્નિમિત્રો પ્રા-
ણીમાત્રને વિપત્તિની વેળામાં આશ્રય આપવાને
પરાયણ રહે અને મારા સન્નિમિત્રોને વિષે સર્વજ્ઞ

સર્વશક્તિમાન પરમ કૃપાલુ પરમેશ્વર પોતાની
કૃપાદષ્ટિરૂપ અમૃતની વૃષ્ટિ કર્યા કરે.

સં. ૧૯૩૨ ના જ્યેષ્ઠ કૃષ્ણપક્ષ ૯ બુધવારે આ-
પના તરફ આ પત્ર રવાના કરેલ છે, તે નિર્વિ-
દ્ધે આપની પાસે પહોંચી આપની ઉચિત સેવા
કરે એવું હું ઇચ્છું છું. અને આપ તરફથી આ-
વેલા ઉત્તમ પત્રદૂતનાં દર્શનમાટે આ માણસનાં
નેત્ર આતુર છે, તેને પણ આપના પવિત્ર પ-
ત્રદૂતનાં સુખદર્શનનું સુખ સત્વર પ્રાપ્ત થાય
એમ ઇચ્છું છું. આ બેય મારી પ્રાર્થના ઈશ્વર સ-
ંકલ કરો. પરમકૃપાલુ ભક્તવત્સલ શ્રીપાર્વતીપ્રા-
ણુવલ્લભ એવો પણ સુખદ દિવસ આપણને અ-
ર્પણ કરશે, કે જેમાં આપણે સર્વ મિત્રમંડલ
મળી પત્રદ્વારા જે વિચારો ચલાવિયે છિયે, તે
સમક્ષમાં ચલાવશું.

(તથાસ્તુ.)

શ્રીમદ્ ભાગવતભાષાંતર.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં ગદ્યરૂપે ચૌદ ચિત્રો સાથે
બારે સ્કંધમાં ચોપડીને આકારે બહાર પડી ચુકું છે.
સોનેરી અક્ષરના નકસીદાર પુઠાંતો નોંધાવર ઘટાડીને
રૂપીયા આઠ રાખ્યા છે. ટપાલખર્ચ બાર આના.
પુસ્તક આર્યલોકોએ સંગ્રહ કરવા લાયક છે.

શ્રીમદ્ ભગવતીભાગવતભાષાંતર.

ચોપડીના આકારમાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર છે.
એમાં પ્રકૃતિરૂપ શક્તિનું મહાત્મ્ય વિવિધ આખ્યાનોમાં
આપ્યું છે. કિંમત રૂપીયા ૮૥ ટપાલખર્ચ આઠ આના.

સાવિત્રીચરિત્રસંસ્કૃત.

એ સુબોધક પુસ્તકની કિંમત સવા રૂપીયો છે.
ટપાલખર્ચ બે આના.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાભાષાંતર.

સુદર રેશમી પુસ્તકોમાં ગીતાનાં અર્થસંબંધી પુ-
સ્તકોની ગેલેક્શન

સ્તક આર્યલોકોએ પાઠ પૂજનમાં રાખવા યોગ્ય છે.
કિંમત ૦-૧૪-૦ રાખી છે. ટપાલખર્ચ એક આનો.

ईश आदि दश उपनिषद् मूल.

પાઠપૂજનમાં રાખી શકાય એવું રેશમી પુઠાંનું આ
ધર્મનું પુસ્તક બ્રાહ્મણ વર્ગને અતિ ઉપયોગી છે.
એના નામથી એનો મહિમા લોકોના જાણવામાં છે.
કિંમત રૂ. ૧), ટપાલખર્ચ બે આના.

सेव्यसेवकधर्म.

સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાથે છે. તેમાં માતા પિતા
અને પુત્રોના, ગુરુ અને શિષ્યોના, પતિ અને પત્નીના
અને શેઠ તથા ચાકરોના ધર્મ બતાવ્યા છે. તે ધ-
ર્મોથી સર્વેના સેવ્ય પરમેશ્વર ઉપર ભક્તિ થાય એવું
વર્ણન છે. કિંમત ૬ આના. ટપાલખર્ચ અરધો આનો.

चंद्रप्रभाचरित्र. (गुजराती)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.
આખાલવૃદ્ધને બવહારમાં સુખોધ આપનારી એક

રસીલી કથા. આ કથા પાર્વતીજી પોતાની સખીઓ પાસે કહેછે અને તેમાં ચંદ્રપ્રભા નામની એક પતિ-વ્રતા સુલક્ષણી રાજકન્યાનું અદ્ભુત વૃત્તાંત છે. અને સ્થળે સ્થળે તેમાં સુબોધનાં ભાષણો આપેલાં છે. કિંમત રૂપીયો ૧, ટપાલખર્ચ બે આના.

સાવિત્રીચરિત્ર નાટક ગુજરાતી.

આળકથી માંડીને વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોને બોધ લેવા યોગ્ય અથવા વાંચવા સાંભળવા અને ભણવા યોગ્ય આ પુસ્તક વિનય વિવેક અને નીતિથી ભરપુર છે. અને તેમાં સતી સાવિત્રીના મહિમાનું અસરકારક વર્ણન છે જે કે વ્યવહારના ધર્મોને સુધારેછે. કિંમત રૂ. ૧), ટપાલખર્ચ ૨ આના.

આર્યધર્મપ્રકાશ માસિક ચોપાનિયું.

લગભગ ૨૪ વર્ષથી આ પુસ્તક પ્રગટ થાય છે. તેમાં ઘણા સુબોધક વિષયો આવી ગયા છે. ઉત્તમ ઔપધની પેઠે પરિણામે ગુણ કરનાર તથા નીતિ ધર્મ અને વ્યવહારના બોધ આપનાર અને આબાલવૃદ્ધને

વાંચવા યોગ્ય આ પુસ્તકની કિંમત વર્ષ ૧ ની રૂ. ૧૫
છે તથા ટપાલખર્ચ ૩ આના છે.

દશમસ્કંધભાષાન્તર.

શ્રીમદ્ ભાગવતભાષાન્તરમાંથી છૂટું પાડી પાકા પૂ-
ઠાથી બાંધવામાં આવ્યું છે. ભાષાન્તર સરલ અને
સુશોભિત છાપમાં છાપવામાં આવ્યું છે.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ ટ. ખ. મફત.

શ્રીમદ્ ભાગવતનો

एकादशस्कंध.

શુદ્ધ સરલ ગુજરાતી ભાષામાં.

જેમાં શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવને જ્ઞાન આપ્યું છે, તે ચોપ-
ડીના આકારમાં શ્રીકૃષ્ણ અને ઉદ્ધવના ચિત્ર સાથે
છપાઈને સુંદર આકૃતિમાં તૈયાર થયો છે.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ ટ. ખ. મફત. Prof. Satya Vraja Shastri Collection.

Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

लघुसिद्धान्तकौमुदी

श्रीव्रकवि शंकरलालविरचित

प्रयोगमणिमाला

नामनी

टीकासाथे.

मास ज्येष्ठ द्वितीय १९९२

मां ज्येष्ठ ५३१.

कीमत रु. २-४-०.